

Палімпсэст,
або
Ўратуе нітка, што ня будзе рвацца

*Ёсьць руканісы, зъмест якіх съцярты
ледзь знаць,
І ці нат' другі напісан сэнс бязбожна.
Іх палімпсэстамі прынята здаўна зваць,
І першы іхні змысл пайме ня кожны.
Уладзімер Жылка*

Нажаль, гэтую кнігу аўтар ўжо не пагартае....

Творы, выбраныя ім самім для публікацыі і зъмешчаныя ў зборніку «Хмары над Бацькаўшчынай», -- толькі невялікая частка напісанага Міколам Цэлешам. Аднак яны дазваляюць ня толькі адчуць адметнага пісьменніка са сваёй тэмай і сваім мастацкім бачаньнем, але й гаварыць пра тую ролю, якую мелі ў будущым мець яго апавяданыні -- рэалістычныя замалёўкі жыцця -- у аднаўленыні гісторычнай праўды.

Канец 20-х і 30-я -- гады, што пакінулі жахлівы сълед у лёсце беларускага народу. Нацыянальны ўздым, які абяцаў сапраўданне адраджэннне беларускай мовы і беларускай культуры і даў шэраг таленавітых працаўнікоў на ніве народнай, узнавіў надзеі на лепшую долю, -- зъмяніўся ганенем на ўсё нацыянальнае, спусташэннем сялянства,

зьнішчэннем інтэлігэнцыі, трывумфам таталітарызму й вялікадзяржаўнага шавінізму.

Як шмат напісана ў беларускай савецкай літаратуры пра гэты час, і як мала ў гэтым праўды! Няма сэнсу казаць пра тых, хто адкрыта фальсифікаваў рэчаіснасць, падмяняў праўду жыцця непрыхаванай прапагандыскай маной. Тыаж, хто меў вочы, ня меў голасу, бо цэізурна-ідэалягічная машина да апошняга ўшчэнт руйнавала нават падабенства праўды. А між тым, не зразумеўши таго, што адбылося, не данёшны гэтую праўду да людзей, нельга спадзяваша на новы пасыяховы ўздым нацыянальнай самасвядомасці, на ліквідацыю вынікаў тых трагічных гадоў: хто забывае, не асэнсоўвае міулае -- асуджаны зноў перажышь яго.

Мікола Цэлеш быў Сьведкам. Ён бачыў, як ідзе заняволенне сялян, як вытраўляеща з чалавека гаспадар, як планамерна нішчыща нацыянальная інтэлігэнцыя, як рабуюць і расьцягваюць багацьце зямлі беларускай. Нельга сказаць, што сэнс падзеі даўся яму лёгка, што разуменне прыйшло як прасвятленне. Але ші не самы цяжкі быў шлях да мужнасці белае звань белым, чорнае -- чорным. Так сформуляваў для сябе Цэлеш прызначэнне інтэлігента, пісьменніка, беларуса.

Алкрыты ліст Міколы Цэлеша ў рэдакцыю газэты «Башкаўшчына» (16.6.48)

Усякі народ шануе сваю інтэлігэнцыю: паэтаў,

пісьменнікаў, артыстаў, мастакоў... Былі ў гісторыі ня раз прыклады, што народ разьбіваў вязніцы й вызываў сваіх інтэлігентаў. Былі й такія прыклады, калі каралі й князі хавалі ў сваіх палацах таго ші іншага паэта ші пісьменніка, які адважыўся сказаць праўду й гэтым выклікаў нянявісыль у пэўнай часткі грамадства.

*Такая пашана да гэтых людзей не таму, што яны рэлкія.
іх мала, а таму, што яны, як ніхто больш, бачаць
патрэбы свайго народу, бачаць няпрауду і сваёй прашай.*

*сваімі творамі стараюша вывесыі людзей на съветлы і
праудзівы шлях. У няшчасыі, якое сладае на цэлы народ,
гэтая людзі перажываючы найвастрэйшы боль і нясуць
нярэлка сваё жышчё на алтар змагання за волю і
шчасце свайго народу...*

*Мы, беларусы, увесь наш народ, перажываем цяпер
такое няшчасыце. Невялікая частка з нас выкінута за
межы нашай зямлі, сярод іх ёсьць колькі паэтаў,
пісьменьнікаў, артыстаў і г. д. Ніхто ня скажа, што
каму-колечы з нас, эмігрантаў, лёгка. Аднак найшляжэй
ім, паэтам, тварцам культуры, найменш прыстасаваным у
жышчі. Няма на съвеце большай асалоды для іх, як
жышь разам з народам, у сваім краі і -- тварыць,
тварыць для шчасця ўсіх.¹*

Самы раз аддаць тут належнае эміграцыі, рэху народу, па словах П.Крэчэўскага, сказаць пра тую надзвычай важную ролю, якую адыграе літаратура эміграцыі ў гісторыі кожнай нацыі. Вядомы той надзвычайны росквіт, якога дасягнула творчасць Адама Міцкевіча, Юліуша Славацкага, Зыгмунта Красінскага ў выгнанні пасля паўстання 1831 года, той уплыў, які аказалі іх творы на ўсё наступнае жыццё польскага грамадства. Добра вядома выключная роль Аляксандра Гершэна і яго свободнай рускай прэсы ў жыцці рускага грамадства. Зусім нядаўна ў рускую літаратуру вярнуліся Іван Бунін, Уладзімер Набокаў, Уладыслаў Хадасевіч і многія іншыя выдатныя пісьменьнікі. А зь імі

---

¹ Арыгіналы лістоў захоўваючы ў Беларускім Інстытуце Навукі й Мастацтва (Нью-Ёрк). Архіў Міколы Цэлеша.

вярнуўся велізарны, зусім не раскрыты або аднабакова асьветлены, пласт расейскага жыцця.

Пакуль немагчыма поўнасцю ашаніць зроблене беларускай эміграцыяй. Яе гісторыя яшчэ чакае сваіх даследчыкаў. Але ўжо й сёньня можна сказаць, што многія пісьменнікі-выгнанцы, адарваныя ад роднай зямлі, асуджаныя ўладай і названыя афішайнай прапагандай зраднікамі, і ў такой якасці вядомыя на Радзіме, кожным сваім радком служылі ёй, захоўвалі й перадавалі дзесяткам і ўнукам нацыянальныя традыціі, не дазвалялі нікому абражанці і ганбіці сваю Бацькаўшчыну.

Юрка Віцьбіч -- Міколу Цэлешу (8.1.55)

*Занадта дарагая для ўсіх нас Бацькаўшчына, каб
дазваляць каму-небудзь тут, на эміграцыі, брахаш на Яе.*

Юрка Віцьбіч, Натальля Арсеньева, Уладзімер Дудзіцкі, Майсей Сяднёў, Алесь Салавей, Міхась Кавыль, Уладзімер Клішэвіч і іншыя захавалі ў вярнулі грамадству народнае слова, самабытнае ў непаўторнае, адрознае ад той выхалашчанай беларускай літаратурнай мовы, якая ў выніку шматгадовай русіфікацыі стала ўспрымана як расейскі дыялект. Пісьменнікі захавалі на чужыне талерантнасць -- слова, забытае на Бацькаўшчыне. Там ня было падзелу: «першае мейсца», «другі па значэнню створанага, напісанага ў па таленту», нельга сказаць, што нехта меў «сваё мейсца», а хтосьці «не пакінуў больш-менш прыкметнага съледу». Гэта катэгорыі заганнага літаратуразнаўства. Людзі, часам адметныя па мастацкім гусьце, розныя ў палітычных поглядах і ўхілах, рабілі адну справу, плён якой становіща сёньня здабыткам усёй нацыі. Доўгія дзесяцігодзіні, калі нават сама думка пра дзяржаўную незалежнасць Беларусі

была пахавана, толькі ў асяродзьдзі эмігрантаў не спынялася праца на аднаўленыне гістарычнай праўды. Скрупулёзна зьбіраліся дакумэнты, асэнсоўваліся факты, съведчаныні сучаснікаў, фармаваліся архівы, публіковаліся навуковыя дасьледваныні, публістычныя й мастацкія творы. Усё гэта было служэннем далёкай, але такой блізкай Башкайшчыне.

Юрка Вільбіч -- Міколу Цэлешу (II.2.61)

Зь вялікай прыемнасью прачытаў у «Башкайшчыне»
пачатак Вашага апавядання -- «Ярылаў агонь». Хош мы
находзім із розных бакоў нашае Беларусі, але й на маёй
Вішебшчыне таксама ёсьць і Гарады, і Швэдавы магілкі,
і Ярылавы кашы і... Раманкі. Асабліва апошнія, якія з
маленства замілаваныя ва ўсё першае. Ня можа існаваць
Ярылавых кашоў без Раманкі, як і Раманкі бязь іх...
А таксама прыемна, калі бачыши здаўна знаёмы і
адпаведны добраму твору подпіс: Мікола Цэлеш. Хош і
пад псеўдонімам Вы напісалі ладне добра, але цяпер
такім чынам праклалі мост да свайго ранейшага --
знаёмага шырокім чыташкам колам там.

Эмігранты не рабілі кар'еры, не здабывалі славы й грошай, бо літаратура праца не давала сродкаў для існавання. Кожнаму прыходзілася зарабляць на хлеб заняткам, далёкім ад творчасці. Выратоўвала Ідэя, магчымасць служэння краіне, любоў да якой непадуладна анікай уладзе ці рэжыму.

Юрка Вільбіч -- Міколу Цэлешу (I0.5.55)

Шчыра спачуваю Вам з прычыны Вашае цяжкае фізычнае
працы, аб характеристы якое бяз слоў съведчыць поchyрк
Вашага ліста ад 7.5.55 г. Усё-ж няхай сущэшнінем нам
станеща тое, што, па-першае, нашая тутэйшая праца ва
ўсіх адносінах лепшая за працу на Кальме, да якое мы
ўсё завочна прысуджаныя, а па-другое, не нагадваем тых
асобаў, якія, каб толькі спажываць з розных больш ці

*менш съмядзючых фондаў, тройчы на дзень адмовяша і
ад Башкаўшчыны і ал роднага башкі.*

*Я астатнім часам працую на фабрышы паблізу Саут-
Рыверу. Праца сталая начная, паразнальна наялёгкая --
каля канвэру, але чыстая і ў памяшканьні... Удзень
адсыпаюся, маючы для гэтага спрыяльнія ўмовы, і
застаеша яшчэ 5-6 вольных гадзінаў для творчасці,
ліставання й рознага іншага...*

Але й данесыці створанае, напісаное да Башкаўшчыны
няпроста: магчымасці друкаваща былі вельмі абмежаваныя.

Юрка Вішбіч -- Міколу Цэлешу (22.3.55)

*З грашыма на выданьні ў нас небагата, бо балшыня
літаратараў нічым не нагадвае «тараканаў у саладусе», як
і не пралаеша тым ші іншым інстытуцыям з грашыма.*

*Напрыклад, я ўжо восем месяцаў як ня маю працы,
Кавыль -- адзіны заработаннік на сям'ю, што жыве на
дзівлюх кватэрах і г. д. Тым ня менш, і я, і Кавыль
ахвяравалі па 5 даляраў.*

Пісьменнікі-эмігранты выкарыстоўвалі ў старонкі
ангельскіх, рускіх, украінскіх выданыняў, каб ажыццяўіць,
мажліва, сваю галоўную задачу -- стварыць летаніс часу,
рассказаць пра трагедыю, сведкамі якой яны былі. Разам з
тym, яны ўзбагацілі беларускую літаратуру нечаканымі
тэмамі, новымі вобразамі, іншым мастацкім бачаньнем.

Волею лёсу апынуўшыся ў эміграцыі, Цэлеш стварае
люстэрка падзеяў тых часоў. Творы Міколы Цэлеша,
аб'яднаныя ў зборніку, малююць бязрадасную, але
праўдзівую карціну жыцця савецкага грамадства
передваенных гадоў. Нішчыща да тла нажытае цяжкай
працай і ў Богуша («У імя догмы»), і ў Матузка («На
межах»), і ў Гарася («Дзікі вечер»); б'еща ў цісках галечы,
жыве ў паўсядзённай трывозе абы не спазніцца (бо трапіш

на чорную дошку) і абы не захварэць (бо, калі ня будзе высокай тэмпературы, доктар ня дасыць вызваленяня, а за прагул пойдзеш пад суд) Маўра, удава салдата, загінуўшага на фінскай вайне («Пёрка й іншыя»); ходзіць жабраваць Аўгініня, якая ратуе ад голаду сваіх трох унукаў (тамсама).

І ўсё гэта на фоне зыдзічэлага прапагандыстыкага ліманту пра ўсенароднае шчасыце: «Ніколі й нідзе ня трацілася столькі чалавечай энэргіі на доказ вольнасыці, роўнасыці, сацыяльнага дабрабыту і іншых атрыбутаў наземнага раю, як у "сацыялістычнай бацькаўшчыне"... Вось урачыстасці кастрычніцкай рэвалюцыі... Да гэтага дня рыхтующа тысячы розных брашураў, артыкулаў, выступленіяў, успамінаў, апісанняў... Партрэты, сцягі, лёзунгі, транспаранты, ілюмінацыі -- усё ў чырвоным колеры -- і ўсё гэта мусіць съведчыць аб дасягненнях, аб волі, аб шчасыці пад савецкай зоркай...» («Янка сеяў -- людзі жалі»)

Пад гэты прапагандыстыкі грукат тварылася безыліч чорных спраў. Жахлівая намаляваная Цэлешам карціна высылкі «кулакоў» у апавяданыні «У імя догмы». Маўклівы адчай выгнанынікаў, плач дзяшней, стогны і сльёзы тых, хто застаецца, і над усім гэтым -- поўная, неабмежаваная ўлада энкавэдыстаў. Але становішча на самой справе больш страшнае й сымбалічнае; прыгадаем, што гэта была толькі адна зь першых спробаў масавай дэнартаты. Зь Беларусі, Украіны, цэнтральных раёнаў Расіі, з Паўночнага Каўказу тады былі вывезены ў Сібір і Сярэднюю Азію мільёны сялян, залічаных да «эксплуататараў». Гэты нялюдскі вопыт быў пашыраны ўладамі, і хутка ўсьлед за «кулакамі» пайшлі другія мільёны людзей, а потым, у 1943, у 1944, -- і цэлый

народы. Апакаліпсісным паўторам створанай Цэлешам карціны гучаць расказы ўдзельнікаў тых падзеяў. Менавіта тая маса «кулакоў», абяздоленых, пазбаўленых маёмысці і ўсіх правоў, паклала пачатак спэшасяленыям -- аракчэйскім сеішчам ХХ ст., у якіх потым мадзела большая частка краіны. А зрабіць чалавека кулаком -- што было прасыцей!.. Дастаткова перагарнуць афішыныя дакумэнты тых гадоў, каб пераканацца, як беспасыпхова спрабавалі партыйныя тэарэтыкі сформуляваць паніцыце «кулак» і як шырока тлумачылі яго практыкі. Неабходна пры гэтым улічыць меркаваныне беларускага гісторыка Ўсевалада Ігнатоўскага, які пісаў: «Беларусь амаль ня ведае тыпу рускага кулакаміраеда, які, як павук, аплютаў усю вёску даўгавымі абавязацельствамі¹. І таму ахвярамі калектывізацыі на Беларусі сталі ня толькі сяляне, якія карысталіся наёмнай працай, але й безыліч іншых, агулам «раскулачаных» па тых або іншых прычынах, як той самы Богуш.

Мікола Цэлеш -- Вітаўту Тумашу (10.12.75)

Вы правілова адзначылі «трагічную ролю беларускай вёскі». Аўтар разумеў гэта добра: сіла беларускага народу менавіта ў вёсцы, і вось чаму з такої садысцкай нянавісцю сталінізм наваліўся на яе. Что-ж цяпер? Вёска голая, разьдзетая, разутая дый галодная...

А партыйна-дзяржаўны друк штурхаў, пагражаяў і пераконваў: «лепш перагнуць, каб потым не абвінавацілі ў правым уклоне», гэта значыць, у абароне кулака. І

¹ Усевалад Ігнатоўскі. Гісторыя БССР. Менск, 1926, б. 233.

«перагіналі»... Тым больш, што нямала людзей было зацікаўлена ў набыцьці чужой маёмасьці: і жыхары тых-же вёсак, што шукалі, раскрывалі «кулакоў», паведамлялі пра іх уладам, а потым удзельнічалі ў «раскулачванні» (падобна Зымітрачу з апавядання «Дзікі вечер»), бо, акрамя маральнаага задавальнення -- магчымасьці разьлічыцца з суседам, -- атрымлівалі й матэрыйальную ўзнагароду; і мясцовыя партыйныя й дзяржаўныя ўлады, якія дзякуючы такому імпэту павышалі свою палітычную надзеінасьць і свой імідж у вачах вышэйшага начальства; і кіраунікі калектыўных гаспадарарак, якім маёмасьць «кулакоў» дазваляла пакрываць заганы й няудачы свайго гаспадарання й рапартаваць «наверх» пра дасягнутыя «посынхі». Няўжо, сапраўды, старшыня райвыканкаму і раённы ўпаўнаважаны па палітычных спраўах ня ведаюць, што нават па самых жорсткіх мерках Гарась («Дзікі вечер») ня кулак? «А ты ведаеш, -- гаворыць упаўнаважаны Зымітрачу, -- што гэта амаль што здрала -- сваянства з кулакамі?!» І тут-же дабаўляе: «Ха-ха! Не палохайся! Сам ведаеш: ня кулак ён! Але хай будзе так, каб застрашыць "праваслаўных"... (Так ён заўсёды называў сялян)». Але калі ўжо ніяк нельга залічыць селяніна ў кулакі, то заўсёды застаецца магчымасьць зрабіць яго «памагатым кулакоў», як гэта і здарылася зь бедняком Матузком («На межах»). А выселіць сям'ю, абвінавачаную ў кулацтве, наогул было простай справай: дастаткова пастановы пракурора й нават сельскага савета.

Зразумела, што ў краіне з такімі «законамі», асоба -- меншая за нуль, яна велічыня адмоўная. Адгарніце любое апавяданыне Цэлеша і вы ўбачыце, які нявымоўна малы перад уладай чалавек, як ім пагарджаюць, зыдзекуюцца зь яго,

прыніжаюць і зынішчаюць. Бяз суда і съледства трапляе ў лягер Кузьма Вальтэр толькі за чытаныне верша Янкі Купалы («Янка сеяў -- людзі жалі»), зынікае за неасыярожна сказанае слова Базыль («Пёрка й іншыя»), трашіць розум зыняважаны й растаптаны Матузок («На межах»). Што для Шашка, які адчувае сябе гаспадаром жынцы, Сымонка? («Дзе шукаць праўду») «Галота», -- як ён кажа. І ня дзіва, што Сымонка, безабаронны перад шашкамі, ня ведае, дзе шукаць праўду й жыве легендай.

Праз усе творы Цэлеша праходзіць думка пра супрацьстаянныне народу й дзяржавы, пра павіннасць людзей перад дзяржавай і поўнай безадказнасці дзяржавы перад народам. Натуральна, што сяляне, даведзеныя да адчаю, кідаліся на ўзброены супраціў уладам. Вось так, загнаны ў кут, пастаўлены перад выбарам: нагібель ці барацьба, герой апавяданья «Дзікі венер» Гарась бярэцца за сякеру. І гэта быў не такі ўжо рэдкі выпадак, а, як яшчэ нядаўна пісалі, -- тыповы пэрсанаж. Вядомыя, напрыклад, сялянскія паўстанцы 1929 года ў Касцюковішкім раёне Магілёўскай вобласці, у Бешанковішкім раёне Віцебскай вобласці, Веліжскае паўстаныне, Слуцкае... Няма патрэбы казаць, што падаўляліся гэтыя паўстанцы з выключнай жорсткасцю, а ўдзельнікі выстаўляліся «бандытамі» і «паслугачамі». Хіба трэба казаць, што тыя людзі былі сапраўднымі слугамі свайго народу?!

У імкненыні зразумець сутнасць і прычыны калектывізацыі, герой апавяданья «Хмары над Башкайшчынай» у разгубленасці пытаюшы: «Але для чаго гэта мае бысь рабіцца?» І пачуўшы адказ адукаванага чалавека: «Людзі жывуць няроўна: адзін бедны, другі багаты -- хочуць зрабіць

усіх роўнымі...», з горкім съехам прыгадваюць легенду аб Пракрусьце, які хацеў перарабіць усіх людзей на адзін капыл. Савецкая ўлада дзеянічала больш тонка за міфічнага Пракруста, дый капыл у яе іншы: ёй ненавісныя людзі свабодалюбівия, пасъядоўныя ў сваіх памкненнях, тыя, што карыстающа павагай свайго асяродзьдзя. І гэта выдатна ўсьведамляючы усе «стукачы», зайдросынікі, з душою на шэлег, якія атрымалі нарэшце магчымасць расквітацца са сваімі ворагамі. «У князі з гразі», «не намыўши пятак», казалі пра іх у народзе. Вось так той-жэ Зымітрачок помсыць Марынне, якая адмовіла яму, і ў сваім даносе на яе башыку ўпірае на аўтарытэт апошняга сярод сялян: «...калі яго не ліквідаваць, як клясу, дык калектывізацыя ў раёне зь мейсца ня зрушыцца. На яго глядзяць усе, бо ён аўтарытэт у іх... яму верашь! Не запішацца ён, ніхто пісацца ня стане». І ён мае рацыю: такіх людзей улады бязлітасна зьнішчалі. Вось што піша ў сваіх успамінах «На крыжавой дарозе» Аўген Калубовіч (разыдзел «У гомельскім ГПУ»):

«<...> Найбольш мяне ўзрушыў расстрэл Корзунаў.

Калі іх прывялі ў маю "адзіночку", было ўжо далёка за поўнач. Па шыбах вакна сыцёбаў буйны дождж. Яны былі мокрыя, зь іх цяклі. Бацька й сын. З-пад Васілевічаў. Абодвы малыя ростам, худыя. Башыку -- гадоў 40, сыну -- 16.

Іх прывялі да съедчага ГПУ, які крычаў на іх: "Вашае сяло ня йдзе ў калгас, бо ты ня йдзеш. Мы расстраляем цябе й сына, тады ўсё сяло пойдзе... Нам нужно сломать сопротивление. И мы ни перед чем не остановимся..."

Гэта быў іхны першы й апошні "допыт".

Корзун -- ня "кулак", яго нат' не "раскулачылі" ...»¹

Усе гэтыя неіавісныя ўладам людзі мелі рэдкі дар -- асабісты прэстыж. Гэта якасць, незалежная і ад займаемай пасады і ад высокіх званняў і чыноў. Такі прэстыж мае вельмі абмежаванае кола людзей. Яны здольныя ўпльываць на сваё асяродзьдзе, нягледзячы на роўны з усімі сашыяльны статус і адсутнасць традыцыйных сімвалаў улады. І зусім ня мае значэння колькасць людзей, якім яны вядомыя, важна, што яны набываюць вядомасць менавіта дзякуючы ўласцівай ім унутранай сіле. І другую якасць маюць гэтыя людзі -- *стрыжань душы*, паводле вобразнага азначэння Ул. Г. Карапенкі, што не дае чалавеку гнуща пры любым націску, які прыдае душы ўстойлівасць, дазваляе ў самых страшных і нялюдскіх умовах зберагчы годнасць і гаварыць сваё «не» ў адказ на меркаваныні ўласнай выгады.

Раскулачваныне й калектывізацыя ішлі поруч са зынішчэннем нацыянальнай інтэлігенцыі. Наогул падазронасць і няпрыхільнасць да інтэлігенцыі былі ў кампартыі ў крыве. Колькі зыдзеклівых і зыняважлівых слоў сказали тэарэтыкі марксизму пра інтэлігенцыю! А з устанаўленынем савецкай улады ў грамадскую сывядомасць сталі ўкараняць думку пра інтэлігентаў як пра часовых «папутчыкаў». З нацыянальнай інтэлігенцыяй партыя й савецкая ўлада мелі свае разылкі: менавіта інтэлігенцыя ўзначаліла нацыянальна-вызваленчы рух і тым была небяспечная. Прыгадаем, што на Беларусі 1920-1927 гады былі гадамі актыўнай беларусізацыі, што самай актуальнай

---

¹ Аўген Калубовіч. На крыжавой дарозе. Успаміны. Кліўленд, 1986., б.
53-54

задачай у нацыянальнай палітыцы была менавіта беларусізацыя.

«Пад беларусізацыяй у шырокім сэнсе гэтага слова, -- адзначалася Цэнтральнай Нациянальнай Камісіяй ЦВК БССР, -- трэба разумець:

1) разывіццё беларускай культуры (школы, ВНУ на беларускай мове, беларуская літаратура, выданыне беларускіх кніг, навукова-дасыледчая праца па ўсебаковым вывучэныні Беларусі і г. д.);

2) вылучэныне беларусаў на партыйную, дзяржаўную, прафесійную і грамадскую працу;

3) перавод партыйнага, дзяржаўнага, прафесійнага, каапэратыўнага апарату і часнай Чырвонай Арміі на беларускую мову».¹

Колькасць супрацоўнікаў розных арганізацый, якія карысталіся беларускай мовай, да 1927 года дасягнула 70-80 працэнтаў², і ўсё больш беларуская мова становілася мовай штодзённага ўжытку. У гэтым культурным будаўніцтве роля нацыянальнай інтэлігенцыі была галоўнай і вядучай.

Калі да гэтага дадаць яшчэ дзіве заўвагі: па-першае, што ў адпаведнасці зь дзейнай у тых гадах Канстытуцыйй прызнаваліся раўнапраўнымі беларуская, руская, яўрэйская і польская мовы³; а па-другое, што посьпехі гаспадарчай

---

¹ Практическое разрешение национального вопроса в БССР. Ч.1.

Белоруссизация. По материалам Центральной Национальной Комиссии ЦИК БССР. Минск, 1927, б. 9.

² Тамсама, б. 16.

³ Арт. 21. Усе грамадзяне Беларускае Сацыялістычнае Савецкае Рэспублікі маюць права вольна карыстацца роднаю моваю на зъездах, у судзе, у дзяржаўным кіраўніцтве і ў грамадскім жыцці.

палітыкі, у прыватнасці, у сельскай гаспадарцы, сталі даволі прыкметнымі (так, напрыклад, валавая прадукцыя сельскай гаспадаркі Беларусі ў 1925-1926 гадах перавысіла даваеную на 12,2 %¹), і пры гэтым улічышь, што правядзенынем сучэльнай калектывізацыі палітыка партыі і савецкай улады на мейсце шматмоўя паставіла адну мову -- рускую, нацыянальныя культуры замяніла адной, дзяржаўнай, а эканамічны ўздым -- голадам 30-х гадоў, то стане відавочны той жах, які абрушыўся на людзей рэпрэсіямі супраць «кулакоў» і «нацдэмаў».

Прычыны жорсткіх мер супраць нацыянальнай інтэлігенцыі ўсьведамляюць многія героі Цэлеша. Вось якая размова адбываецца паміж апавядальнікам і яго кампаньёнам у творы «Хмары над Бацькаўшчынай», які й даў назvu зборніку:

«-- Выщерабяць нас нанава, як у 1863! Прышчэпава ніяк нельга залічыць у ворагі народу -- ён патрыёта й не абы які!
-- адукаваны, паезьдзіўшы па Эўропе, нагледзіўшыся на

Нацыянальным меншасцям забясьпечваеща права і рэальная
магчымасць вучыцца ў школе на роднай мове.

У дзяржаўных і грамадскіх установах і арганізаціях Беларускае Сацыялістычнае Саветскае Рэспублікі ўстанаўліваеща поўная
раўнапраўнасць беларускае, яўрэйскае, рускае і польскае моў.

Арт. 22. Дзякуючы значнай перавазе ў Беларускае Сацыялістычнае Саветскае Рэспублікі насельніцтва беларускай нацыянальнасці, беларуская мова выбіраеща, як мова пераважная для зносін паміж дзяржаўнымі, прафесіональнымі і грамадскімі установамі і арганізацыямі.

Арт. 23. Важнейшыя заканадаўчыя акты публікующа на беларускай, яўрэйскай, рускай і польской мовах.

Канстытуцыя (Асноўны закон) Беларускае Сацыялістычнае Саветскае Рэспублікі. Выд. ЦВК БССР. Менск, 1927.

¹ А. П. Врублевский, Т. С. Протыко. Из истории репрессий против белорусского крестьянства 1929-1934 гг. Минск, 1992, б. 10.

сельскую гаспадарку ў Даніі, шмат чаго перадумаўшы... Ягоная зямельная палітыка ў стасунку да нашых умоў вельмі ўдалая -- зірнем на тых, хто прыняў яе. Пачалося зусім іншае жышцё!

-- Дык, кажаш, вышрабяць?

-- А ты што, ня бачыш і ня чуеш? "... Адсячы галаву нацдэмаўскай гадзіне..." Заклік: выбіць нашу інтэлігэнцыю, пакінуць народ без кіраўнікоў...»

Шырокую сетку закінулі рэпрэсіўныя органы. У першую чаргу, былі арыштаваныя выкладчыкі і студэнты ВНУ і тэхнікумаў, навуковыя супрацоўнікі Акадэміі Навук, пісьменнікі і работнікі Белдзяржвыдавецтва, супрацоўнікі наркаматаў і іншыя. Адзін з выкryвальнікаў «нацдэмаўшчыны» пісаў: «Нацдэмаўскі ўплыў на культурнае будаўніцтва праводзіўся па двух, галоўным чынам, каналах: першым каналам былі розныя курсы настаўніцтва, вышэйшыя курсы беларусазнаўства і г. д. Другім каналам была выдавецкая дзейнасць, надруchnікі для школ, мастацкая літаратура і г. д. <...> Што датычыща мастацкай літаратуры, дык мы ўжо ведаем пра такія вылазкі нацдэмакратызму, як рэакцыйныя творы Зарэцкага, Пушчы, Дубоўкі ды інш.».¹

Іншыя разглядалі пытаныне «шырэй»: «Амаль да апошняга часу мы мелі такога роду факты, калі Акадэмія Навук была сапраўдным плацдармам нацыянал-дэмократызму, разгариуўшага там «навучную» работу пад прыкрышыцём <...> прэзыдэнта Акадэміі Ігнатоўскага. Той-ж а малионак

---

¹ А. Зюзкоў. Крыававы шлях беларускай нацдэмократыі. Менск, 1931, б. 49.

яшчэ нядаўна быў у Белдзяржвыдавецтве. <...> лінія партыі на фронце асьветы самым наглым чынам скажалася бытым наркомам па асьвеце Баліцкім. <...> па лініі Наркамзему нацдэммы павялі атаку на лінію партыі мэтадам насаджэння кулацкіх хутарскіх гаспадарак...»¹

Некаторыя з інтэлігентаў адразу-ж, а некаторыя з часам, зразумелі, як будзе праходзіць «ідэалігічная барацьба». Здольнасць савецкай тайной паліцыі, якую-б назву яна ні абрала, да ўтварэння «змоў» была ўжо вядома самым праніклівым і самym дасьведчаным. Паказальныя слова Цішкі Гартнага ў турэмнай камеры: «Вы бачыце, гаварыў ён, што зараз ідзе зынішчэнне ўсяго беларускага, ідзе зынішчэнне духоўнага жыцця гэтага народу, больш таго -- ідзе яго фізычнае зынішчэнне... Дзеля гэтага і створана сягоныя ворганамі НКВД нацдэмаўская арганізацыя. Сябраў гэтай арганізацыі будуць цяжка абвінавачваць у дзяржаўнай здрадзе. Нікому з нас ня будзе літасці. Гэта ў адносінах да так званих "прыкметных" нацдэмаў. А далей пойдуць арышты "няпрыкметных" нацдэмаў -- сялян і іншых. Нельга-ж, каб гэтая арганізацыя не абапіралася на нізы, на "масу". Таму трэба гэтую "масу" зынішчыць».²

Падставы для арыштаў былі самыя неверагодныя. І якое багацце фантазіі пры гэтых! Узяць, да прыкладу, амаль анэкдатычны «літаратуразнаўчы аналіз» верша Янкі Купалы «Янка сеяў -- людзі жалі», які робіць загадчык спэцацэльну

---

¹ Супроць контэррэвалюцыйнага беларускага нацыянал-дэмократызму. Менск, 1931, б. 65.

² Масей Сяднёў. Ахвяры бальшавізму. Выданыя Беларускага Аб'яднанні ў Беластоку, 1944, б. 15.

Падкаблук: «Па-першае, высьмейваныне калгаснага будаўніцтва -- адчыненае, нахабнае... Вось нейкі Янка сеяў, а прыйшлі людзі й зжалі! Хіба гэта не намёк на беднату й не абарона кулака? Па-другое, у той час, як Янка сеяў, зязюлька кукавала. Якая яна, гэтая птушка?! А птушка яна такая, што не клаюціца аб сваім дабрабыще -- ня робіць сабе гнязда, а забіраеца ў чужыя... Хіба тут, у гэтай бяздомнай птушцы, не відавочны намёк на пралетарскую клясу, вясковую беднату й ліквідацыю прыватнай уласнасці на аднай шостай зямной кулі? Не працуешь, ня дбаешь, а як Янка пасеё, сажнуш! Так, Янка Купала -- народны паэта, адзначаны ордэнам, пакінем яго ў баку, хай жыве сабе на здароўе, пакуль што... »

Але, па праўдзе кажучы, у большасці выпадкаў і ня трэба было аніякіх адмысловых падстаў: слова «нацдэмаўшчына» ўжо ўсё абымала, усё тлумачыла, бо яшчэ на сакавіцкім пленуме (1924) ЦК КП(б)Б была дадзена харектарыстыка асноўных момантаў нацыянал-демакратычнай ідэалёгіі, што заключаліся «ў адмаўленыні дыктатуры пралетарыята і ў імкненыні да палітычнага раўнаванья сялянства з рабочай клясай, у стаўцы на кулацкія элемэнты ў вёсцы, у адмаўленыні клясавага расслаення ў ёй, у імкненыні да ўпільву з боку інтэлігенцыі на дзяржаўны апарат, у правядзеныні беларускага шавінізму». ¹

Зінем, як гэтыя ўказаныні выкарыстоўвалі потым улады, калі прыступілі да зынішчэння «нацдэмаўшчыны». Аўтар артыкула пра «нацдэмаўшчыну» ў Белдзяржвыдавецтве пасъля

---

¹ А. П. Врублевскій, Т. С. Протыко. Із історіі репрессій protiv беларускага крестьянства 1929-1934 гг. Мінск' 1992' с. 81.

многіх і гучных абвіавачваньняў агульнага характару абурана пісаў: «<...> якія пасля гэтага выходзілі падручнікі, відаць з такога прыкладу: БДВ выдае 5-цыю выданьнямі чытанку Самковіча і Пратасэвіча «Родны шлях» (адна назва чаго варта!)».¹

Гэта заўвага, вартая «навуковых вышукаў» Падкаблука, надзвычай паказальная: на адданасць сваёй Бацькаўшчыне глядзелі нядобразычліва, імкнуліся замяніць яе «сацыялістычным патрыятызмам», які, у сапраўднасці, азначаў поўнае ўхваленыне ўсяго таго, што, прыкрываючыся імем народу, рабілі кампартыя й савецкая ўлада. І, бязумоўна, уладаносцы дасягнулі шмат чаго: хто падлічыць колькасць тых, каго Цэлеш пагардліва называе «ападкамі», хто выракаеца сваёй мовы, культуры, традыцый і звычаяў... «Божа! І шяпер, -- гаворыць адзін з герояў твора «Партыйны таварыш», -- калі ўжо фізычна выразана наша другая эліта, вырасшая на новых начатках, пляскаюць у далоні й крычаць: "Хвала! Патапіць нацдэмаў!" Быццам-бы не разумеюць, што, па сутнасці, ніякіх нацдэмаў, як ворагаў, ня было -- быў страх у акупанта перад растучай нашай сілай...»

Былі сярод гэтых «ападкаў» і тыя, якія пад канец жыцця пачыналі ўсьведамляць, што прадалі першародства за сачавічную поліўку, і вярталіся паміраць дадому, у родныя мясыціны. («Вярнуўся чалавек») Але, па словах Уладзімера Дудзішкага, «съмерцию жыцця не направіш...»

---

¹ Супронь контррэвалюцыйнага беларускага нацыянал-дэмократызму. Менск, 1931, б. 90.

На шчасыце, нягледзячы на вялізныя намаганьні, кампартыя ня здолела ператварыць усіх у *пустадомкаў*, як называў такіх людзей вялікі майстар трапных харктарыстык Фёдар Янкоўскі. У «Партыйным таварышы» некалькі чалавек едуць на паляваньне, і ў машыне адбываеща наступная размова:

«-- Вы зь беларускага паходжаньня, зразумела?

-- Для мяне, як для члена партыі, падобнай проблемы не павінна было-б існаваць. Аднак, ці я мушу крывіць душой? Корань маіх продкаў ідзе глыбака ў вякі гэтае зямлі! І я сам нарадзіўся тут, атрымаў ад маіх бацькоў гарг жыцця, вырас тут, усмактаў у сябе пах гэтых цудоўных волатаў-сосен! -- зірнуў на лес. -- Гэта мая Бацькаўшчына! Люблю я яе ўсімі фарбамі мае душы! А іншыя землі, народы, гэта толькі суседскі двор для мяне -- мушу быць у контакце зъ ягонымі жыхарамі для агульнай карысці...

-- Дробна-мяшчанская перажытак... -- шіха прамовіў партыйны таварыш».

Зусім натуральная ўзынікаюць у Цэлеша тэмы маральнай спустошанасыці пануючых улад і раскраданьня багашчыяў беларускай зямлі. Гэта, уласна, адна вялікая проблема, непасрэдна звязаная з раскулачваньнем, калектывізацыяй і ліквідацыяй «нацдэмамаўшчыны». Менавіта тут хаваюча вытокі шматлікіх балочных і навырашаных проблем сёньняшняй Беларусі. Вось яны -- тыя, каму было дадзена права распарааджаща лёсам людзей: фабрычны прапагандыста Падкоўнік («Пёрка і іншыя»), Шашок («Дзе шукаць праўду»), партыйны таварыш Галякоў («Партыйны таварыш»), картыга, выпівака, хабарнік сакратар партыйнай ячэйкі Янук Бізун («У імя догмы») і іншыя.

Уражвае сваёй звычайнасцю эпізод дзяльбы мясцовымі начальнікамі маёmasыі Богуша. А прыслушаемся да слоў прадстаўніка ДПУ («Дзікі вечер»), гэта-ж адпрацаваная схема дзеяньняў савецкіх карных ворганаў, але гэта і дакладная копія плану налёту бандытаў-крыміналнікаў: «Пасыпей! Часу яшчэ -- уга колькі! -- прадстаўнік ластае з кішэні гадзіннік. -- За сем мінут дванаццатая. Для нашых спраў найлепш -- другая або трэцяя, верне мне! Чалавек усыпіца, часам дзікія сны, бо чуткі-ж -- чуткамі зямля поўніша! -- і пабуджаны зынянцку, як ачумелы. Крыкнеш, ногі падгінаюча й у нагавіны не пападаюшь... І золатца! Золатца, калі ёсьць, не пасыпей прыхаваць... Ха-ха!»

Прыкрываючыся рэвалюцыйнай тэрміналёгіяй, гэтыя людзі, у сапраўднасці, усюды й заўсёды дбалі толькі пра сваю карысць. Паказальная ў гэтым сэнсе пахвальба Галікова («Партыйны таварыш»), як ён, «будучы ваенкомам палка, уласнаручна застрэліў свайго найлепшага таварыша, падазраючы яго ў здрадзе». Без вялікай цяжкасці яго спадарожнік Барута выкryвае сапраўдную прычыну гэтага «рэвалюцыйнага акту».

Ці маглі такія людзі хварэць душой за захаваныне багаццяў краіны? Яшчэ менш былі зацікаўлены ў гэтым тыя, што стаялі над імі, што выпрацоўвалі і праводзілі такую палітыку.

«Спачатку йшлі краем засекі. Усюды ляжаў павалены лес: і ў шуртах і проста калодамі на зямлі. Там-сям ужо пакрыўся грыбком, спарахнёў, гніў...

-- Правая рука ня ведае, што рабіць левая, -- капануўшы нагой гнілое палена, прамовіў Балевіч. -- Плян нарыхтовак лесу нашы бюракраты склалі, у Маскве зацвердзілі й

перадалі ЛесБелу для выкананьня, а пра тое, што няма каму й няма на чым вывезыці лес, забыліся... І ляжыць цяпер, грыбком аброс, гніе... а ў горадзе няма чым кватэру абагрэць... » («Партыйны таварыш»)

А потым безгаспадарлівасыць, руйнаваныне роднай зямлі перастала абураць людзей. Да гэтага прывыклі, прынялі, як нешта звычайнае й непазьбежнае. А калі хто адважваўся падняць голас, сказаць праўду, -- яму нялоўга заставалася быць на свабодзе. Апошнім часам шмат напісана правільнага глыбокага пра вынішчэнне ў селяніне спрадвечнай цягі да зямлі, пра разбурэньне традыцыйнай працоўнай і гаспадарчай маральнасці. Карціна Беларусі перадваенных гадоў, намалюваная Цэлешам, узнаўляе важны этап выхаваньня краіны ў духу інфантылізму. Звычайна гавораць пра інфантыльнасць асобнага чалавека. Але грамадства, выхаванае ў пераканаіні, што ёсьць нехта, хто ведае лепш за ўсіх і, тым больш, за «нас»; грамадства, якое вырасціла ў кожным сваім грамадзяніне рабскасце пачуцьцё згоды й маўчаньня; грамадства, у якім той, хто прымае рашэнне, не нясе ніякай адказнасці, а той, хто адказвае, нічога не вырашае, -- такое грамадства інфантыльнае. І калі не вярнуць чалавеку пачуцьцё грамадзянскай адказнасці за ўсё, што адбываецца ў краіне, пакуль ён не адчуе сябе гаспадаром і грамадзянінам, -- краіну не падняць.

Для Цэлеша ўсё ўпіраецца ў аднаўленыне дзяржаўнай самастойнасці Беларусі. Героі яго твораў зноў і зноў вяртаючы да абмеркаваньня вытокаў залежнасці то ад Масквы, то ад Варшавы. Асэнсоўваючы дзень сёнянняшні, забіраючы ў глыб гісторыі. Гаспадарчая дзейнасць крывічоў і дрыгавічоў; Вялікае Княства Літоўскае й тагачасная

дзяржаўная мова; трагэдыя Люблінскай уніі 1569 года; паўстаныне 1863 года; становішча Беларусі пры царызме і пры бальшавіках -- і многае, многае іншае зацікаўлена абміркоўваенча людзьмі розных сацыяльных слоёў. «Гэтакія гамонкі, -- гаворыць Кастусь у няскончанай аповесці «Першыя цаглінкі», -- першыя цаглінкі на новы падмурак для нашае Бацькаўшчыны, каб яна стала сапраўды вольнай!»

Ішлі гады эміграцыі. Адзінота, съмерць сына, развал сям'і, старасць, адарванасць ад Бацькаўшчыны (як ён хапеў быць хация-б пахаваным у роднай зямлі!), супрацьстаянныне дзяржаў параджалі пэсімізм, нявер'е ў тое, што даведзенча ўбачыць незалежную Беларусь. Апускаліся рукі, съвет здаваўся чужым і варожым. Гэты настрой знайшоў адбітак у лістуванні Цэлеша. Але не ў мастацкіх творах.

Мікола Цэлеш -- Юрку Вільбічу (20.11.67)

*Ня пішу цяпер нічога, хая задумана й навет пачата
досьціш шмат: не спадзяюся скончыць -- пісаць няма
ніякай ахвоты, калі надумаеш, што ўсё гэта да нічога
й да нікога; ня толькі сярод нас, беларускіх
эмігрантаў, пануе цяпер апатыя да творчасці ва ўсіх
галінах чалавечага духу, але і ўва ўсіх і ўсюды --
съвет імчыща поўным тэмпам да катастрофы, бо «не
адзіным хлебам жыве чалавек» і не адзінмі ракетамі
можна змагаша із злом, напроціў -- ракеты
павялічаюць зло!..*

У зборнік уключана аўтарам і некалькі апавяданніяў, якія адрозніваюцца ад разгледжаных. Яны дазваляюць ацаніць разнастайнасць творчасці Цэлеша і ў тэматычных і ў жанравых адносінах. Тут і апавяданыне з часоў німецкай акупацыі «Акупанты», і «Шчупак» з сэрыі паляўніча-рыбацкіх замалёвак -- асноўнага жанру даваенных твораў пісьменніка,

і гістарычны нарыс «Летапісная Няміза і ейнае мейсца на мапе» -- прыклад майстэрства Цэлеша -- журналіста й гісторыка, і аповесьць «Курылка», бадай, самы вядомы з апублікованых да вайны яго твораў і адзіны, уключаны ў зборнік, акрамя вылучаных аўтарам. У гэтай аповесці Цэлеш ня толькі расказаў пра свае ўражаныні аб дарэвалюцыйнай школе, але й намаліваў прывабныя вобразы вісковых дзяцей.

Юрка Вільбіч -- Міколу Цэлешу (10.3.62)

Мне прыемна, што Вам спадабаўся мой артыкул «О широте российских просторов»... Можа, гэта й таму, што ў ім згадвающа Вашыя ўлюблёныя героі -- беларускія вісковыя школьнікі, аб якіх Вы пісалі гэтак сардэчна, як ні адзін беларускі пісьменнік.

Творы, аб'яднаныя ў зборніку, дазваляюць убачыць творчую мэтоду Міколы Цэлеша. Перад намі рэаліст і ў адборы жышцёвага матэрыялу, і ў яго падачы. Адсутнасць эфектных сцэн, стрыманая манера выражэння, скучасць мастацкіх сродкаў побач з верагоднасцю падзеі надаюць апавяданыям Цэлеша асобую пераканаўчасць. Апавяданыні пакідаюць уражаныне адзінства жышцёвага матэрыялу. Чытач бачыць як-бы фрагмэнты адной цэльнай карціны. Гэтаму спрыяе й кампазіцыя, бо ў большай частцы твораў яна пазбаўлена ярка выражанай кульмінацыі, крутых сюжэтных ходаў, штучных пабудоў. І чытач ўспрымае ўсе творы Цэлеша, асабліва апавяданыні, прысьвеченныя Беларусі 30-х гадоў, як часткі адзінага вялікага палатна. Цэлеш удала стварае эфект прысутнасці. Гэтаму ў значнай ступені служыць вобраз апавядальніка. Але ня толькі. Выкарыстаныне цяперашняга часу замест прошлага й побач з прошлым пры апісаныні падзеі стварае нават нейкую кіонагляднасць: «Зымітрачок вярнуўся з раёна радасна ўсхваліванны». "Так,

пачынаеща! Ну, вось і дачакаўся". Цяпер ён ні аб чым іншым ня думаў, як толькі аб тым, як ён прыйдзе да Гарасёвых, як абвесыць ім пра пастанову раёну аб высылцы і як яны будуць гэтым прыгнебены... "Во, упэўніліся, што азначае маленъкі Зымітрачок!" (Так называў яго, бывала, Гарась). Зласлівая радасць абхоплівае сэрца Зымітрачка...

Кідае на брудны ложак сваю будзёнаўку, запальвае съятло ў пакоі й садзіща за стол... Сэрца ягонае перапоўнена злосцю. Ён хоча ўбачынъ сльёзы бацькі й маці Марыны. Як соладка будзе глядзець яму ў гэты час на іх. "Съмерць! Усім ім съмерць; усім такім, хто супроць яго, Зымітрачка! Не, не раптоўная съмерць, а цяжкія павольныя мукі -- там, у зъледзянелай поўначы, дзе ня съвеціць сонца, а потым ужо съмерць... пад цяжкім паленам, дзе-небудзь... Вось вам усім: буду ў вас на языках, аж да вашага сканання..."

Дастае з кішэні пакамечаны кавалак паперы. Разгортвае й глядзіць у яго. Чытае.. Глядзіць угару, на партрэт правадыра: вусаты твар сурова ўхмыляеца. -- Так-так! Грамі ворага!

-- Зымітрачок задаволена хіхікае. Падсоўвае лямпу, чытае далей... Глядзіць на гадзіннік. Яшчэ рана! Комкае паперу й засоўвае яе зноў у кішэню. Кладзеца на ложак, выцягвае ногі й глядзіць угару: там бездапаможна дзынкае ў павуціні муха. Непамерна падкрученая лямпа хліпае, аген'чык падымаеца, робіца мутным і гасце... »

Кожнае апавяданыне Цэлеша мае своеасаблівую рытмічную структуру, якая зь першых радкоў стварае пэўны настрой. Параўнаем пачатак двух апавяданняў. Вось як пачынаеца «Цётка Магда»: «Яна сядзела каля стала, накрытага чыстым

абрусам, зусім ужо сівая, хоць ёй і было яшчэ ўсяго падкорак. Стол стаяў пасярод пакою, а крыху наводдаль ад яго, каля сышыны, зялезны нікеляваны ложак, засланы жоўтай, з зялёнымі разводамі, коўдрай». А вось «Дзікі венер»: «Гойдающа сосны над хутарам, шумяць, гамоняць. Вечер сывішча, гоне з поля хвалі сънегу, кідае яго на сосны, круце ля галамнёў. І страшна на хутары: ходзяць галодныя людзі, забіваюць, рабуюць». У першым -- плаўны, нетаропкі рытм разгорнутых сказаў абяцае нягучнаю расказаную, можа, драматычную, а можа, і зльёгку сэнтыментальную гісторыю, у той час як кароткія неразгорнутыя сказы другога апавядання адразу настройваюць на небяспеку, магчымую трагедыю.

Цэлеш ніколі не дае надрабязнага партрэта сваіх пэрсанажаў. Вельмі скуча апісае мейсца дзеяньня. Рэдка і ў асобных выпадках робіць пэйзажныя замалёўкі. Так, у «Хмарах над Бацькаўшчынай» -- амаль ідылічны пэйзаж палескага вечара і партрэт маладой жанчыны «зь цёмна-васільковымі, крыху нібы засмучонымі вачмі й вельмі прывабнымі рысамі тавару» дазваляюць аўтару падкрэсліць рэзка контрасную з гэтай спакойнай прыгажосцю трывожную размову аб становішчы ў краіне. Тут, як і ў іншых творах Цэлеша, усё падпрадкавана думцы й дзеяньню, усё апавядвае суровай мэтазгоднасці сюжэту. Ніякага «прыгостства», ніякіх дадатковых фарбаў, якія маглі-б павесыць чытача ўбок ад галоўнага. Перад намі летапісец-съведка.

Мікола Цэлеш -- Вітаўту Тумашу (10.12.75)

*Рыхтую Вам перасылку зборніка апавяданняў --
выбранных, папоўненых новымі, дапрацаваных. З маймі
слабымі сіламі -- гэта нялёткая праца. У канцы гэтага
месяца думаю Вам пераслаць. У далейшым, калі-б із мной*

*што-кольвек здарылася дрэннае, трэба зьвярташа да дачкі
Карал... Ад перасылкі «Ашчадкаў» пакуль што
паўстрымліваюся: а можа, і праўда, ласьць Бог сілу
направіша, і тады зноў вазьмуся за працу...*

Мікола Щэлеш, верагодна, ніколі ня лічыў свае творы канчатковая завершанымі. Высокая патрабавальнасць да сябе вымушала ўдасканальваць напісаное. Нават у надрукаваныя раней творы пісьменык уносіў змены, імкнучыся да ўсё большай дакладнасці, ёмістасці, мастацкасці.

Адзін прыклад. «Хмары над Бацькаўшчынай». У кнізе «Дзесяць апавяданняў», дзе гэты твор меў назыву «Палескія мрыйнікі», чытаем: «Саламянныя стрэхі вёскі Клетні з'явіліся перад вачыма зусім нечакана. Цяпер фурманка кацілася па вузкай палёвой дарожцы. З абодвух бакоў ад яе беглі ўдалеч шнуры палосак, там-сям ужо ўзаратыя.

-- Папар наш, -- растлумачыў Ігнат.

На адным з шнуроў ляжалі кучкі неразьбітага гною, па краёх якіх праастала расыліна. Каняка Ігната раптам павярнула з дарогі на гэты шнур.

-- Пазнаў!? -- выкрыкнуў Ігнат і съебануў Шарака пугай, паварочваючы яго зноў на дарогу. -- То мая палоска, -- вытлумачыў.

-- Чаму-ж ты не разьбіў гной? -- спытаўся мой кампаньён.

-- Пасыпеецца! Паляжыць, умацнене...»

У рукапісе, падрыхтаваным аўтарам для гэтай кнігі, урывак гучыць інакш:

«Саламянныя стрэхі вёскі Клетні выскачылі з-за алешніку нечакана. Цяпер мы ехалі па вузкай палявой дарожцы. З абодвух бакоў яе беглі ўдалеч шнуры палосак, там-сям ужо ўзаратыя.

-- Папар наш! -- растлумачыў Ігнат.

На адным з шнуроў ляжалі кучкі неразьбітага гною. **Ад яго мощна пахла хлевам. Конік** Іgnataў раптам павярнуў на гэты шнур.

-- Пазнаў?!? -- выклікнуў Ігнат і съцебануў **каня** пугай, паварочваючы яго зноў на дарогу.

-- За што-ж ты яго! Належыць узнагародзіць аўсом, а ты пугай яго!?

-- **Пасыпееща з аўсом!**

Унесеняя зьмены ня толькі надалі замалёўцы большы дынамізм і выразнасць, але і дазволілі пазбегнуць некаторай двухсэнсоўнасці ў характарыстыцы Ігната -- руплівага гаспадара. І так заўсёды: Цэлеш дабіваеща яснасці, пластычнасці і рэльефнасці адлюстраванага. Параўнаныне твораў у «Дзесяці апавяданнях» з гэтым зборнікам -- выдатны матэрыял для раздуму пра работу пісьменніка над вобразам, пра адвечныя пошуки пісьменнікам шляхоў у духоўны сьвет чытача.

Лявон Юрэвіч

Memory

The view from my little corner of the room where I sit playing with my toys is of a foot and a leg. The leg is crossed over the other and is twitching restlessly. I can hear a soft hissing sound. It is coming from between his teeth. It is my father. My mother and I must be very quiet because my father is working. His work is "thinking. In his mind there is a story unfolding. My father needs total concentration to put that story together. He needs quiet to jot down his thoughts on paper before they escape him. My father is a writer. He is a creator. He creates stories from events that happened to him. Somewhere deep within him those events trigger feelings and his need to express them. I am about five years old, I do not understand this yet. All I know is that I must be quiet and not disturb him until he is ready for me. My father devoted his whole being to writing. He loved his country. He committed himself to do all that he could to help in the struggle to help Belarus independent. As a parent his guidance was of the most general kind. He loved to read, to go on long walks, to listen to music. My father read aloud to me, sometimes his own, sometimes the poems of Janka Kupala and other writers. He would tell me fairy tales, ancient myths, legends and heroes of our country. He told me of the old kings and knights and of their courage, patriotism and individual defiance of fate in the history of Belarus. I grew up with love of reading. Someone

once said "as music is for the ear, so is literature music for the brain". Literature shows the universality of truth. Its been said that love of reading cannot be "taught", but it may be "caught".

I am a storyteller. I do not write or create stories as my father did. I don't have that talent. I work in a public library with children. I share literature with children. I entice children into the wonderful world of literature. I show them the way to so much pleasure, intellectual simulation, knowledge, and just plain fun.

Slava Celesz Brown

Аб Міколу Цэлешу... колькі словаў

Зъ Міколам Цэлешам я пазнаёміўся напачатку 60-х гадоў у Нью-Ёркскай Публічнай Бібліятэцы на 5-ым эвеню ў Нью-Ёрку, дзе я тады працаваў. Мікола Цэлеш прыйшоў да мяне пазнаёміша, але фактычна, ён прыйшоў з адной справай -- адразу пасля першых словаў знаёмства (ён, дарэчы, ведаў маіх бацькоў яшчэ зь Менску) ён папрасіў, каб я яму нешта расказаў пра яго сына, зь якім я нейкі час сядзеў за аднэй партай у школе. Пару дэталяў з тых школьніх часоў ды аб ягоным сыне я прыпомніў. Гэтыя дэталі ён як-бы ўбіраў у сябе: перапытваў, аналізаваў, даваў дадатковыя пытанні. У выніку, я за адну гадзіну расказаў яму пра нашыя школьнія часы. Было відаць, што ён перажываў, ханеў ведаць больш пра сына ды быць зь ім хоць-бы ў думках.

Але на гэтым знаёмства не закончылася -- яно пачалося. Бібліятэка ў тыя часы была адчынена два разы ў тыдзень да дзесятага гадзіны, я-ж працаваў у вячэрнюю зымену, і Мікола Цэлеш стаў рэгулярна наведваць бібліятэку вечарамі. Прыходзіў ён перад 6-ай гадзінай увечары, частавата мы яшчэ пасыпвалі разам перакусіць, а пазней у часы перапынкаў, як звычай, мы праводзілі ў бібліятэчнай кафэтэрыі. Ён тады рыхтаваў да друку «Дзесяць апавяданняў», даў пару апавяданняў у часопіс «Беларуская Моладзь» (дзе я быў сябрам рэдкалегіі). Ён часта чытаў свае апавяданні, пытаяўся, як знайсьці ту ю ці іншую даведку. Хоць Мікола Цэлеш і ня надта гаваркі, але расказаў мне ён нямала пра сваё ранейшае жыццё і працу ў Менску. Ад яго

я даведаўся, што ён працаваў у часопісе «Паліянічы Беларусі», рыхтаваў да друку зборнік апавяданьняў. Але прыходзілася апавяданыні часта перарабляць, іначышъ, дапасоўваць да партыйных вымогаў. Часта даводзілася ня толькі мяняць, але і нішчыць напісаное, бо было небяспечна. Бяспрэчна, Мікола Цэлеш перажываў, што ў сталым узроście давялося выйсці на эміграцыю, але ён быў цвёрда пераконаны, што гэта быў адзіны шлях, каб засташа жывым! У гутарках мы амаль заўёды пераходзілі на штодзённыя справы жыцця беларускае амэрыканскае калёніі, жыцця беларускае эміграцыі. Жышыё эміграцыі ён ведаў -- час-часам бываў ён у Беларускай Царкве на Атлянтык Эвеню ў Брукліне, раз ці два быў у селішчы Бэлэр-Менск. Актывістам беларускага жыцця на эміграцыі яго ніяк нельга назваць, але ён, бяспрэчна, жадаў усяму беларускаму ўдачу! З шырэйшым грамадствам у яго сувязяў ня было, але ён трymаў лучнасць праз ліставаныне зь Юркам Віцбічам, драм Тумашам, Міколам Паньковым. Грамадства-ж у Нью-Ёрку да Міколы Цэлеша ставілася таксама насыярожана -- прычынай гэтаму быў найперш, на мой погляд, замкнуты характар Цэлеша, але было таксама не сакрэтам -- чуткі ой як паўзлы! -- што ён меў контакты з Максімам Танкам, нешта пасылаў да друку ў БССР. У тыя часы беларускае грамадства -- трэба мець заўёды на ўвазе, што гэтае грамадства было найперш і найактыўней палітычнай эміграцыяй, -- ні аб якіх контактах з БССР і думашь не хацела й не жадала.

Наша знаёмства цягнулася нейкі час, але паступова Мікола Цэлеш аддаліўся, і я страціў зь ім контакт. Праўда, выдаўшы «Дзесьць апавяданьняў», у працэсе

распаўсюджаныя кнігі ён яшчэ контактаваўся са мной, але хутка адышоў.

Аналізуочы Міколу Цэлеша, я сказаў-бы, што ён жыў думкамі ў сваім съвеце -- бяспрэчна, блізка звязаны зь Беларусью, -- але адначасна перажываючы, што ён знаходзіцца па-за межамі свае Бацькаўшчыны і што па волі тагачаснага рэжыму ён ня можа й ня зможа стварыць для Бацькаўшчыны таго, што ён хацеў-бы.

Яшчэ адзін згублены для Бацькаўшчыны працаўнік, добразычлівец, патрыёт і пісьменык.

Вітаўт Кіпель

Аўтабіяграфія

Нарадзіўся 25-га ліпеня 1900 году ў в. Зазер'е Есьмінскай воласыці, Барысаўскага павету, Менскай губерні. Бацька -- Яўхім Ігнацій Іванавіч Ільін, маці Барбара, абодвы -- сяляне.

У 1911 годзе скончыў вісковую школу. Настаўніца (пазней жонка Янкі Купалы) дамаглася, каб мяне аддалі ў «Вышэначальное училиже» за сямнаццаць вёстр, у мястэчку. Гэта ўваходзіла ў пляны й бацькі, бо зямлі на нашу сям'ю прыпадала толькі трывалыя дзесяціны, а, апроч мяне, было яшчэ двух сыноў.

Вучні «Вышэ-начальнага училижа» мелі жалю вартаем існаваныне. Жылі ў бруднай і халоднай «бурсе», харчаваліся, галоўным чынам, сухім хлебам і адзінай на дзень цыкорыяй; крупнік варыўся таксама толькі раз на дзень і толькі ў дні школьніх заняткаў. Гэта прымушала мяне, нягледзячы на такую далёкую дарогу і супрошь волі бацькі, уцякаць дахаты. Можаце сабе ўяўіць, як я дабіраўся праз пушчы і пустыні падлі, часта ўжо ўпоцемку, да майго Зазер'я. Цяпер часта ўспамінаю, як мяне не загрызлі ваўкі, якіх у нашай мясцовасці было шмат.

Навука мая ў «Вышэ-начальном училиже» скончылася ў 1914 годзе, калі бацьку забралі на вайну. У шаснаццацым я выехаў у Варонеж, дзе ластаў працу на пошце. Гэта была няўдалая спроба палепшыць становішча сям'і, бо ў Расейскай імперыі быў ужо пачаўся хаос і голад. Сябры з Бацькаўшчыны, якіх было шмат у Варонежы, як упекачоў ад вайны, паралі мне кінуць працу на пошце і ехаць на

поўдзень. Другога выйсьця ня было, і я апынуўся, якраз у дні лютайскай рэвалюцыі, у невялікім гарадку Кадзіеўка, на Кацярынасласлаўшчыне. Тут таксама было шмат уцекачоў ад вайны з Бацькаўшчыны -- галоўным чынам інтэлігенты. Пры іхнай дапамозе пры мясцовай гімназіі для маладых людзей, страшчых магчымасць вучыцца на Бацькаўшчыне, былі арганізаваны агульнаадукацыйныя курсы. Я знайшоў такую-сякую працу й пачаў наведваць гэтыя курсы. У 1919 годзе скончыў іх.

Пачалася грамадзянская вайна. «Недзялімцы» наступалі з Дону, саветчыкі арганізоўвалі абарону на мясцох, і ў чырвенні дзесятнаштага мяне паклікалі ў войска. Цяжка перадаць усё тое, што мне прыйшлося перажыць; даволі сказать, што, калі я вярнуўся дахаты па дэмабілізацыі, ні бацька, ні маці не пазналі мяне -- так знясілены быў я двумя тыфусамі запар.

У 1922 годзе я асеў на сталае жыццё ў Менску. Аслаблены тыфусамі, я ня мог дазволіць сабе вялікай нагрузкі, што патрабавалася ўмовамі жыцця. Не пайшоў я й ні ў якую партню; паспрабаваў слухаць лекцыі на факультэце грамадскіх навук, але мне яны не падабаліся -- усю іхнью мудрасць я прайшоў у жыцці на практицы...

У 1928 паспрабаваў свае сілы ў літаратуры. Выявілася, што яны ў мяне ёсьць, і я ўзяў працу ў рэдакцыях. У 1929 годзе была выдадзена моя першая кнішка, рэдактар -- *светлаг памяці Міхась Чарот*. Мела яна добрыя водгукі, і я наважыў заняцца літаратурай.

Новая вайна прынесла нам жудасныя няшчасці. Я згубіў палаўніцу сям'і, а пазней і ўсю.

Літаратурная праца мяне крыху натхняла, але са старасцю і гэтаму прыйшоў канец. Дажываю жыцьцё самотным, у адзіноце: што лёс пашле?..

Мікола Цэлеш

Х м а р ы
н а д
Б а щ ь к а ў щ ч ы н а й

Да чытача

Апавяданыні гэтыя радзіліся не адразу: я пісаў іх некалькі год. Зразумела, гэта не азначае, што я сядзеў над імі гадамі, пісаў і пісаў. Я кажу, пісаў некалькі год -- гэта значыць, думаў над імі, не забываў пра іх ні пры якіх абставінах. Бывала, кладу шынгэльсы і прыбіваю іх цвікамі; рантам зъяўляеща цікавая думка, вобраз, пасаж... Але не пра маю працу над шынгельсамі, а пра апавяданыні. Кладу на момант малаток і хуценька запісваю гэтую думку, вобраз, пасаж... Потым засоўваю гэтую картку ў кішэню, каб не забыць. А што рабіць, калі бракуе часу? У Амэрыцы «time - money, money -- time».

Едучы дахаты, усё яшчэ думаю пра запісы. Урэшце ў вольную хвіліну распраўляюся зь імі... Памятаю, так зъявіўся вобраз цёткі Магды. І памучыўся-ж я над ім! Фабула дазваляла пісаць аповесыць, але я ведаў, часу для аповесыці бракуе -- чакае малаток, а не пяро...

Але ў другім выпадку, у «Меры гвалту» (у другім выданыні «На межах»), памятаю, зъявіўся Матузок у маіх думках маланкава й з гатовым характарам. «Ганна, сякеру!» Нікога ён не засек, праўда, толькі сам сябе намучыў... Я лічу гэтае апавяданыне, кароненкае да мінімуму, найбольш удалым з маіх усіх, і я хачу сказаць, што характар можна ствараць ня толькі на вялікім матар'яле.

Але вось «Партыйны таварыш» памучыў мяне. Не ўдаваўся. І не адзін шынгэльс быў выкінуты ў съмечыце, пакуль я дайшоў зь ім да ладу...

Такім чынам, праца для хлеба штодзённага і творчасць? Мне здаеша, яны спалучающа ў найбольш удалы й цікавы спосаб стварашь сапраўды мастацкія, зразумела, кароткія літаратурныя рэчы -- цікавы твор можа быць толькі тады, калі ў ім адбіта жывое жыццё...

Цікава паслушаць і нашых пісьменнікаў і крытыкаў у гэтай справе. Як-жа доўга я працаваў над «Дзесяццю апавяданнямі»!¹ Годы, сябры!

Аўтар

---

¹ Мікола Цэлеш. Дзесяць апавяданняў. Выданыне аўтара. Нью-Ёрк, 1965, 95 б.

Хмары над Бацькаўшчынай

-- На гэты раз паедзэм на Палесьсе да Ігната, -- сказаў мой кампаньён. -- Ты ўбачыш, якая там раскоша для паляўнічага і які спэц у гэтай справе сам Ігнат!

-- А ці ты папярэдзіў яго, што прыедзем?

-- А як-жа? І атрымаў адказ: «Чакаем! Сена мяккае, мурожнае, спашь на ім, як на пярыне. А качкі -- над галавой кракаюшь...»

Цяжка сапучы, паравік загамаваў рух і спыніўся на паўстанку. Ігната мы ўбачылі на пустым прывакзальным пляцы. Ён стаяў з пугай у руках каля сваёй хурманкі, пазіраючы на вагоны. Убачыўшы нас, кінуўся на сустрач, каб дапамагчы цягнуць перагружаныя набоямі й харчамі торбы.

-- Ці ёмка было ехаць? -- пытаўся.

-- А нічога! Толькі дужа несна было!

-- Ну, дык-жа ў добры час! -- зірнуў на Лорда. -- Якраз выжла? А дунлякоў і цечярукоў -- няма веры колькі!.. -- асыцярожна паклаў далонь на лысую галаву сабакі. -- Лорд! А што гэта -- Лорд?

-- На ангельскай мове -- то вялікі пан.

-- Гмм... Сабакам гэта не пасуе, але от-жа выдумаюшь...

-- Ну, а як там наш Кандрат маеща? -- спытаў кампаньён пра другога мрыйніка, як іх клікалі ў вёсцы.

-- А што яму там?! Пакуль што роўна, як і ўсе мы...

-- Ён меркаваў за скуркі набыць новую стрэльбу, дык ці набыў?

-- Меўся-б набыць, бо скурак гэтых настраляў, колькі я, але Пекла (так Кандрат клікаў сваю жонку Пёклу) не дазволіла. Трэба, кажа, раней у гаспадарцы спраўнасць навесці, а потым ужо пра стрэльбы думаць. Сама аднесла скуркі ў крамку.

-- Відаць, добра вам паводзілася ў гэтую зіму?

-- А нічога сабе: пяць лісаў, зайцуў з паўсотні, трывоўкі, рысь, дзівые норкі ды некалькі шашкоў.

Кампаньён усыміхаўся.

-- Мог-бы я ты набыць новую фузэю...

-- Дык-жа набыў-бы, каб ханеў! Але не патрабую, бо з гэтае не даю маху, хоць і старэнкая...

Хурманка кацілася па каліяістай і няроўнай дарозе.

-- Но, конік! Но, пайшоў! -- падганяў Ігнат. Конік быў невялікі, трывухаценкі, але цегавіты. І ўсякі раз, калі ён борзда пускаўся наперад, Ігнат паварочваўся тварам да нас і казаў:

-- Нашы літоўскія конікі хоць і маленкія на выгляд, але працавітыя... Нішто сабе конікі!

Прабубнелі па нейкім драўляным мосыціку цераз невялікую рэчку, і дарога пайшла па мяккай вясёлай лугавінцы, што цягнулася ўздоўж зарослай чаратамі і аірам гэтай рэчкі.

-- Праедзэм тутака крыху нацянькі, -- растлумачыў Ігнат, пакручваючы пугай над крупам каня.

Там-сям рэчка срэбрам паблісквала з-за густой зелянізы расцілін. Ад подыху ветру чароты ківаліся то ўлеву, то ўправа. На заваротах утвараліся затокі, і на аднай зь іх мы заўважылі чародку цыранкоў. Лорд пацягнуў носам паветра

і, скочыўши з хурманкі, шпарка панёсься да іх. Не дабегши мэтраў зь дзесяць, раптам спыніўся як укананы. Качкі паднялі галоўкі й глядзелі на яго. І як толькі ён пасунуўся чутачку да іх, стромка ўзыяліся ўгару й закружылі над алешишкам, выглядаючы небяспеку.

-- Эх, -- уздыхнуў Ігнат, -- выйгада ім тутака! Потым, крыху падумаўши: -- А Кандрат тамака ўжо мрые, чакаючы! Панаўхтаваў набояў! Наплёт лашчяў!

-- Рыбак рыбку пячэ, а паляўнічы лапці плаце, -- прамовіў кампаньён.

-- Яно, можа, і так, але-ж мы з Кандратам і рыбакі ѹ паляўнічыя адначасна.

* * *

Саламяныя стрэхі вёскі Клетні выскачылі з-за алешишку нечакана. Цяпер мы ехалі па вузкай палявой дарожцы. З абодвух бакоў яе беглі ўдалеч шнуры палосак, там-сям ужо ўзаратыя.

-- Папар наш! -- растлумачыў Ігнат.

На адным з шнуроў ляжалі кучкі неразьбітага гною. Ад яго моцна пахла хлевам. Конік Ігнатаў раптам павярнуў на гэты шнур.

-- Пазнаў?!? -- выклікнуў Ігнат і съцебануў каня пугай, паварочваючы яго зноў на дарогу.

-- За што-ж ты яго! Належыць узнагародзіць аўсом, а ты пугай яго!?

-- Пасыпешца з аўсом!

Уехалі ў вёску. Вуліца бегла па скацістым узгорку, паўз рэчкі. Па адным ейным баку, тым, што да рэчкі, будоў ніякіх ня было -- толькі там-сям азяроды, частакол

агародзікаў ды яблынкі й дулі... Птыч дугой абгінала вёску й зялёнymі пожнямі глыбака ўразалася ў палі. Берагі ейныя хаваліся ў гушчарох лазняку й альшэўніку. Насупраць вёскі, паміж іх, сноўдалася бялявая посташь чалавека зь сеткай-тапухай на доўгім кі.

-- Кандрат ужо абмацвае сваёй снасьцю віры, -- зазначыў Ігнат, паказваючы пугаўём у той бок, -- на вячэру, значыць, будзе юшка...

Ігнатава хата стаяла на высокім мейсцы, каля самай вады, двумя вокнамі на паўдня, а двумя -- на ўсход. Каля яе ляжаў перакулены човен, а ў падстрэшшу тырчэла два вяслы. На плоце сушыліся: трывубіца, лыковыя лапі з анучамі й шэрыя нагавіцы, запэнканыя водарасьцямі; відаць было, што гаспадар яшчэ нядайна карыстаўся ўсім гэтым... Гаспадарчыя будынкі былі зьбітые так-сяк з дробнага яловага лесу; толькі хата была збудаваная з добрага сасновага бярвення. На двары, каля сівірна, сохлі ў скіртах пашчапаныя дровы й ляжалі яшчэ не папілаваныя бярозавыя й кляновыя катлякі...

Нас спаткала Ігнатава жонка, крыху, можа, маладзейшая за Ігната. Была чарнявая, зь цёмна-васільковымі, нібы крыху засмучонымі, вачмі й вельмі прывабнымі рысамі твару.

-- Ну, Марынка, прымай гасцей! -- звярнуўся да яе ласкава Ігнат, вешаючы на крук шапку.

-- У добры-ж час! Якраз качак гэтых, як гразі! Але заходзьце-ж, заходзьце далей! -- прамовіла, крыху як-бы нараспіеў, гаспадыня, папраўляючы валасы.

Падлога ў съятліцы была вымыта аж да бліску і паярушана аірам, ад якога ішоў монны паҳ валар'яны. Павесілі торбы на крукі, а стрэльбы паставілі ў кут.

-- Горача сёньня траха, -- прамовіла Марына, пазіраючы на нас зь вясёлай усьмешкай. -- Пайду квасу вам хлебнага й студзёнага папішь прынясу...

Узяла з паліцы вялікі гарлач і выйшла. Хутка вярнулася з квасам. У гэтых час за вакном мільганула высокая постаць Кандрата, які ня ішоў, а амаль бег. Рыпнулі дзъверы, і ён паўстаў перад намі. Быў мокры аж да паловы. У руцэ тримаў на лазіне два шчупакі, хунтаў на пяць кожны.

-- А-а, каб на яго ліха, -- адзін выкруціўся усё-ткі з тантухі -- пераскочыў цераз край! Ды якраз і большы...

-- Дык ты вазьмі сабе аднаго! -- скамандаваў Ігнат.

-- У мяне тамака ё... Ну, і тым часам бывайце, у мяне там пільная справа...

-- Пачакай Кандрат! -- паклікаў яго кампаньён.

Зыняў з крука торбу, дастаў зь яе бутэльку з зуброўкай і паляўнічую складаную чарку. Паставіў чарку на найбольшую мерку -- прыблізна з паўкватэркі -- і наліў у яе агністай вадкасці.

-- На, сагрэйся, Кандрат!

Не маргнуўшы вокам, Кандрат перакуліў яе. Выщер рукавом вусы.

-- Уга, па жылах пацякла! Ну, цяперака дык сапраўды сагрэюся!..

І скочыў за дзъверы.

-- Пэўна, жэрліцы там паставіў нанач, -- зазначыў Ігнат.

Пасьля вячэры выйшлі з хаты й паселі на непапілаваных катлякох, у тым ліку й Марына. Кандрат далучыўся крыху

пазней. Прысутнасьць сярод нас гэтай простай, але прыемнай жанчыны неяк узбуджала ў натхняла на шчырую гамонку. Прычынялася да гэтага, пэўна, і палеская ноч, ціхая, парная, таямнічая, -- ноч, калі не хацелася класыція ў пасыль, калі ўся істота імкненча да таварыства, да гутаркі, да мараў...

На Птычы час ад часу плёскаў шчупак, нейдзе ў чаротах гудзеў бугай, выбухалі трывожным крыкам на выгарах сплоханыя лісам ці ваўком крыжны...

Парушыў маўчаныне Ігнат.

-- Скажыше, ці праўда гэта, што наш беларускі ўрад у Менску ўвесь чыста заарыштаваны за тое, што пераводзіў вёскі на пяштваркі ў хутары і што прадаваў сялянам пансскую зямлю? І ці праўда таксама, што хутка пачнеша вялікі згон да кагалу? Кажуць, што аб гэтым з Масквы прыйшла пастанова. Вы людзі мястовыя, адукаваныя, дык-жа мусіце ведаць усё...

Вельмі не хацелася пісаць прыемны адпачынак гутаркамі на палітычныя тэмы, і тым ня менш вымушаны былі неяк задаволіць нашых так ветлівых гаспадароў.

-- Пра арышты ёсьць нейкая гаворка, але не ўсяго беларускага ўраду, а толькі некаторых ягоных сяброў, прынамсі наркома земляробства...

-- Завошта-ж яго арыштоўваць, калі ён рабіў дабро для народу! І рэвалюцыя-ж была ўзынятая для добра народу!

-- Народу ён дагадзіў добра, але, мабыць, не дагадзіў некаторым вышэйшым за яго...

-- Гэта, значыць, у Маскве?! Дык-жа вось у гэтым і ўвесь швік: што Маскве да нас?

-- Рацыя! Але Масква ня толькі на карку нашым, але й на карку іншых, а зрабішь нічога ня можам...

-- Ну, а наконт таго згону ў кагал? -- уставіў Кандрат.

-- Тут яшчэ нічога выразнага няма... Пастанова гаворыць толькі: гаспадаркі вашэцяў зъяднаць у адну гаспадарку... А як яно там укладзеца, яшчэ рана гутарыць...

-- Зъяднаць?! Гэта значыць: ня кіем, дык палкай! -- выклікнулі разам Ігнат з Кандратам. -- Але для чаго гэта мае быць рабіцца?

-- Людзі жывуць няроўна: адзін бедны, другі багаты -- хочуць зрабіць усіх роўнымі...

Ігнат зарагатаў.

-- Кажуць, некалі жыў дуркаваты цар, а мо' кароль, дык ён дужа хацеў, каб у ягоным царсыцье -- ші ў каралеўстве -- людзі выглядалі, як па шнуру, роўныя. Дык ён зрабіў ложак на свайму росту і загадаў пераймаць усіх на дарозе й класыці на гэты ложак. Хто быў карацейшы, дык таму выцягвалі ногі, а хто даўжэйшы, дык таму адсякалі... Дык вось і нас цяперака кладуць на гэны ложак...

-- Старажытнае паданыне аб Пракрустовым ложку! -- зазначыў мой кампаньён.

-- Старажытнае, але добра паказвае, што цяперака хочуць рабіць із намі...

-- Яшчэ рана казаць, як яно будзе выглядаць.

Кампаньён зірнуў на Ігната.

-- Хачу, каб вы мяне не залічалі ў стопрацэнтнага абаронцу гэтай новай выдумкі, -- прамовіў. -- Я гэтакі-ж прыхільнік яе, як і вы самі, і калі што-небудзь съзвярджаю, дык толькі з чужых слоў: «усё гэта робіцца ў імя будучыні...»

-- Гэтага дык мы зусім ня можам уцяміць! -- заўважыў Ігнат. -- Як гэта ў імя будучыні? Усё павінна рабіца і рабіца для людзей, а не для нейкай няведамай будучыні, бо мы ня можам ведаць, якая будзе тая будучыня й чаго людзі, якія будуть тады жыць, захочуць!.. Хай самі яны думаюць пра сваё жыцьцё!

Тут умяшалася Марына.

-- На мой бабскі разум, няма сэнсу ламаць галаву над будучынай будучых людзей: от, царскія генералы думалі зрабіць прыгожую будучыню для сваіх нашчадкаў, пачаўшы астатнюю вайну, а бачыце, што з гэтага выйшла?!

-- Клутні й няшчасны, кажуць, -- уставіў Кандрат, -- дык вось яны тады й зачнуцца, як згоняць усіх у кагал; а шчаслыце й няшчаслыце, дык яно ў кожнага на свой лад...

-- Але чаму яны цягнуць нас гвалтам да гэтага шчасльця?! Забыліся, хіба, пра мудрую прыказку нашых дзядоў ды прадзедаў, што шчасльвым насільна ня станеш! Хай бы сабе йшлі да гэтага кагалу тыя, хто хоча!..

* * *

На сене мы яшчэ доўга гутарылі на гэту тэму.

-- Калі й сюды дайшлі чуткі пра Прышчэпава, дык яго, пэўне, ня толькі скінулі з пасады наркома, але й пасадзілі ў «кутузку...»

-- А мы сядзім от там і нічога ня ведаем...

Памаўчалі. Потым зноў:

-- Выщерабяць нас нанава, як у 1863! Прышчэпава ніяк нельга залічыць у ворагі народу -- ён патрыёта й не абы-які! -- адукаваны, паезьдзіўшы па Эўропе, нагледзіўшыся на сельскую гаспадарку ў Даніі, шмат чаго перадумаўшы...

Ягоная зямельная палітыка ў стасунку да нашых умоў вельмі ўдалая -- зірнем на тых, хто прыняў яе. Пачалося зусім іншае жыцьцё!

-- Дык, кажаш, выщерабяць?

-- А ты што, ня бачыш і ня чуеш? «... Адсячы галаву нацдэмаўскай гадзіне...» Заклік: выбіць нашу інтэлігенцыю, пакінуць народ без кіраўнікоў...

-- Спалохаліся росту?

-- Можа быць! А ведаеш, колькі яе было выщераблена ў шэсцьдзесят трэцім? Толькі пакараных съмерцию, узятых «пад ногаць», як яны кажуць, гэта значыць, усыягнутых на шыбеніцы й расстряляных, па афішайных звестках, цераз суды было каля паўтары сотні. А колькі іх расстряляна й павешана на мейсцы, бяз жадных судоў? Ды загінула ў сасланыні? Сібір была перапоўнена нашымі паўстанцамі, гэтага не адмаўлялі нават гэтакія русафілы, хоць і не расейцы, як Хведар Дастаеўскі... Усіх пакараных было каля пяцідзесяці тысяч, і ўсе яны маладыя людзі: студэнты, гімназыстыя, ахвіцеры... Сунуща хмары на нашу Бацькаўшчыну!

-- Але гэта ім некалі адрыгнецца, калі яны паспрабуюць гэтак зрабіць, як адрыгнуўся ім шэсцьдзесят трэці ў дзевяцьсот пятym ды шостым і ў дзевяцьсот сямнаццатым ды васямнаццатым...

Кампаньён цяжка ўздыхнуў.

-- Страшна жыць! Так, страшна!

* * *

Нітку салодкага ранішняга сну перарвала пастухова труба.

-- Ту-ту-ту-ту! Выганяй!

Успомнілася зь дзіцячых год: «Пастух трубіў -- штаны згубіў, дзеўкі ішлі -- штаны знайшлі!»

І ў гэты-ж мамэнт рыпнулі вароты ў стадоле. Ігнат крыкнуў:

-- Пара ўставаць! Качкі ўжо кружаць над галавой.

Мурожнае мяккае сена съпесыціла за ноч цела, і ўставаць ніяк не хацелася. Прыйскухаліся: качкі, праўда, шыбуюць над дахам! Падхапліся й пачалі спаўзаць зь сена. Марына ўжо падаіла карову й разьвешвала на плоце толькі што выкарыстаную даёнку й цадзілку. Была босая. Аголеная да калені ногі ружавелі ў промнях ранішняга сонца.

-- Добрай раніцы! -- прывіталіся.

-- А раніца, праўда, добрая, ядраная! -- адказала. -- Зірніце на дыямэнты расы, што рассыпаліся па кусту бэзу!

Кампаньён зірнуў на мяне, быццам-бы пытаючы: «Ну, ші чакаў ты такіх пэрлаў ад простай вясковай бабіны?»

Вышерла хварухом рукі й з той-жа бадзёрай ветлівасцю прапанавала:

-- Зайдзішэ ў хату выпіць па кубку сырадою.

Праз паўгадзіны выйшлі на съежку цераз агарод. Мошна пахлі каноплі. Іцлі ў кірунку да рэчкі, зьбіваючы нагамі расу зь лістоў буракоў і бручкі. У канцы агароду, каля зыдзічэлай дулі, тантайці Кандрат.

-- Позыненька вы съпіцё! -- прамовіў, калі падышлі да яго. -- Я думаў, што вы ўжо й да паўдня будзеце спаць.

-- Управімся! -- коратка зазначыў Ігнат. -- Нашы застануша нашымі, не паляцяць!

Над чаратамі віселі воблакі туману. Там-сям чарнелі сілуэты стагоў. Сена ляжала і ў конах, ад яго пахла

размайтымі пархумамі траў. Лорд, які пругка мільгаў перад намі, раптам насыцярожана прыпыніўся. Мы рассыпаліся, ланцужком абхопліваючы выгарыну. Лорд зірнуў на нас разумнымі вачыма і рушыў дробнымі крокамі наперад. Падвёўшы нас да выгарыны, зноў стаў, унікліва пазіраючы на чарот. Ляскаў зубамі й шіхутка папіскваў, час ад часу пазіраючы на нас, ці дазваляем мы яму рушыща далей. Тонкі хвост ягоны алавіком выпрастаўся й дрыгжэў. Я папхнуў каленам сабаку наперад. І ў той-ж амэнт з-пад самага ягонага носу выпырнула качка, напаўняючы паветра трывожным крыкам. Нашы стрэльбы па інэрцый апынуліся на лініі стрэлу, але Ігнат пасыпеў папярэдзішь:

-- Старка! Малых пахавала, а сама для адводу вачэй узынялася...

Скіраваліся да наступнай выгарыны. Лорд прарабіў той самы манэўр, што й раней: раз і два напружыста мільгануў перад намі й спыніўся, уцягнуў носам паветра, асьцярожнымі крокамі падвёў нас да выгарыны й застыў на мейсцы. Чарот перад намі закалыхаўся, як бышам пад ім забушавала вада, і з-пад яго пачаў вырываща мацёры качур.

-- Пільнуй! -- крыкнуў на гэты раз Ігнат.

Мой стрэл быў першы -- качур ані варухнуўся, лящеў далей. Не затрымаў яго й стрэл кампаньёна. Тады Кандрат спакойна ўзыняў сваю паядынку, добра прыклаўся й стрэліў. Качур перавярнуўся пузам угару й шлённуўся на ваду. Але Лорд усё яшчэ стаяў на мейсцы ў мёртвай стойцы, скіраваўшы вочы ў чараты выгарыны.

-- Пэўна, не адзін ён тут, -- заўважыў Кандрат, пасыпешна заганяючы новы набой у сваю паядынку.

-- Пільнуй! -- зноў пачуўся Ігнатаў крик.

З густымі пырскамі вады й з амаль заглушаочым усё наўкола крыкам і лапатаньнем крылаў вырвалася з чаратоў цэлай чарада крыжнаў, прыгожа паблісваючы ў промнях сонца зырка зялёнымі й белымі пёрамі. Першым стрэліў зноў я й таксама хібіў, бо дужа хваливаўся. Ігнат дубальтам зваліў дзьве, але Кандрат на гэты раз хібіў.

-- Трэба было цэлішь крыху ніжэй, а ты пусыціў набой у неба, -- зганіў яго Ігнат.

-- Ну, пабачым, куды ты будзеш пускаць свой набой!

-- Ды куды? У качку, а ня ў неба...

Падышлі да новае вялікае выгарыны, суцэльна зарослай аірам, пухоўнікам, чаротам, а там, дзе крыху віднелася дно, асакой.

-- Тутака іхнае царства-гаспадарства! -- зазначыў Ігнат. -

- Але і ўтапішча можна...

І праўда, мох пад нагамі гушкаўся, і перад вачмі вырасталі гузы -- гэта вада, націснутая нашымі нагамі, пампавалася пад мохам у другое мейсца наперадзе нас, уздымаючы ўгару гэтыя гузы. Качкі (і ўсё буйнейшых гатункаў) выляталі з чаратоў амаль памінутна, некаторыя зь іх комам зноў падалі на ваду пасъля нашых стрэлаў, іншыя перапалохана зьнікалі ўдалечыні.

Торбы нашы моцна абцяжарвалі плечы -- пара было-б ужо й спыніць страляніну, але новае «пільнуй!» заахвочвала нас яшчэ пастраліць крыху. Урэшце па вялізным качуру схібіў і Ігнат.

-- Трэба было-б браць крыху вышэй, а ты пусыціў набой у чараты, -- зганіў яго, у сваю чаргу, Кандрат.

Ігнат незадаволена зірнуў на яго, але прамовіў лагодна:

-- Стаміўся, пэўна! Пара ўжо спыніць гэта!

Падыходзячы да вёскі, Кандрат смачна лыкнуў языком.

-- Вось цяпер з ахвотай пап'ём і студзёненькага кваску...

-- Дык-жа ідзі, вынесі гарлач на двор!

Кандрат пайшоў у хату, а мы паселі на груду бярвення, што ляжала каля сцяны сьвірна. Кандратава гаспадарка мала чым розынілася ад Ігнатавай: такі самы човен, перавернуты ўгару дном; на плоце сетка-тантуха; такія-сякія гаспадарчыя будынкі, крыху, праўда, больш занядбаныя, чым Ігнатавы; хата з падгніўшым вянцом... Але хлебны квас ягоны быў найвыдатнейшы: Пекла ягоная, відаць, была спраўнай гаспадыніяй...

* * *

Гады цераз два нам зноў захацелася пабываць на Птычы. Напісалі Ігнату, каб прыехаў па нас да чыгункі. Аднак адказу ад яго ня было. Гэта нас моцна зьдзівіла: Ігнат заўсёды вылучаўся рупнасцю й акуратнасцю. Доўга разважалі: ехаць ці ня ехаць? Калі паедзем поездам, а Ігнат нас на станцыі з канём не спаткае, дабраша да яго будзе вельмі цяжка. Усё-ж наехалі. Ігнат ня прыехаў. Гэта было адразу-ж відань, бо ён звычайна становіўся із сваёй хурманкай на відным месцы каля станцыі. На гэты раз тут ня было аніводнае хурманкі...

-- Што цяпер рабішь?

Да Клетні -- трышаць кілёмэтраў! З такой цяжкой паклажай, якая заўсёды бярэща паляўнічымі на два дні палявання, нечага было й думашь ісьці пехатою. Ды якімі мы будзем паслья гэтакай цяжкой маршыроўкі?! І вяртаща назад, ня выпусціўшы аніводнага набою, было таксама дзікім. Селі на лаўку каля станцыйнага будынку, чакаючы на

які-небудзь выпадак. За сыпной было адчыненае вакно тэлеграфнай канторы. Час ад часу званіў тэлефон, стукаў аппарат і чулася нейчая гамонка. І рантам у вакно прасунулася галава, ужо палыселая.

-- Мрыйнікі? -- спытала. -- На паляванье да Клетні дабіраецца? Я таксама з такіх, але якраз вышла дзяжурства. А заўтра там будзе цэлая кананада!..

-- Ды вось-жа, ня прыехала па нас хурманка, і цяпер ня ведаем, што рабіць.

-- Цяжка, праўда, -- прамовіла галава. -- Знайсьці цяпер хурманку амаль немагчыма з тae прычыны, што кожны стараеща збышь каня, калі мае яго, бо дужа вялікія й падатак і цягla... -- потым рантам: -- Хаця пачакайце! Можа, яшчэ ўладзіцца: звярніцца вунь у тую хату зъялёнymі вакянішамі -- ён балагол і, здаецца, учора прывёў каня. Завучь гэтага балагола Шаэм.

Мы падзякавалі галаве.

-- Ну, дык ні пяра ні пуха!

Шая выглядаў на чалавека гадоў пад пяцьдзесят. Меў, відашь, кучу дзяшней, бо ў хаше было ўсё перавернута ўверх дном. Мы запыталіся, ці можа ён даставіць нас да Клетні.

-- Чаму я мушу дастаўляць вас да Клетні, хіба я адзін толькі тут, хто можа даставіць вас да Клетні?

-- Але толькі вы маецце каня?

-- Толькі я маю каня?! Кожны можа мець каня! -- потым, зірнуўшы на нашы стрэльбы й на сабаку. -- Вы стралыцы?

-- Вы-ж бачыце?!

Шая задумаўся. Можна было зразумець: падлічвае, колькі можна зарабіць на гэтым падарожжы.

-- Ну, я мог-бы даставіць вас да Клетні, але гэта будзе вам шмат каштаваць...

І заламаў такую цану, за якую Ігнат мог-бы прыехаць па нас два разы.

Доўга таргаваліся, урэшце ён крыху спусьціў, мы набавілі. Цераз хвілін дзесяць конь быў запрэжаны.

-- Ну, то можам ехаць! -- сказаў Шая.

Калі мы ўбачылі ягонага каня, дык у нас аднала ахвота ехаць: адны толькі рэбры ды скура!

-- Шая, як ты можаш пускацца ў дарогу на такой шкапе?

-- На такой шкапе?! Я купіў гэтага каня толькі тыдзень таму часу! І ведаецце, колькі я заплаціў, -- адзін сзыорак! Каб я так здароў быў, што гэта праўда! Але чаму вы думаецце, што гэта няважны конь? Вельмі добры конь! Паглядзіце ў зубы: яму толькі пяць год!

-- За сзыорак купіў каня, ды такога маладога!

-- Так, за сзыорак, каб я так здароў быў! Вы там замкнуліся ў сваіх мурох і нічога ня бачыце й ня ведаене... Гаспадары цяперака праганяюць з двара сваіх коней. А чаму? Падумайце самі...

Праехалі кілемэтраў зь пяць, і конь ішоў сапраўды добра, прымаючы пад увагу ягоны выгляд.

-- Нядрэнны конь! -- зазначыў урэшце кампаньён.

Шая выклікнуў:

-- Ну, што я вам казаў? І гэта толькі за адзін сзыорак! Але сзыорак быў таксама добры: сем рублёў заплаціў у Менску пяць год таму назад...

Шая крыху памаўчаў.

-- Каб я так здароў быў, цяпер можна ўзяць добра га
каня за капейку.

-- Так дрэни?

-- Я не кажу -- дрэни! Можа, яно будзе й добра? Але
цяпер: бяры, гаспадар, на тыдзень хлеба ў торбу і едзь на
шашу. А прыехаў з шашы, едзь у лес па дровы й вязі іх да
чыгункі за сорак кіламетраў. А потым ты мусіш даць два
разы на месяц хурманку для начальства... Каб я так здароў
быў: селянін гоне свайго каня з двара! Той чалавек, што
прадаў мне гэтага каня, кажа:

-- Шая, толькі ты можаш узяць гэтага каня, бо ты
балагол, а не гаспадар, табе ня трэба ехаць на шашу і ў лес
па дровы. Ты не адбываеш цягla. А мне шкода праганяшь з
двара такога добра га каня.

Да вечара мы ўсё-ткі дабраліся да Ігната. Нас спаткала
Марына, але зусім ня так, як бывала: была быщам-бы
засаромленая, глядзела ў надлогу.

-- Што здарылася? -- спыталі.

-- Ат, ды нічога!

-- Вычуваенца нешта нядобрае?

-- У нядобры час прыехалі, -- адказала. -- Ну, але што-
ж, пайду паклічу Ігната, ён нейдзе на сяле.

Вярнулася хвілін цераз дзесяць, за ёй ішоў Ігнат.

-- А ўсё-ткі прыехалі? -- зьдзівіўся. -- Гэта ўжо ня
мырынікі, а цэлыя пакутнікі...

-- Кажыце лепей пра свае справы.

Ігнат адмахнуўся.

-- Няма чаго казаць: кладушь нас на той прахвостаў
ложак!

-- Пракрустаў, -- направіў яго кампаньён, які любіў ува ўсім парадак.

-- Хай сабе на Пракрустаў.

-- Значыць, папісаліся ў калгас?

-- Што!? Ніколі! Калі гібень, дык лепей ужо вольным чалавекам...

Больш гаварыць ня было аб чым, і мы запыталі, ці можна будзе заначаваць.

-- А чаму не? Мейсца на сене хоніць, накасіў для каравёнкі.

-- А дзе-ж ваш конік?

-- Няма коніка! Няма!.. І паляўнічы білет атабралі: ня йдзеш у кагал -- ня можаш і паляваць! Стрэльбу хашел забраць таксама, але ў час схаваў.

Прадчувалі: паляванье будзе няўдалае -- занадта разгуляліся іэрвы. Ляжалі на сене доўга моўчкі. Нейдзе каля варот цвyrкаў казельчык. У багнах каля Птычы трубіў бугай...

-- От як яно закручілася! -- з роспаччу прамовіў кампаньён. -- Ніколі ня думаў, што гэтакімі тэмпамі і з гэтакім гвалтам над народам будзе яно рабіша!

-- Але азірніцеся, хто гэтым закручвае! Вясковыя люмпэны -- прадукт палітыкі 1861 году, якіх трохполка й пераспалосіца парабіла жабракамі...

--Але-ж партыя!?

-- А партыі гэта на руку, бо зайнілі ў съляпы завулак, а салодкі пірог улады нікому ня хочаша выпускаць із рук...

* * *

Ня ладзілася з паляваннем...

Змрочныя думкі дужа абняжарвалі съедамасыць. Выйшлі на грудок, дзе заўсёды адпачывалі. Селі на сухі мох пад тым-жа разгалістым дубам. Моўчкі пазіралі ў пахмурнае неба. Урэшце кампаньён, якому, відаць, карцела вылічыла сваю жоўць, зауважыў:

-- Аднаго не магу зразумець: Троцкага зрабілі ворагам і выкінулі за мяжу, а тэорыю ягоную прынялі? Гэта-ж ягоная прапанова: калектывізаваць сельскую гаспадарку! У мэту ўваходзіла атрыманьць поўны контроль над сельскім гаспадаром і выпампаваць ад яго ўсё, ператварыць яго ў пралетара; па сутнасці, гэта ёсьць прыхаваная хворма занявленыя сялянства. Ненавідзеў яго Троцкі, баяўся яго, не давяраў, бо меў зь ім шмат клопатаў у часы хатній вайны на Украіне, на Беларусі, на Тамбоўшчыне і ў Закаўказзі!..

-- Цёмная гэта справа з Троцкім! Адзін зь іх, хто разумеў вёску, гэта Бухарын: ён стаяў не наabdзіраныні селяніна, а на ягоным узбагачэныні, на падцягваныні бедняка да ўзроўню заможніка й навет урастаныні кулака ў сацыялізм...

-- Бухарын, здаенча, яшчэ не скапітуляваў?

-- Не заносіша на тое, каб ён выйграў: партыя зас্মечана, з аднаго боку, прыхільнікамі Троцкага, а з другога, -- кар'ерыстамі, эгацэнтрыкамі й, вобразна кажучы, проста «плескачамі», якія здольны толькі на адно: пляскаць у далоні кожнаму, хто прамаўляе з трывуны ЦК, якую-б ён бязглузьдзіцу не гаварыў... Троцкі вельмі добра разумеў, што па дзесяці гадох панаваныя партыі німа каго ўжо большabdзіраць, -- гэта зусім правідлова! Але і ён не хашеў выпускаць пірог улады із рук...

Пачаўся невялікі, але густы й няпрыемны дождж. Неба стала мутным і студзёным. Нейдзе ў ім ляцелі на паўдня журавы.

-- Пакідаюць ужо башкаўшчыну нашы ганаровыя птахі!
Каб я мог ляцець зь імі!

Потым, падумаўшы:

-- Можна лічыць паляваныне скончаным! І ня толькі на сённяня, але наагул: цераз два-тры гады пасъля калектывізацыі галодныя людзі натоўпам пойдуть да рэчак і вазёраў, на лугі ў лясы і вынішчаць усё жывое, чым можна напахаць страўнік; можна насмараваць нашы стрэльбы і схаваць іх надалей, чакаючы на лепшыя часы...

-- Але ші прыйдущы гэтыя лепшыя часы?

Кампаньён паціснуў плячыма.

Вярнуліся да Ігната падзякаваць за начлег. Ён сядзеў на калодах у двары і ладзіў сваю рыбацкую снасыць.

-- От, як-небудзь будзем перабіваща: рыбкай, грыбком, арэшкамі, ягадкамі -- лес нам заўсёды даваў ратунак у ліхую гадзіну!

-- Не бярыше ўсё гэта так блізка да сэрца! Памятайце нашага прарока Янку Купалу:

Хай-жа вам так не здаеща,
Што бяда ужо й зацісьне.
Знайце, ліха ператрэща,
І маланкай доля блісьне...

Нью-Ёрк, 1962-1972

У ім'я догми

Раскажу я вам, мае сябры, адну гісторыю -- лёс аднае сям'і. Гэтая гісторыя кожнаму із вас, можа быць, нагадае не адну такую-ж гісторыю, у якой, так ці інакш, былі закранутыя вашыя блізкія -- сваякі або сябры.

Жыў у нас на засыценку чалавек. Жыў сабе праста, гаспадаркі вялікай ня меў: шэсьць дзесяцінаў зямлі, добры конь, са трох каровы, авечкі, съвінні ды іншае. Адно, што можна пра яго сказаць як пра гаспадара -- быў бязъмерна працавіты, ну, і хлеба не назычаў, а меў такі-сякі лішак, так што адна дачка ягоная навет і ў гімназыі вучылася.

Раптам (гэта было ў пачатку трыццатых гадоў) заходзіць да яго, і якраз у часе сънядання, старышыня сельсавету Хвёдарка Скураток, ведаене, можа, яго? Да гэтага самага Кастрычніка вясельлі ўсё па вёсках граў, бо на скрыпачы ўмеў траха пілікань. А зь ім заходзіць і сакратар партыйнай ячэйкі Янук Бізун, асоба таксама выдатная: картыга, выпівоха, хабарнік; у дзевятнаццатым напоў усё «расстрыгаў». Заходзіць, ні слова ні кажучы, садзяща. Ніёмка неяк Богушу -- так звалі таго гаспадара -- запрасіцьбы да стала, дык страва занадта штодзённая, яшчэ пакрыўдуюць: «Ш чым частаваць наважыў, куляшом нейкім, бышчам яечні няма з чаго ўпячы!» Пачаць рыхтаваць што-якое іншае, дык, можа, съпяшающа куды?

Урэшце Богуш пытаецца:

-- У справе якой ці, можа, так сабе наведаць прыйшлі?

-- У справе, а як-жа, будзем хадзіць у гэты час «так сабе», -- а самі съмлюща.

-- А ў якой такой справе, калі не сакрэт? -- шікавіща Богуш.

-- Ты ня прыкідвойся дурнай авечкай! -- адказвае больш языкасты Янук. -- Табе павінна быць ужо ўсё ведама...

-- Бог з вамі! Каб мне было што ведама, дык хіба я пытаўся-б? От крыж, што мне нічога такога ня ведама. Пра што вы кажаце?

-- Ты падаткі заплаціў?

А трэба сказаць, што Богуш быў у гэтым вельмі рунны. Бывала, з нас хто-небудзь упрынца, дык і то Богуш будзе казаць: «Як-жа, падаткі плаціць трэба: і на школу, і на дарогі, і на бальніцы, і на паліцыю (ніяк ня мог прызвычайша казаць "міліцыю"), бо паліцыя парадак беражэ...» Якое-ж было яго зьдзіўленыне, калі ён начуў пра падатак!

-- Ці вы жартуеце, ці проста пазыдзекваща прыйшлі?

-- Зусім не жартуем: апісаць тваю гаспадарку прыйшлі!

Тут Богуш сапраўды разгубіўся. Гаспадыня яму шэпча: «Квіты! Квіты пакажы ім, вунь там за аброзамі тырчаць!» А Богуш, як аслуянялы, стаіць сярод хаты. Урэшце пытаеца:

-- А панеры ад вышэйших уладаў у вас ёсьць на тое апісаныне? -- думаў, пэўна, спалохаць іх гэтым.

Скураток, праўда, дастаў із свайго брызантавага партфэлю паперку й пачаў яе чытаць: «Гаспадарка Богуша Макара, якая ў мінульым выкарыстоўвала наймовую працу і як не плаціўшая падаткаў, пастановай сельсавету апісваеца з мэтай абкладаныя індывідуальным...»

Паклаў паперку ў партфэль й сказаў:

-- Зразумеў? А цяперака пастаў тутака свой подпіс, і калі не аплошіш гэты індывідуальны да наступнага панядзелка, дык усё тваё будзе сканфіскавана, а сам ты паедзеш туды, дзе Макар ніколі цялят ня пас্বіў... -- і гучна зарагатаў.

Якое гора ахапіла ўсю Богушаву сям'ю, калі Скураток ізъ Януком пакінулі хату. Каб у Богуша былі гроши, дык ён, магчыма, тым ці іншым шляхам пакіраваў-бы гэтую справу ў іншы бок. А то ў кішэні ў чалавека нічога: адно чырвонец нейдзе валаўся, які некалі прыслала дачка Райнка. Прадаць што-колечы, дык дзе-ж патрапіш у гэтакі кароткі час, дый што прададсі на гэтакія вялікія гроши?

Страшэнная нач была тая для Богушавых. Сынок Юльяш, такі здатны хлапчук, каб нічога ня чуць і ня бачыць, закруціўся ў коўдру, трасеща ды плача. Рантам -- грукат у шыбу. Тут усе й памлелі. А маці стала на калені, склала рукі на грудзях ды моліща:

-- Ойча, зь неба Божа, ізжалься над намі!..

І тады толькі падышла да вакна. Бразгат паўтарыўся.

-- Каго там Бог нясе?

-- Свае, адчыніце!

Якая радасць ахапіла ўсіх, пачуўшы голас Зенькі. Юльяш выскачыў з-пад коўдры, пабег адчыніць. З грукатам адсунуў засаўку.

-- Заходзьце, дзядзька Зенька!

Празь сьветлую пляму адчыненых дзьвярэй у хату ўсунулася няскладная посташь Зенькі.

-- Што гэта вы сёняня гэтак рана замкнуліся?

Гаспадыня зараз-жа залемантавала:

-- Зенечка, родненькі, скажы, што на съвеше чуваць? Усё-ткі ты больш за нас мусіш ведаць! (У Зенькавай хаце за пераборкай была канцылярыя таго сельсавету).

-- Ды нічога добраға! -- пачаў той. -- Адно зьдзекі з народу нашага: былі нащдэмы -- вучняў забіралі ў турмы, а цяперака кулакі -- высылкі ў сібірскую немараҷ...

Раптам з палаціяў пачу́ся крык Богуша ды такі страшэнны, вяр'яцкінейкі, што ўсе ў хаце аж памлеі.

-- Гэта яны... гэта яны... ідуць... ідуць!..

-- Богуш! Богуш, апамятайся! -- паклікала ўстрывожаная гаспадыня.

Богуш прачнуўся, сеў на палацах і, азіраючыся, загаманіў ужо спакайней.

-- О ты, Божа! Сон... ды такі страшны! Ніколі, здаеща, такога страшнага ня съніў. Здаеща, я адзін у полі. І чорная, чорная хмара завіслла пад небам. І здаеща, крукі круцяща, круцяща нада мной... Сотні іх! Ага, сотні! А я галодны й зусім знясілены, навет кропелькі вады ня было ў роце... І ледзьве дыхаю я. А яны ўсё круцяща, круцяща ды ўсё бліжай, бліжай! А ў мяне голыя рукі. І зь кішюрамі, усё зь кішюрамі да мяне! А вочы іхныя прагнныя, крывяжэрныя! Божа ты мой! Я ўсё вочы плющчу, плющчу, каб ня даша ім. Хочу махнушь рукою, рука не паварочваеща, крыкнуць -- язык анямеў, так аслаб, мусісь, я! А яны ўжо і да вачэй дабирающа -- выдзяўбіц мне вочы хочуць!..

-- Крукі, кажаш? -- пытаецца Богушыха.

-- Ага, крукі! -- адказвае, усё яшчэ пад уплывам сну, гаспадар.

-- Крукі -- то нашы ворагі, -- заключае гаспадыня. -- То яны круцяща над намі... Хочуць нашае крыві! Съятая царыша маші, выратуй нас!

-- Што вырабляюць?! -- рантам заўважае Зенька. -- Надысь дык завязалі дзъверы знадворку ў хаце Міхалкі, каб ня мог даць па галаве -- ведаеце Міхалкаў нораў, -- ды вывелі карову, быщам ён падатак не заплаціў... А ўчора дык у Аўдолі кублы трасьлі, і што там трэсыці ў яе, каб іх трасца трэсла! Бачыце, бедная ўдава адгукнулася пра калгасы нядобра!?

-- Няўжо пра гэта дзе-небудзь вышэй ня ведаюць?

-- Мо' я ведаюць -- адна хэўра!

-- Зладзюга Янук усім гэтым верхаводзіць. Выгадавала маші сынка на гора людское! Тады, як яшчэ падлеткам быў ды сала ўкраў у Аўдолі, каб выдалі ўладзе, дык мо' цяпер людзі дзякую сказалі-б...

-- Здаенча, і да вас сёньня ўраныні заходзілі? -- цікавіща Зенька.

Богушыха пацвердзіла, што заходзілі, -- Янук і Хвёдарка.

Тады Зенька пачаў апавядань, як, вярнуўшыся ад Богушавых і паклікаўшы з крамы спажывецкага таварыства Гарэліка -- трэцяга члена бюро ячэйкі, яны пра невашта доўга спрачаліся. Пра што была гутарка, праз пераборку ня ўцяміць, але Янук усё крычаў на Хвёдарку: «Што ты зь імі цашкаешся!? Дырэктыва партыі... Правая палітыка... Ліквідаваш як клясу...» Якая тутака правая палітыка, калі яна зусім ня правая! -- скончыў Зенька. -- Па-мойму, дык яна хвалішывая!

-- Тваёй абароне аддаемся, съятая Божая Маці, -- шантала Богушыха ў кутку каля ложка.

-- І гэтак штовечар: гавораць, гавораць... -- працягвае Зенька. -- І як языкі не забаліць?

-- Дык-жа за гэта грошы маюць! -- устаўляе Богушыха.

-- Пра адно буду прасіць цябе, Зенька, -- умішаўся ўрэшце Богуш. -- Калі што-якое здарыцца із намі, дык паведамі Раінку, -- усё-ткі настаўніца яна, можа, хоць дзяцей выратуе!

-- А я вам скажу: людзі самі ў пекла лезуть, -- разважае Зенька. -- Гэта, як я ўспамінаю, пачалося ад тae першае пачкі, што напісаліся ў гэты самы хаўрус. Было іх няшмат -- усяго дзесяць чалавек на сельсавет, але імі цяпер казыраюць, хоць і есці ў іх няма чаго. «Народ, маўляў, прэ-эць у калгасы!» Ну, а хіба захочуць запытацца ў кожнага па добраі волі? Іхная-ж тут карысыць: будуць сядзець на карку агулу ды гарэлку смактаць...

Зенька пайшоў, а тое, што ён сказаў, яшчэ доўга мянтэжыла Богушавых.

-- Я так і ведаў, што ўсё гэта Янук капае на нас, -- зауважыў Богуш. -- Ня дай, Божа, съвінні рогі! -- зірнуў праз вакно на вуліцу, дзе нехта прайшоў з цыгаркай. -- Проста ўтварылася хэўра злачынцаў і зьдзеквающа зь людзей...

-- Схадзіў-бы ты да Суkenіка, усё-ткі ён начальнік тутака, у павеце.

-- Няма цяперака ніякіх паветаў, -- запярэчыў Богуш. -- Раёны ўсяды.

-- Ну, дык у раён. Мо' яшчэ не забыўся, як і мы ня цураліся яго.

-- Так ісьці няма чаго: трэба ўсё гэта на паперы выкладыці.

-- Можа Юльяш змог-бы?

-- Не пад сілу яму яшчэ! Раіна -- тая магла-б. Але пакуль да яе дабярэшся...

Наважылі: заўтра ўраныні ісьці да Мікітавага сына, вучня сярэдняй школы, ды прасіць, каб ён склаў заяву, а тады ўжо ў тэй раён, можа, яшчэ пасыпее добра падцерці нос гэтаму зладзюгу Януку! Разважыўшы гэтак, яны навет крыху павесялелі. Але назаўтрае ўраныні па засыценку разынесціся чуткі, што на вуліцы, каля былой карчмы, ляжыць няжывы Хвёдарка Скураток. Да Богушавых першай прыбегла із гэтай навінай тая-ж Аўдоля Бабок.

-- А вы тутака сядзіцё й нічога ня бачыце й ня чуецце: гэта-ж Скураток няжывым пад плотам знайдзены!

Богуш спачатку неяк нібы узрадаваўся, а потым падумаў: ото ліха! Яшчэ да мяне прычэпляцца!

Тым часам пайшлі паглядзець: праўда, ляжыць у гразі, рукі раскінуў, бышам лёг адпачыць пасыль цяжкое працы. Нагой упёрся ў плот, і ў кулаку корак ад бутэлькі з гарэлкай трymае.

На целе Скуратка ня было нічога такога, што паказвала-б на съмерць ад забойства ці іншага якога-колечы гвалту, тым ня менш, прыехаў унезабаве прадстаўнік ДПУ з карагодам міліцыянэраў і з вышуковым сабакам і распачаў вышук. Зэфір абнюхаў Хвёдаркаву куртку, лізнуў ягоны пасінелы твар, якраз каля самага роту, зь якога яшчэ съмярдзела гарай, брахнуў разы са два ды, адбегшыся кроکаў на колькі, падняў нагу на плот.

-- Расыпісаўся! -- заўважыў нехта з натоўпу праз агульны рогат.

Прыехаў на райкомаўскай машыне ѹ Суканік, а ўнезабаве й пракурор. Прывезлі із сабой і спэцкора ад цэнтральнай газеты. Спачатку яны цікавіліся толькі справай Скуратка, але хутка пачалі «выкрываць» злосных неплацельшчыкаў падаткаў, кулакоў і іншых парушальнікаў савецкіх парадкаў. А назаўтрае ў газэце зявілася цэлая бачына, прысьвеченая «барацьбіту за лепшую будучыню чалавечства», Хвёдарку Скуратку, загінувшаму ад рук кулакоў і іхнае агентуры на сваім пасту...»

-- Божа мой, колькі нагаворана! -- заўважыў настаўнік нашае школы. -- Калі ён і быў барацьбітом, дык толькі за бутэльку гары...

Нататка канчалася: «Мы ведаем, хто зрабіў гэтую справу! Мы ведаем і натхніцеляў забойства, тых, хто сунуў зброю ў рукі забойцы! Съмерць кулакам і іхным агентам -- *беларускім нацдэмам!*»

-- Во і зброя ўжо найшлася!

-- А ты думаў як?

-- Акалеў чалавек пад плотам, хапіўшы празь меру...

-- Акалеў ці не акалеў, але цяперака, браце, пільнуйся!

Але Богуш іншай думаў: дзякую Богу, зоймуща гэтай бруднай справай, дык мо' ѹ пра нас забудуць. Толькі ўспамінак пра беларускіх нацдэмам дужа яго непакоіў: шмат знаёмых дачкі Раіны яшчэ раней пазабіralі як нацдэмам. Ды яна ѹ сама пісала некалі вершыкі. «Патрэбны ёй гэтая цыдулькі!? Ня той час, каб песні пяяць! Дзе ейныя гэтая сышткі?» Адчыніў сундучок, дзе яшчэ хаваліся студэнцкія працы Раіны. Пажоўклья бачыны сыштка, перакладзеная

сухімі галінкамі незабудак, бэзу і іншых кветак, якія нагадвалі-б Раіне не адну вясну ейнага жышця, дрыжэлі ў нязграбных рукох усхваляванага хлебароба. «Адны толькі прыкрасыці ад гэтых вершыкаў! Вунь колькі людзей пазабіралі!» Асьцярожна згарнуў сшыткі да куны і нейдзе схаваў, падалей ад вачэй людскіх.

Водгук настаўніка аб Скуратку дайшоў і да Богушавых. Богушыха сказала:

-- Пагаманіў-бы ты, стары, з настаўнікам! Усё-ткі ён адукаваны ды з Раінай некалі сябраваў...

Калі съямыела, Богуш па агародах лабраўся да школы і ціха пастукаў пальцам па шыбе. Настаўнік адхіліў фіранку й пазнаў Богуша.

-- Заходзыце! -- кіёнуў галавой. Выйшаў у калідор адчыніць дзъверы.

-- Што вас прыгнала так позна да мяне?

Богуш убачыў крэсла й сеў -- дух занімала ў яго.

-- Скажыце, што-ж гэта робіцца? -- і пачаў апавядыць сваю бяду.

-- Можаце не казаць -- усё ведама...

-- Але што-ж гэта такое? Дзеля чаго? Зь якой мэтай?

Настаўнік прайшоўся па пакою, стаў перад Богушам, паклаўшы рукі ў кішэні. Задумаўся.

-- Я баюся, што вы мяне не зразумееце, -- заўважыў.

-- Пастараюся. Кажыце!

-- Перш-наперш: што гэта такое? Тэрор! Зыдзек прайдзісьветаў з сумленных людзей. Другое: дзеля чаго? Каб умацаваць сваё хісткае становішча, бо апынуліся ў съялым завулку...

-- Для мяне не зразумела, як можна ўмацаваць сваё становішча, рабуючы народ?

-- Справа вось у чым: існуе догма, што сацыялізм, а тым больш камунізм, адкідае ўсялякую хворму прыватнай уласнасці. Усё павінна быць нічым, агульным...

-- Не разумею! Як гэта нічым, агульным!? Нехта-ж мусіць сачыць за парадкам. Раскрадуць! І хто-ж тады стане дбаш пра што-кольвек, калі ўсё нічыё?

-- От-жа гэтыя самыя Хвёдаркі ды Янукі...

-- Дык-жа ня будзе чаго ўжо рабавань!

-- А цяпер дзеля якой мэты? Бачыце, гэтую догму выпрацаваў Карла Маркс...

-- Каб ён здох той Макс...

-- Ды ён ужо даўно ў магіле, -- усьміхнуўся настаўнік. -- Але паводле гэтае догмы, сацыялізм і камунізм прышчэпляцца толькі ў высака індустрыйальных краінах...

-- Разумею...

-- Дзе амаль усе людзі работнікі, а ня ўласнікі. Тым часам, Расея ня ёсьць высака індустрыйная, а якраз адсталая. Вось-жа ў імя гэтае догмы й робіцца ўсё гэта: перш-наперш, атабраць у людзей усякую ўласнасць, заняволіць іх і панаваць, бо іначай трэба адмовіцца ад улады...

-- Улада, праўда, спакушае, і чым больш улады, тым больш зла... І я цяпер бачу, што усё тое, што гаварылася раней і гаворыцца цяпер ад імя савецкае ўлады, ёсьць проста брахня, ашуканства!

-- Як хочаце назавіш...

-- Але ў мяне тутака іншае пытаныне: людзі ўсьцяж гарнуліся ад горшага да лепшага, а цяпер, выходзіць,

наадварот, трэба гарнуща ад лепшага да горшага... Канец сьвету надыходзіць, што?!

Настаўнік быў даўно пад падозраньем, і пасьля справы Скуратка яго арыштавалі. Але Богуша, як ён і меркаваў, ня краталі. Ён ужо й зусім павесялеў. «От, дзякавашь Богу, як той казаў: бяз зла ня бывае добра...»

І раптам прыбегла ад Зенькі дзяўчына.

-- Тата казаў, каб вы ведалі...

Гаспадар і гаспадыня кінуліся тое-сёе хаваць, але было ўжо запозна: каля дзівярэй з'явіліся Янук, Юзік і сам Суkenік, галава раёну.

-- Ну, усё скончана! -- толькі і мог вымавіць Богуш. -- Ідуць вязаць! І бязуладна апусыціўся на лаўку. Раптам пацягнуўся рукой да сякеры, якая тырчэла перад вачымі за лаўкай. «Я-ж вас, нягоднікаў!» -- прамовіў, сашчэрыйшы зубы. Богушыха да яго:

-- Ня губі дзяцей! Ня губі дзяцей! -- і засланіла сабой сякеру.

Богуш застагнаў, пазіраючы наўкола.

Калі ў хату ўвайшлі ўсе ўтрох, Богушыха заўважыла:

-- Дзяжу падымаў мой стары, дык засоніся...

Суkenік, як стары знаёмы (раней скупляў па вёсках лён, ільняное семя, шчацінне), цынічна прамовіў:

-- Ну, як маешся, старэча? (Добра ўмеў размаўляць на нашamu).

-- Якая справа вас прынесла да нас? -- не хаваючы злосці, з натугай прамовіў Богуш.

-- Усялякія справы бываюць -- і прыемныя й няприемныя, -- адказаў лагодна. -- Так ужо павялося на съвце... Але трэба-ж неяк жыць! Цяпер у нас справа няприемная...

Адчыніў свой тоўсты партфэль і пачаў павольна застругваць аловак. Потым паклаў на стол аркуш паперы. Убачыў на шасьце вязанкі цыбулі й давай гаманіць пра цыбулю. «Якая яна ў вас добрая! І дзе яна такая расла? Цяпер на рынку нічога ня купіш, хошь зубы кладзі на паліцу. Як ты думаеш, Макар, хто ў гэтym павінен?» Янук і Юзік рагаталі. «Ну, досьыш! На басьнях далёка не заедзеш». І пачаў чытаць паперу, водзячы алоўкам па радкох. У ёй і быў лёс Богушавых. Цэлая куча розных злачыстваў, пра якія Богуш, каб не пачуў ад Суkenіка, так і ня ведаў-бы аж да самай съмеркі. Пасыля, спаслаўшыся на рэзалюцыі пленумаў і зъездаў, заключыў:

-- Пазбаўляеща ўсяе маёмысні... Падлягае высылцы... Дазваляеща ўзяць із сабой толькі тое, што можна панесыці з сваёй сям'ёй...

Богуш, зъялелы, цяжка дыхаючы, сядзеў нярухома. Юльяш і Агатка ўголас заплакалі.

-- А дзеткі, а родныя, а нашто-ж я вас парадзіла! -- залемантавала Богушыха.

І тады раптам Богуш зноў ірвануўся да сякеры, але Янук загарадзіў яму дарогу.

-- Куды, шалапут!

Некаторы час Богуш глядзеў на яго налітymі крывей вачыма. Але пасыля неяк скурчыўся, зымізарнеў і асеў...

* * *

Зенька ўсё падрыхтаваў. Як толькі зьявіўся Юльяш, яны селі й пaeхалі... За засынкам а сразу пачынаўся лес. У ім было так ціха й прыгожа! Мяккі снег камамі ляжаў на лапніку хвойяў і лашчыў позірк. Але на сэрцы дзіцяці быў

смутак: мо' ў гэты час памірае бацька? Мо' яго забівае Янук? Мо' над заплаканай маці стаіць з палкай Юзік? Мо' ўжо і Агатку забіваюшь? Хай-бы лепиш заставаўся пры іх! Хай-бы ўсіх разам, калі гэтакі наш лёс! Хай бяз лішніх мукаў -- у адну магілу! А Раіна-б паплакала... паплакала... ды нічога... было-б лягчэй, чым бачыць сваімі вачыма... А потым і забылася-б... забылася-б...

-- Та-та! Ма-ма, дзе вы? -- вырвалася раптам у малога скрэзь сон.

-- Але-ж трэба паведаміць Раіну, -- сказаў Зен'ка. -- Ты, можа, хочаш заснучы? Дык загарніся ў кажух ды засыні!

Раіна яшчэ ня спала. Сэрцам чула бяду: хадзіла па пакою, хвалявалася, журбавала. «Як яны там цяперака? У газетах усё пішуть аб наступе на прыватны сектар у вёсцы, аб беларускіх нацдэмах, аб апартуністых, левых і правых, аб трацкістых, прышчэпаўцах... Дзе падзеліся тыя герой, што рабілі рэвалюцыю? Толькі адзін ён -- ён нягрэшны, святы, чисты, як дыямант; ён усё ведае, усё прадбачвае, а ўсе іншыя, увесе народ -- гэта нішто, авечкі, быдла... Як-же тады жыш? Як жыш, калі няма пра што думаць, калі ён за ўсіх думае, а ты ня маеш правоў думашь, і для цябе гэта рызыкоўна; табе толькі застаецца ўсё насіць ў сваім сэрцы, пакутваць, хвалявацца, мучыцца за ўсё і за ўсіх, блізкіх і далёкіх, за ўсіх, за ўсіх!.. Божачкі, як гэта ўсё цяжка, здаецца, лепиш памерці-б, адысыці, куды ўсе ўрэшце адыходзяць... От толькі іх, іх бясконца шкада... бясконца... Яны клапаціліся, яны думалі дашь мне добрую будучыню, рупіліся, дбалі, а цяпер? А цяпер яны для мяне -- стрэмка ў сэрцы! Калі зь імі, ня дай Божа, што-небудзь... лепиш заплюшчыць... заплюшчыць вочы назаўсёды... Ён --

упыр! Крывяжэрная пачвара...» Зірнула на ягоны партрэт. «Божачкі, Божачкі, што я кажу? Гэта-ж, гэта-ж, Божа мой!» Падышла да вакна, прыслушалася, хошь добра ведала, што не прамовіла ніводнага гуку, а толькі размаўляла із сваім сэршам. «Але-ж ці яны кулакі? Божачкі, Божачкі, як страшна стала жыць!..»

За вакном быццам-бы зарыпеў пад нейчымі нагамі сънег. Устраліянулася ўсім целам, прынатужыла слых, замерла. Але-ж ніхто і нічога пачуць ня мог, бо нічога ня было прамоўлена. А калі возьмушь... Скажаш і тое, чаго ніколі ня было... ня было сказана й ня было зроблена. Адчула холад па ўсёй съпіне. Намерылася пайсьці ўзяць хустку і прыкрыша ёю. І ў гэты час пачула нейкі шорах за вакном. Мабыць, вечер. Гэтак часта бывае: шорах ветру за вакном у стрэхах прымеш за рух жывой істоты, калі напружаны нэрвы. Але цяпер ужо выразна пачуліся крокі. Страх зноў скаваў усю істоту, і адначасна нібы радасць мільгунула ў душы, што нехта жывы ёсьць паблізу, што яна не адна і калі што, дык усё-ж такі... усё-ж такі нехта жывы!.. Прыклалася да сцяны вухам і ў той-же час пачула голас Юльяша:

-- Раіна, адчыні!

«Юльяш, чаму? -- падумала. -- І чаму так позна? Пэўна, здалося ад напружання нэрваў». Але зноў пачулася:

-- Раіна, Раіна, адчыні!

Трызыніца! Трызыніца, да чаго дайшла! Хапілася за галаву й пачала церці скроні. Але зноў, ужо гучней:

-- Ты ня съпіш, Раіна. Праз шчыліны ў вакяніцы відаць сьвятло з твайго пакою. Адчыні, гэта я, Юльяш...

І ён уголос заплакаў. І тады Раіна з ўсёй сілы кінулася да дзявярэй, штурханула далонню засаўку і адчыніла зусім

напята дзьверы. Выскачыла на ганак, ахапіла Юльяша за шыю, прыліпла да яго і пачала абсыпаць сястрычнымі пашалункамі.

-- Што здарылася? Што здарылася? -- съпяшалася хутчэй дазнаща.

-- А нічога, -- няўпэунена, сыціраочы з вачэй сълёзы і кідаочы позіркам на Зеньку, казаў Юльяш.

Гэта яе на нейкі мамэнт як-бы сунакоіла. Пачала съцягваць зь Юльяша сывітку. Меркавала: нэўна, выпадкова, куды-небудзь едучы... Можа, па доктара ці за лекамі якімі, бо там-жа ў іх нічога ня знайдзен. Павесіла вонратку, потым зноў:

-- Не, вы хлусіце! Скажыце, вы хлусіце? Нешта здарылася? Па доктара едзене? Ага, маўчыш! -- і гістэрычна, скроль сълёзы, засымяялася.

Юльяш закрыў далонямі твар і зачмыхаў носам, ня маючи сілы паўстрымацца. Тады загаласіла і Раіна.

-- Я ведаю, нешта здарылася. Цяжкое, надзвычайнае. Мабышь, у сувязі з забойствам Скуратка? (Яна ўжо ведала пра гэта з газэтай). Божа, што ў вас там робіш?

Разгублена замітусілася па пакою.

-- Зъ якім забойствам? -- адказаў Зенька. -- Хто яго тамака забіваў? Проста акалеў п'янюга над плотам, перабраўшы меру.

Ён съпяшайся расказаць:

-- Увесь вечар утрох: Скураток, Юзік і Янук пілі ў мяне за перагародкай. Паслья выйшлі ўсе, абняўшыся. Ну, і паваліўся і акалеў на марозе...

-- Божа, Божа, і чаму ў вас гэтакае здарылася? Цяпер вас не пашкадуюць... Прычэпяща...

-- Да яно так, абы прычапка...

-- Забралі каго... у вязыніцу?

-- Забралі -- не забралі, проста зганяюць зь мейсна, а куды -- невядома.

-- Ага, высылаюць, значыць!

Зенька маўчаў. Юльяш зноў загаласіў. Раіна прытулілася да яго, пытаючыся:

-- Юльяш, браток, скажы праўду: тату й маму высылаюць?

Юльяш хацеў нешта сказаць, але ня мог, кіўнуў толькі галавой. Раіна зьбялела і абамлелая павалілася на падлогу. Зенька падскочыў да яе, пачаў пляскаць па шчоках. Загадаў Юльяшу зачэрпнуньць вады. Пачаў пырскаць ёй на твар. Потым пасадзіў яе на крэсла, падтрымліваючи, каб не павалілася зноў.

-- Глыні крыху вады!

Паднёс да роту крынку і гвалтам уліў ёй глыток вільгаци. Цяжка дыхаючы, Раіна адилюшчыла вочы.

-- Каб колькі кропляў валяр'янкі!

Паказала рукой на столік.

Пасыля кропель адчула сябе лепей.

-- Трымайся, дзяўчына! -- сказаў Зенька. -- Цяпер такі час, што ў кожнага што-небудзь няладна! А ты мусіш выратаваць дзяцей -- безь цябе загінуць! Не маленъкая, разумееш! Вазьмі сваё сэрца ў кулак і скажы яму, каб яно маўчала. Людзей цяпер не шкадуюць. Іх валянць, як той лес! Хочаш -- ня хочаш, кладзіся пад сякеру! Гэзэта табе гэтага ня скажа, але ўсе добра ведаюць гэта. Ці ты чытала што-кольвек пра Матошку? Зь дзевятнаццаці двароў застаўся цэлым толькі адзін: васямнаццаць *вылюднены*, павысланы,

зынішчаны. І старых і малых -- усіх разам! Трымайся, ты мусіш выратаваць Юльяша і Агатку. Толькі ты адна можаш гэта зрабіць. Той, ад каго гэта залежа, і ў вус не падзьме, як яны будуць замярзаць...

-- Мамачка, татачка, што-ж із вамі будзе?

-- Трымайся, дзяўчо! Апраніся цяплей, мы едзем, бо час не чакае. Не паедзеш-жа так, як стаіш?

-- Маё сэрца чула... Маё сэрца чула... -- стагнала, апранаючыся.

-- Ды, калі праўду казаць, і нам тутака, хто застаненча, ня соладка будзе. У калгас загоняць. Зямлю і ўсё добро албяруць. І будуць сядзечь на шыі розныя Скураткі, Юзікі ды Сукенікі, як тыя вошы!.. Ім што? Такі ўжо цяпер съвет пайшоў... Я прости чалавек, газэтай ня чытаю, але бачу, пакоцяща гэныя парадкі па ўсяму съвету...

У дарозе Раіна ўвесь час паўтарала:

-- А ці мама хоць ўёпла надзелася? А ці ім дадуць што-небудзь узяць ізь ежы? Ці ім сказалі, куды іх павязуць?

-- Куды? Ясна -- куды, у Сыбэрью тую -- угноена яна чалавечымі касыцямі за сотню з гакам год!

-- А роднен'кія мае! А даражэн'кія! А ці ўбачу я вас яшчэ калі? А мамачка! А татачка!

* * *

Як толькі Юльяш пакінуў хату, пабегшы да Зенькі, пачаўся ўзаконены вышэйшымі савецкімі ўладамі працэс рабавання, які афіцыйна называўся *раскулачваннем*. Перш-наперш на сярэдзіну хаты вышыянулі куфар гаспадыні. Усё, што было ў ім, апнулася на падлозе. Трубкі палатна кужэльнага, белага, як сънег, -- праца рук Богушыхі,

вышываныя ручнікі, бялізна, верхняя вопратка... Новыя, яшчэ не апранатыя кажухі і суконныя каштоўныя рэчы былі адкладзены асобна, мабыць, для сябе. Гроши, якія гаспадыня ўзяла за ягады, што назыбірала ўлетку Агатка, аднекуль высыпаліся на падлогу. Янук і Суkenік не паўстрымаліся, каб не пазыбіраць іх у свае кішэні. Пасьля ўзяліся за гаспадароў сундучок. Калі ўзыялі вечка, на дне, сярод усякае дробязі, убачылі невялікі плецены кошык. Адчынілі: ляжалі шматкі рознай матэрыі, напарсткі, нажнічкі, эвалеты з двумя «лычкамі» (рэліквія з часоў Богушавае службы ў войску), а на самym нізе, беражна загорнуты ў эластычную паперу, партрэт гаспадара й гаспадыні, як яны стаялі пад вянком. Суkenік усьміхнуўся, а Янук брыдка выляяўся і кінуў картку пад ногі. Але два срэбныя пярсыцёнкі і два такіх самых крыжыкі, за якія тоесё можно было набыць у «Таргсіне», падзялілі паміж сабой...

Пакуль Янук і Суkenік «гаспадарылі» ў хане, тримаючы здранивелага Богуша і амаль ужо няпрытомную Богушыху за пераборкай, каб яны ня бачылі, што робіша зь іхнай працай, Юзік гаспадару ў каморцы, дзе стаяла ў кубельцы сала, віселі пад стольлю шынкі й каўбасы, і ў слоіках ды макітрах ляжала масла ды сырь. Твар ягоны быў ужо ў тлушчах, а нальцы й рукавы сьвіткі ў съмятане. Калі Суkenік і Янук заглянулі ў каморку, ён зайдрасна прасіпеў:

-- Ежце! Ежце, ліханька! Поўны кубелец сала -- ды якое!? Панюхайце толькі!

Зарагатаў, абшіраючы аб валасы рукі.

-- Ото была-б масъленіца для Хвёдаркі, каб быў жыў...

* * *

Усіх выгнанцаў гуртам пагналі да чыгункі для пагрузкі на цягнік. Але вагонаў яшчэ ня было. Начальнік канвою, камандзір войскаў ДПУ, у новенькой, зь іголачкі, хворме, загадаў фурманкам стаць шнурам каля прысадаў станцыі. Некалькі чырвонаармейцаў, таксама з войскаў ДПУ, у цёплых шапках і новенькіх валёнках і кажухох, з аўтаматамі за плячыма, шпацыравалі ўзад і ўперад на шнур. Для разьвітаныня з выгнанцамі іхным сваяком і знаёмым начальнік канвою «вялікадушна» дазволіў гадзіну.

Вазок Богушавых стаяў першым ад краю. Раіна і Юльяш убачылі яго адразу. Накрытая кажухом Богушыха ляжала, а ля яе, маленькім камочкам, Агатка. Дзіця было прастуджана, у грудзях у яе хрыпела, яна кашляла, час ад часу падымала галоўку і хныкала. Быў чуваць плач і іншых дзяшчей. Здавалася дзіўным і незразумелым навет для нашага народу, бачыўшага ня раз гора, як гэта можна выгнаць гуртам усіх з хат бяз жадных повадаў і прычын і гиань іх, наўсуперак іхним жаданыям, некуды на край сьвету, на голад, холад і павольную съмерць!?

Богуш ні то сядзеў, ні то ляжаў у перадку вазка, час ад часу мащаючи вусы й бараду і скідаючи зь іх смоткі намёрзшага лёду. Быў спакойны. Убачыўшы Раіну і Юльяша, узварухнуўся, але ня было відаць, каб занепакоіўся. Ня стаў ні пра што распытваць, толькі заўважыў, што забыўся спусциць із ланцууга Бобіка -- бедны, пэўна, сядзіць ды вые!..

-- Ты, Раіна, аддай яго якому-небудзь добраму гаспадару -- Бобік верны сябра!

У шіхай роспачы Раіна нахілілася да ягона га твару, падстаўляючы свой лоб для бацькаўскага пашалунку.

-- Ну, што-ж, усё скончана, і няма пра што гаманіць...

-- Ня трэба, тата, пасядзім моўчкі.

-- Вось што я хочу сказаць толькі: *ня ворагі мы, а хлебаробы!* З таго, што зараз надумана там, навярху, нічога добра га ня выйдзе! Праца й толькі карысная й разумная праца робіць чалавека щасцілівым і здаровыем! Але праца ня з прымусу, а па сваёй добраі волі, тая, што ідзе ад свайго ўласнага нутра. Кожны чалавек -- сам па сабе: і па працы, і па вопрэцы, і па гамонцы, і па розуму, і навет па тым, як ён ідзе, што есьць, як сыпіць... Самая маленъкая дробязь і тая будзе рабіцца адным гэтак, а другім іншай. На фабрыцы, у войску й то кожны работнік і кожнывой розныя... А тут хочуць зрабіць вялікую гаспадарку, дзе раней працавала па адзіночцы сотня або тысяча людзей, і каб усім было пароўну, і каб ніхто ня быў пакрыўджаны, і каб быў добры посыпех у працы?! Перамелюць народ, дый годзе! Доўга думаў я над гэтым! Той наш нацдэм Прышчэпа разумна разважаў: «Што-ж, кожная сям'я гаспадара ёсьць калгас. Неразумна ламаць сем'і, заганяючы іх у адзін вялікі калгас». А гэтыя камісары -- проста хэўра галадранцаў, злачынцаў ды людзей, якія не разумеюць нас, хлебаробаў, або проста хочуць пажывіцца з нашае працы, атрымаўшы пасады ў калгасах.

-- Дзеткі мае! -- адгукнулася аслаблым голасам Богушыха. -- Як-же вы цяперашкі будзеце безь мяне?

-- Мама, ня трэба! І так разрываша сэрца! Можа, як-небудзь скончышча гэтае ліха, і зноў будзем разам...

-- Будзем, будзем! Усе апнімся некалі там, -- заўважыў Богуш. -- Але там ужо ня трэ' будзе думаць ні пра што...

Вагонаў усё не падавалі. Адціснутыя ахоўнікамі ад фурманак сваякі і знаёмыя, што прыйшлі ў астатні раз сказаць сваё шчырае «бывайшэ!», стаялі групкамі наводдаль. Маўчалі. Усіх гнебіла адна й тая-ж думка, адна й тая-ж цяжкая роспач, скруха.

-- Сэрца разрываеща! -- стагналі некаторыя. -- Сэрца разрываеща! Хай-бы лепш усім нам праваліща ў якое прадоныне!

Зенька не выпускаў із зубоў піпкі, піснуў яе зубамі, грыз, пыхкаў ёю, хоць у ёй ужо нічога й ня было.

Раіса глытала гарачыя сльёзы. Юльяш і Агатка ўчапіліся ў крысо ейнага кажушка, быццам баочыся, што яна ад іх уцячэць; дрыжэлі, сморгалі прастуджанымі насамі; усхліпвалі, калі да іхнае съведамасыці даходзіў трагізм з бацькамі...

Было ўжо блізка раішы, калі, стукаючы буфарамі, паравік падсунуў да станцыі чараду пустых таваровых вагонаў. Ахоўнікі ўзялі стрэльбы напагатоў, і начулася сухая каманда:

-- Уставашь! Пакідаць вазы! Станавіща па тры -- мужчыны асобна, жанчыны асобна! Малых браць жанчынам! Фурманам апекаваша коньмі! Гатова?

-- Гатова!

Маўклівай, прыгнебенай, знясіленай масай людзі заварушыліся і пасунуліся ў напрамку да вагонаў, ахопленыя з усіх бакоў вартай. Сынег рышэў і енчыў пад іхнымі нагамі... І ў гэты мамэнт аднекуль зь цемры пачуўся

страшэнны й надрыўны крык, б'ючы, як электрыкай, у мозг
тым, хто яго чуў:

-- Ка-ты! Ка-ты! Вырадкі! Няма на вас кары божай!
Згінче вы із сваёй камунай! Жыве Беларусь!
... Усё сыціла, замерла ў жудаснай цемры.

1941-1971

На межах

Съвет памушціўся ў ягоных вачох: лес, поле, хаты й самі людзі -- усё здавалася нейкім іншым, не такім, як раней, шэрым, панурым і няпрыветлівым. Сыцяўшы зубы й сысцінуўшы кулакі -- моцна, аж да болю, аж пазногі ўпіліся ў далоні, шурпатыя, патрэсканыя ад працы, з шэрымі вужлакамі мазалёу, -- ён стаяў за варотамі свайго двара й сачыў, куды яны паедуць?

Мінуў Дзяніс Галуза на пары коняў, з плугам на возе, самы завадаты «іхны»... «Зладзюжка! Снапкі з чужога поля падбіраў! Цяперака ў брыгадзірах -- ловіць рыбку ў мутнай вадзе!..» За ім праехаў Антон Балабон -- «хітрунок, падлізнянік, боты чысыціў і штаны падцягваў пры патрэбе, бывала, пану -- іхны сучасны важны агішнік!.. Усюды ўпхнецца із сваім язычком, вільне ўправа, вільне ўлева! Цюцічка! Стань на лапкі, дам салодкі кавалачак!» За Антосем тыркацелі: Сымон, Паўлюк, Гіляр, Рыгор -- усе дванаццаць -- «дванаццаць юдаў»... «І Рыгор там?! Ня можа быць? -- прыглядаеща: -- так, Рыгор!»

Матузок прыгадвае бурлівы сход напярэдадні, тую паперку, што напісалі ад імя сходу; прыгадвае твар «упаўнаважанага па калектывізацыі» -- руды, прытуллены... Рыгор тады не напісаў тэй паперкі! «Што будзе тады, як замест збажыны на нівах паразыце сьвірэнка?!» «Але таму,

рудому, яму -- што?! Абы ўцягнуць на сыпіс пабольш людзей -- за гэта яму будзе ўзнагарода! А што будзем есьці ў наступным годзе, ён пра гэта ня дбае, ён будзе сваё мень з разъмеркавальніка!..»

Брыгада мінула вёску. Калёсы барабаняць па выгану, гужом паўзуць на ўзгорак. Сухавей воблакамі ўздымаете пыл, гоніць яго па дарозе, круціць, сълепіць ім людзей...

Матузок узлазіць на плот, каб далей было відаць, глядзіць, дзе яны прыпыняцца. Якраз на ягоным бульбянішчы! Здымаяць плугі, закладаюць у іх коняў!

-- Ганна, сякеры!

Выбягае за вароты, імчыща па вуліцы. Босья ногі грукаюць аб сухі грунт. Не па мерцы купленыя ў Прамгасе штаны зь вялізарнейшай ластавіцай торбамі матляюцца вакол ягоных ног. Кашуля расхрыстана! Вочы гарашь!

-- Стой! Стой, табе кажу! Куды пхнешся, твая гэта зямля?!

Першым ішоў у баразыне Дзяніс Галуза. За ім -- іншыя.

Падбег, замахнуўся сякерай па пастронках.

-- Ты што? Звар'янеў?!

-- Маё! Ня руш!

Забег наперад, махае сякерай перад конымі. Крычыць:

-- Праз труп хіба пярэйдзене!

-- Чаго вар'юеш? Ня хочаш у калгас, зямлю табе вымераюць у Дубнікох!

-- Разумнікі! Ідзіце вы ў Дубнікі! Маё -- тут, угноенае, упрацаванае!.. Ня руш!

Замахваеща зноў секчы пастронкі. Мощны скурат гойдаеща, не падаеща. Матузок замахваеща на плуг. Зялеза зьвініць, коні хмыляцца. Дзяніс вырывае ў Матузку

сякера, адкідае яе ўбок. Матузок бяжыць наперад і кладзенца ў баразну перад коньмі. Нагавіцы спаўзлі з паясніцы, відаць схудалы, жаўтаскуры крыж...

-- Рабаўнікі! Зладзюгі! Хочаце зжышь мяне ізь съвету?!

-- Што зь ім рабішь? -- пытае Дзяніс у сяброў.

-- Ды што ізь ім цацкаша? За ногі ды вон з баразны...

-- Гвалт падыме!

Дзяніс бярэща за пугу і гоніць коняў на Матузка. Коні хмыляща, прыпіняюща, а потым скачуць цераз Матузка. Плуг скаблянуў яго па галаве.

-- Кінь, Дзяніс! Кінь, яшчэ пакалечыш чалавека -- няпрыемнасць будзе вялікая!

-- Ды ён ужо пакалечаны -- лемехам у галаву... -- кажа Рыгор.

Усе падыходзяць да распасыцёргата на зямлі Матузка. Кладуць яго на калёсы. Кроў цячэць на твар, крапля па краплі спадае на кашулю. Матузок стогне, у грудзях ягоных хрыпіць...

-- Забішь-бы яго, гала! -- злое Дзяніс. -- Забішь і канец!

-- Забішь чалавека? Божа мой, забішь?! Ці тут вайна?! Да чаго-ж мы дайшлі? -- Рыгор хапаеша за грудзі, быщам у яго там, над кашуляй, агонь. -- Вырываєм із- над ног зямлю, ды яшчэ забішь!? Гады! Усе становімся гадамі! Гатовы адзін аднаго праглынуш!.. Божа мой, як-жа жыць? -- ідзець да плуга й садзіца на дышла. -- Згінцы-ж із вашай камунай!

Падымаеша з дышла, бярэць свайго каня, ставіць яго ў аглоблі й лезе на воз да Матузка. Арывае шмат ад свае кашулі й накладае на рану Матузковай галавы. Потым скіроўвае каня на дарогу ў кірунку вёскі.

* * *

Дъзме моцны вецер. Падымае пыл з дарогі, круціць яго й нясе некуды ўдалеч... Матузок стогне на возе, мырмоча: «Браткі, я... Хіба я? Я нічога -- я ня ступіў нагой на ваша!.. Аhi! Кажаце -- баразна? На маём!.. Дуб стаіць на Нупрэевым, а рабіна на маём!.. Як крывавіща яна ў марозную восень! І я любуюся!.. Любуюся сваёй азімінай!..» Рантам ён усхліпвае й падымаеша, каб зълезыі з хурманкі. Рыгор пераймае яго й кладзе назад. «Ну, вось і масток! Ганна! Ганна! Дай рыдлёўку, трэба спусциць гэтую чорную ваду на глебу... Тады -- атава... атава... Што? Сякеры няма! Падай мне рыдлёўку! Зямля пухкая, скібамі. Я хачу выкапаць ямку ў садку. Ага! Пад тэй дуляй... У зацішку... На чужую зямлю ня ступлю, не-не! Вон, рабаўнікі! Ты ня плач, Ганна!.. Ня плач!.. У съякоту, у мароз і мяцеліцу, хіба я калі адпачыў? Дай руку! Вось тут, ох! Як горача...»

Яны ўязджаюць у вёску. Тады Матузок адплющвае вочы й мутным позіркам глядзіць у неба. Воблакі плывиць, плывицы!.. Рыгор сочыць за рухамі Матузка, і яму становіща не па сабе. «Пачненца такая разыня! -- думае. -- І адкуль гэта ўсё, дзеля чаго? Жылі людзі, кожны меў свой інтэрас... Адзін разумнейшы, рупнейшы, спрытнейшы... Другі дурнейшы, раскіднейшы, бяспутнейшы... І ня было на каго кryўдаваць! А цяпер вось прымушаюць браць суседа за горла...» Яму прыгадваюча дзіцячыя гады. З Матузком блукалі яны па палёх, па лясох, па балотах. Зьбіралі ягады й гарэхі, дралі лыкі. Лясы глыбокія, страшныя! Баяліся звяроў. Здавалася ім -- вось зараз выскача з-за вывараці мяdzьведзь. І лясыніка баяліся. Аднаго разу згубілі дарогу й

доўга блукалі па лесе. Матузок усё паўтараў: «Маці Божая, прасвятая Багародзіца... Маліся й ты! -- казаў. -- І тады яна выведзе нас на дарогу...» І раптам лес, праўда, перад імі расчыніўся, і яны выйшлі на поле. Тут ужо страху ня было. Матузок выняў з-за пазухі акрайчык хлеба. Разгарнуўшы шмат, у які быў загорнуты хлеб, асыярожна, каб адмераць па-роўнаму й не пакрышыць, разрэзаў яго на дзве часткі.

-- Ну, бяры любую! -- звярнуўся да Рыгора.

-- Адкуль гэта ўсё?! -- стаяла невырашальнае пытаныне перад Рыгорам. Зірнуў у неба. -- Пэўна-ж не алтуль?!

* * *

Дзень, два ціха. Мацей Матузок ня вылазе з хаты. «Сэрца! Вырваць сэрца і кінуць ім, кінуць у вочы: бярыще, ежне!» Трэці дзень: на ўсіх сходах, у раённым друку: «Вылазка ворага... З'агітаваны кулакамі, Мацей Матузок із Загібелек, чалавек зъ бядняцкага асяродзьдзя, кінуўся ў бойку з калгасынкамі, не дапускаючы іх да былога свае нівы! Не шкадаваць ворага! Павесыці змаганыне па ўсяму фронту... Ліквідаваць кулакоў і іх агентаў, хто-б яны ні былі ў мінульым...»

Сяляне шуганулі ў калгасы...

Увечары да Мацея прыйшоў Рыгор. Ён занепакоены. Рухі ягоныя рашучыя, слова моцныя. Сячэ із пляча! «Задушаць! Згноіцца душа, толькі гледзячы на гэта... Усё напрадам, пакіну і ўцякаць буду! У места, а калі не, дык хоць у тую Сыбёрыю!.. Чорту ў зубы! Не магу глядзець на ўсё гэта -- на ўсю гэтую ману...» Выпраствае свае рукі -- даўгія,

жылістия: «Во, вырваша з гэтага пекла!.. Мазалямі ўсюды можна пракарміща...»

Маўчыш Матузок. «Добра яму казаць! -- думае. -- Ён ды жонка -- усяго таго клопату! Абодвы працаўань могуць. А тутака за столом поўна хлебаедаў...» Матузок схіляе галаву, глядзішь у вакно, за якім, як-бы ў сyne, разылигліся шырака балоты, лысеюць пясчаныя градкі. Алтуль чуеша балбатаныне цепярукоў, курлыканыне журавоў. Вочы Матузка міргаюць, і зь іх выкатваеща съяза. «Не, не магу я пакінуць гэтага! -- шэпча. -- От тэй бусел, што стаіш на адной назе на балоце, кожную восень адлятае, а ўвесну зноў прылятае. А я-ж ня бусел! Як-жа я магу пакінуць назаўёды тое мейсца, дзе нарадзіўся?!»

Пад восень Рыгор выехаў.

Прыехаў каморнік. Для тых, хто не пісаўся ў калгас, зямлю адмераў у Дубікох на закінутых аблогах. Старшыня сельсавету выклікае Матузка да сябе.

-- Ты мусіш выбрацца адсюль! І як мага хутчэй. Усё пад калгас адышло. Праз тыдзень на тым мейсцы, дзе ты сядзіш, будуць паставлены будовы для калгаснай жывёлы...

Матузок яму не пярэчыў, але й перабіраща ня стаў. Тут сядзелі ягоныя дзяды й прадзеды, будзе сядзець і ён аж да саме съмерці. Закону такога няма, каб адбіраць у хлебароба зямлю. Сядзіш у хаце, пазірае ў вакно... Рана зажывала, але ў галаве нешта круціла, калола, быщам цвіком. І думкі -- неадчэпныя, пагрозылівыя. Рвуцца мазгі, туманіцца зрок... Выйдзе за гумно, паставіш, паглядзіш у балаянью далеч, паслухае курлыканыне журавоў, граныне на тоненых дудачках кулікоў. Тады стане быщам крыху лепей, але як толькі вернецца ў хату, зноў пачынае круціць у мазгох...

«Калі скончаща гэтыя пакуты, дый ці скончаща!?

Закрыліся-б лепей ужо вочы!»

Раніцой да дома падышла гурба калгасынікаў.

-- Ну, Мацей, уцякай, браце, пакуль на галаву дошкі не паляцелі! Будзем разьбіраць тваю дзядоўскую спадчыну!

Сэрца Мацея плача, але сам ён маўчыць.

І Дзяніс лезе на дах. Ляцяць дошкі. Рыняць кроквы. Мацей глядзіць некуды ўдалеч, каб ня бачыць і ня чуць, што робіцца наўкола. А людзі снуюць узад і ўперад -- чуеща крык, рогат, грукат... Грузяцца хурманкі...

Старшыня сельсавету зноў падыходзіць да Матузка.

-- Ты ня злуй! Што-ж тут злавашь -- новыя часы, новыя парадкі!.. Ня хочаш у калгас, мусіш вызваліць мейсца! Дапаможам табе перабраща, і за гэта скажы дзякую! Партыя загадала...

-- Дзякую табе й тваёй партыі ў шапку!..

-- Ну, от, пачынаеш лаяцца! Што-ж тут лаяцца!? Калгасы -- справа не абыякай! Пасядзіш пад тымі Дубнікамі з годзік, дый шапку тую яшчэ зъдзенеш: прыміш, калі ласка, раба божага Мацея Матузка да кумпані... Ашукаўся быў!

Мацей падымаенча і зноў ідзе ў гумно, каб нічога ня бачыць і ня чуць. Садзіца там на старую падгніўшую калоду й глядзіць ўдалеч, дзе сінега съцяна пушчаў за балотам. А слова старшыні стаяць у галаве, і сэрца, здаецца яму, зараз вырвецца з грудзей. «Ашукаўся быў!? Шапку зъдзенеш! Бярозавай кары й па-за калгасам можна знайсьці!» -- шэнча.

Ганна знайшла яго тут.

-- Хадзі, там нешта пра цябе добрае напісана, кажуць людзі!

Дзяцюк чытае раёны лісток «Шлях камуны». Зноў тое самае. «Бядняк, але зарваўся, упёрся!.. Калгасынікі пастанавілі дапамагчы яму -- перавозяшь усю ягоную гаспадарку на новае мейсна за свой кошт...»

Дах хаты разбураны. Бяруща за зруб. Ганна выносішь з хаты астатнія рэчы. Дзяжу беражна ставішь на зялёную муроўку. Накрывае кожухом, каб не сапсулася цеста, і садзіща. Мацею ўспамінаеца тое лета, прыемнае, ціхае... Коні скачуць па вуліцы, вязуць Ганну -- на той самай дзяжы -- да двара Матузка. Грае музыка. Дружкі съплюющы шлюбныя песьні. Маші Мацея выходзішь на ганак спаткаць нявестку. Ад варотаў да ганку раскручана трубка палатна. Мацей бярэшь Ганну подручкі й вядзешь яе па палатну ў хату -- у новую, яшчэ пахнучую жывінай... «Ці тая клямка была тады ўжо на дзывярох, ші я прыладзіў яе пазней? -- думае Мацей. -- Ганак то так, праз два гады пасля вясельля дабудаваў... І палец тады быў дужа пакалечыў...»

Выпрастаў палец, мацае пазногаць.

Грукат... Тлум... Ляшішь з грукатам бярвеньне. Рыпяшь колы. Матузок сядзішь ціха, нібы ня чуе й ня бача нічога. Рантам падыходзяць і кажуць:

-- Жыта тваё коні стравілі...

-- Маё жыта? Хіба ёсьць у мяне жыта? А-а-а! Праўда, кавалачак яшчэ заставаўся, ня зжала Ганна...

-- Што-ж ты сядзіш, схадзіў-бы паглядзеў! Можа, яшчэ што-небудзь упалела?

Матузок падымаеца, выходзішь за сядзібы. Сонца пячэць страшэнна, і ў паветры стаішь гарачыня, нібы ў напаленай печы. Мацею няма чым дыхаць -- сышіснула ў грудзёх. Легчы-б, паляжаць, бяз руху, бяз думак...

Па жыце ўздоўж і поперак съцежкі. Конскія логавы. Гурт коняў начаваў у жыце. «Наўмысна!.. Зразумела, наўмысна... -- думаў Мацей. -- Пачышающа! Паднесылі падаруначак...» Здрантаванае жыта мітусіца ў ягоных вачох. «Добра!.. Добра!.. Мы, Матузкі, цегавітыя! Яшчэ пабачым?.. Яшчэ пабачым!..» Ходзіць па жыту, зрывая каласкі, бярэць іх у жменю. Успамінаеца Рыгор. «Задушаць! Не ўстаяць табе супроць іхнае хэўры...»

Пячэнць сонца. Абрыдла гэтая съпякота! Хоць-бы на хвілінку пацягнула халадком. Згортвае сарваныя каласкі ў пучок і ўтыкае яго ў сваю шапку, калі казырка. «Задушаць! От, паваліща-б тут і заснуць... назаўсёды... Што? Ня дам, маё! Ня руш майго!»

Бяжыць у вёску. Не па мерцы купленыя ў Прамгасе штаны зь вялікай ластавіцай торбамі боўтающа вакол ног. Вочы блукаюць па прасторы. Прыйягае. Хата ўжо раскінута, ляжаць толькі груды бярвеньня. Ганна сядзіць на дзяжы, пакрытай кажухом. Мацей глядзіць на яе й усыміхаеша -- хваравіта, ненатуральна. «Зноў хіба вясельле?!» -- кажа. Ганна бача: хворы чалавек, і маўчынь. Матузок украдаеца ў натоўп. Вочы блукаюць, твар перакрыўлены ўсьмешкай...

-- Хата раскінута, гаспадарка панішчана, жыта здрантавана -- вазьміце вось і гэта! -- працягвае ім каласкі. -- Вашым дзеткам на забаву!.. Ня хочаце? Але -- вазьміце! Што-ж тут? Падбіраў снапкі на чужых нівах -- вазьміце і гэта! Ага, праз газэцінку?! Падкулачнік я! Падкулачнік! Хай ужо будзе ў гэтак...

Раптам хапаеца за галаву, хістаеца. Здымает шапку і кідае яе вобземлю.

Вясельле! Будзем скакаць! Грайце, музыкі! А ты тут
сядзіш на дзяжы, Ганна? Наша з табой вясельле! Юрачку!
Мяцелішу! Мікіту! Не, Мацея! Мацея!..

Менск, 1942
Нью-Ёрк, 1972

KAMUNKAT.ORG

Дзікі вечер

Гойдающа сосны над хутарам, шумяць, гамоняць. Вечер съвішча, гоне з поля хвалі сънегу, кідае яго на сосны, круце ля галамнёў. І страшна на хутары: ходзяць галодныя людзі, забіваюць, рэжуть, рабуюць... «Надоечы ў Апчаку выразалі ўсю сям'ю... На хутары ў Сіларавых пакралі авечак...»

Хто гэтая людзі? Адкуль яны наплываюць? Якая сіла кідае іх хмарамі ў балацяныя прасторы Палесься?

-- Людцы, ратуйце! З галадухі мрэм! Усё паатабралі, пазабіралі! Мрэм, як мухі!..

... Мільёны памершых ад галадухі на Украіне!

* * *

На хутары ў Гарася паблісквае съветлячок: «Ня сымі, пільнуем, бо йдуць хмарамі галодныя ўкраінцы. І разам з тым, ідуць нядобрыя чуткі: раскулачваюць, высылаюць, зганяюць зь зямлі роднай...»

Гарась прыслушоўваеща. Вечер ходзіць за хатай, мачае съцены мяккім вобмацкам, съвішча пад кроквамі. Вароты на добрым запоры, на ланцугу, цераз увесь двор -- злосны Баян, але хто ведае, што можа здарыцца за ноч. Пад капающа ѹ пад съянну, атрумяць і сабаку -- тут трymай вуха востра! І Гарась схіляе галаву, падрэмле ѹ зноў усхопіцца. Думкі тузяюць яго -- неадчэнныя, цяжкія! «Д'яблы іх ведаюць зь іхнымі парадкамі! Нешта гавораць і

пра яго? Нейкія чуткі ходзяць... Праўда, працай нажытае... Зямлі трох гектары толькі! Але хіба ёсьць у іх што-небудзь пэўнае, станоўкае? Пяць пятніц на тыдні...» Гарась пакручваеща, стогне. «І гэты Зымітрачок! Тады, як Марынка яму адмовіла, уваччу была злосыць. Заўсёды ў яго злосыць! Як клянучь яго людзі! Зразумела, Марынка, а ня я -- я тут зусім збоку прыпёку... Не ляжыць у дзяўчыны сэрца да хлапца, дык прычым тут бацька?! Учора, казаў Міхалка, Зымітрачок ездзіў з новымі «праизысьціямі» ў раён, -- успамінае Гарась. -- Якія там у сабакі прапазыцыі!?

Устае, падыходзе да аброзоў, доўга стаішь перад імі моўчкі, потым шэпча панеры. Рантам зявілася думка: не заплаштую ён, здаеща, страхоўку? Падаходны заплаштую, самаабкладаныне таксама -- яшчэ над дождж тады патрапіў, -- а от страхоўку... Становіща каленкамі на тапчан і мачае рукою за абразамі -- тут у яго квіткі, уся «канцылярыя». І панеры шамацияць у нязграбных запрашаваных рукох. Перастаўляе съветлячок на край стала, раскладае панеры: самаабкладаныне, падаходны, цягла (гужавая павіннасць), культурны збор... «Падаткаў шмат, дык перайначылі на культурны збор!» Ухмыльнуўся. «А вось і страхоўка -- чырвоны квіток, каб ім усё стала чырвоным уваччу! Але, хвала Богу, ня будзе да чаго ім прычапіцца! Усё ў парадку!» Гарась загортвае квіткі ў газэціну й кладзе іх зноў «за пазуху святым».

Але спакой да яго ўсё-ж не вяртаеца: насядаюць іншыя думкі. «Каб ціха, дык-ба й ня думалася! А то такое ліхалецце! Сапхнулі нас на край жышчя!» Ён ідзе па хаше. Падыходзе да ўлончыка, на якім стаішь вядро з вадой, і

смачна, нібы то каляды, а не піліпаўка, п'е ваду. Потым з грукатам апускае зноў на ўслончык вядро.

Агата прачнулася й пытаеца:

-- А каню ты, пэўна, зноў забыўся падкінуць на нач? Як лёг, толькі съязнела, дык і дрыхнеш!

-- Дзе-ж дрыхнеш, калі ўвесь час варочаюся з боку на бок... Выйшла-б ды даля...

-- На мяне не спадзявайся: страшна мие! -- адказала кабета. -- Не магу за дзверы паказацца... Ляжу й усё слухаю, што там робіцца на панадворку... А сасонкі ўсё шумяць, шумяць -- ші то мо' так у мяне ў галаве?

-- Марынка, можа ты выйшла-б падкінуць каню?

Марынка не адказала, сынінь.

Нацягнуўшы на плечы кожух, Гарась падышоў да пячуркі, узяў ключ і выйшаў. Баян зазваніў ланцугом і разы два без ахвоты брахнуў...

Цераз хвілін пяць або менш Гарась вяртаеца ў хату й кажа:

-- Ліха іх ведае! Такі конь, як лялька, а можа, і ён хутка будзе не патрэбен?

Ён цяжка апусціўся на канец тапчана. У гэты мамэнт Баян ірвануўся з будкі і ярасна кінуўся па ланцугу да варотаў. Зараз-жа пачуўся грукат у вакно.

-- Каго там Бог нясе?! -- пытае Гарась, прыхіліўшыся тварам да шыбы.

-- Свае! -- пачуўся адказ.

-- Міхалка нечага йдзе, -- прамовіў Гарась і пайшоў адчыняць. Цераз хвілінку ўвайшлі ўдвох.

-- Вось надвор'е! -- кажа Міхалка. -- Дзікі венер з усходу. Ды яшчэ й сынег. Так і круцішь, круцішь, съвету ня

відаць! У такое надвор'е толькі злодзеям добра ды перамытнікам: да ранішы й знаку не застаненча ад сълядоў...

Селі абодвы на тапчан і хвіліну маўчалі. Потым Міхалка зноў:

-- Ты чуў? Ён цябе таксама ў перамытнікі ўпісаў! Раней - падкулачнік, зрыўшчык, сабатоўнік... Бача, гэта не бярэць, дык у перамытнікі... Ён сказаў, што ты да брата за мяжу хадзіў...

-- Брат у мяне, праўда, за мяжой ё, ты-ж сам ведаеш! Але-ж ад самага таго часу, калі нас падзяліла мяжа, я нічога ня чуў пра яго...

-- Адным словам, кляпае на цябе! Я цябе папярэджаю як добра га чалавека й суседа...

Гарась сарваўся з тапчана й зноў пабег да вядра з вадой. Напіўся й вярнуўся. Сеў зноў каля Міхалкі. Доўга глядзеў у падлогу. Верыў Міхалку: Зымітрачок кляпае на яго! Вычуў гэта й сам ня раз. І ратунку няма ніадкуль: ніхто не захоча ўтранчанца ў гэтую сіраву. Не такі цяпер час: кожны высыцерагаеша Зымітрачка...

-- Ты толькі падкажы мне, калі гэта будзе. Я ведаю, яны хочуць мае крыві! Я зраблю ім, бо іншага ратунку няма! А ты, Міхалка, павінен ведаць: рызыкоўны я чалавек... -- голас ягоны задрыжаў і перарваўся.

Міхалка ўзыняўся з тапчана, але зараз-жа зноў сеў. Гарась узяў яго за руку, моцна паціснуў у сваёй.

-- Ты -- сусед! Ты ўсё мусіў бачыць, кожны мой крок! Ці я калі адлучыўся з дому хоць на адну добу? Схадзіш да брата, прынамсі, патрэбна хоць дні трэ, бо чалавек -- ня воўк! Дый воўк патрабуе адпачынку... Усё гэта вось на іх!.. -- памацаў мазалі на далонях. -- На іх, на маіх мазалёх, усё

гэта тримаеща! Памятаеш, колькі было гора мне, каб паставіць гэны хутарок!? А Зымітрачок? Ты-ж бачыш, які ён? А што сватаўство не ўдалося, дык ня я тут віной, а Марынка -- сэрца дзяўчыны не ляжышь да яго! -- голас ягоны зноў на момант перарваўся. -- Ох, Божа! Якое жыщыё для нас настала!? Дзеўка не пайшла за хлюща, дык ён плявузгае на ейных бацькоў! И вераць яму! Вераць!

-- Гэта-ж адна хэўра! -- чуеща голас Агаты.

-- Агата, ты чуеш? Марына! Вы чуеце? Ён нас у перамытнікі ўпісаў; за мяжу, кажа, хадзілі, разам з таварам весткі пераносілі!? Ведае, сабака, дзе балючай укусіцы!

-- Тата, я спаткаю яго й скажу, каб ён ад нас адчапіўся...

-- Ня руш яго! Ня руш! Бо горай будзє... Падумае: спалохаліся!..

Агата плакала.

-- Не хвалюйшеся за парой! -- пачаў раптам супакойваць Міхалка. -- Можа, як-небудзь, як той Янка кажа, «ліха ператрэща, і маланкай доля блісьне...» Можа, разбяруща тамака вышэй!? Старшыня, дык той ня вельмі бярэща за гэтую справу: усё ўгаворвае Зымітрачка пачакаць... Пэўна, дачуўся пра нешта? Толькі той, упаўнаважаны на палітычнай частцы, вельмі ўхапіўся за яе...

-- Ухапіўся, кажаш? -- пытающа ўсе ў вадзін голас.

-- Божанька, выратуй! Гэта-ж ад яго найбольш і залежыць...

Назаўтра Міхалка прыйшоў зноў.

-- Пільнуйшеся! Заўтра або пасълязаўтра ўночы...

* * *

Зымітрачок вярнуўся з раёну радасна ўсхваляваны. «Так, пачынаеша! Ну, вось і дачакаўся». Цяпер ён ні аб чым іншым ня думаў, як толькі аб tym, як ён прыйдзе да Гарасёвых, як абвесціш ім пра пастанову раёну аб высылкы і як яны будуць гэтым прыгнебены... «Во, упэўніліся, што азначае маленькі Зымітрачок!» (Так называў яго, бывала, Гарась). Зласлівая радасць абхоплівае сэрца Зымітрачка. «Зязюля ваўку не таварыш! Марыне трэба чалавек, а не валацуга! Ага! Вось цяпер дык рады былі-б такому сватаўству...»

Кідае на брудны ложак сваю будзёнаўку (ні ў якога Будзёнага ён ня служыў, наагул у чырвонай арміі ня быў, але ўдае сябе за будзёнаўца), запальвае съятло ў пакоі й садзіща за стол. Яшчэ толькі сёмая гадзіна, а павінна пачацца гэта а дванаццатай. Яшчэ шмат часу. А яму хочацца як найхутчэй. Сэрца ягонае перапоўнена злосцю. Ён хоча ўбачыць сылёзы бацькі й маші Марыны. Як соладка будзе глядзець яму ў гэты час на іх. «Съмерць! Усім ім съмерць; усім такім, хто супроць яго, Зымітрачка! Не, не раптоўная съмерць, а пяжкія павольныя мукі -- там, у зъледзянейай поўначы, дзе ня съвениць сонца, а потым ужо съмерць... пад пяжкім паленам дзе-небудзь... Вось вам усім: буду ў вас на языках аж да вашага скананья...»

Дастае зь кішэні пакамечаны кавалак паперы. Разгортвае й глядзіць у яго. Чытае: «...калі яго не ліквідаваць, як клясу, дык калектывізацыя ў раёне зь мейсца ня зрушыцца. На яго глядзяць усе, бо ён аўтарытэт у іх... яму вераць! Не запішацца ён, ніхто пісацца ня стане. Вось чым ён падсечаны! Паспрабуй давесці, што гэта ня так!? Не запісаўся-ж да гэтага часу...» Глядзіць угару, на партрэт правадыра. Вусаты твар сурова ўхмыляецца. «Так-так! Грамі ворага!»

Зымітрачок задаволена хіхікае. Падсоўвае лямпу, чытае далей: «А калі калектывізацыя ня зрушыща зь мейсца, дык што-ж скажуць нам, раённым камуністым...» Глядзіць на гадзіннык. Яшчэ рана! Комкае паперу й засоўвае яе зноў у кішэню. Кладзеща на ложак, вышыгвае ногі й глядзіць угару: там бездапаможна дзынкае ў павуцінні муха. Непамерна падкрученая лямпа хліпае, аген'чык падымаеша, робіша мутным і гасьне...

Зымітрачок навет не пачуў, як у хату ўвайшлі старшыня райвыканкуму й раённы ўпаўнаважаны (прадстаўнік ДПУ). Пабуджаны, клыпае вачыма й глядзіць то на аднаго, то на другога.

-- Струсяў, таварыш? -- пытается прадстаўнік, шынель якога звісае аж да долу. -- А можа вышіў? Не? А не пашкодзіць для адвары! Як-ніяк, а сваяк!? -- усміхаеша. -- У патэнцыі...

Зымітрачок некаторы час глядзіць на малінавыя пятліцы прадстаўніка. Ускоквае, круціща па пакою, шукаючы будзёнаўку.

-- Пасыпее! Часу яшчэ -- уга, колькі! -- прадстаўнік дастае з кішэні гадзіннык. -- За сем мінут дванаццатая. Для наших спраў найлепш другая або трэцяя, верце мне! Чалавек усыніца, часам дзікія сны, бо чуткі-ж -- чуткамі зямля поўніца! -- і пабуджаны зынянацку, як ачумелы. Крыкнеш -- ногі падгінающа і ў нагавіцы не пападаюць... І золатца! Золатца, калі ёсьць, не пасыпее прыхаваць... Ха-ха!

Вымае зь кішэні шыняля бутэльку вішняку, другую -- каньячок трох зорачкі. -- З закрытага нашага! -- ухмыляеша. -- Толькі ўчора даставілі...

-- Учора й нам тое-сёе...

-- Вам? Ты быў у нашым закрытым? Не? Зойдзеш калі-небудзь паглядзець. Балыкі, асятры, сёмга амурская, шынкі -- усё гэта вэндзанае, толькі ў рот кладзі! А цяпер -- трывалікі! Хуценка! Што? Толькі адна? Давай адну! Эх, ты, недарэчны Гарасёў зяшёк! Хашеў на хутарок?.. Красуню Марыну... Бюст -- во! -- зрабіў паўкруг рукамі. -- Абарвалася! -- зарагатаў. -- А ты ведаеш, што гэта амаль здрада -- сваяцтва з кулакамі... Ха-ха! Не налохайся! Сам ведаеш: ня кулак ён! Але хай будзе кулак, каб застрашыць праваслаўных... (Так ён заўсёды называў сялян).

Зымітрачок паставіў на стол інклюнку, вышершы яе брудным ручніком.

-- Хлеб цягні сюды!

Зымітрачок паклаў на стол акраец хлеба.

Праз колькі часу, калі пустыя бутэлькі былі перастаўлены пад стол, прадстаўнік запытаў:

-- Зброя ёсьць? Няма? Эх ты!

-- Калі што-якое, я рукамі іх, рукамі... -- залемантаваў Зымітрачок. -- А то вось: найлепшая зброя, без анікага гуку! -- узяў з-пад лавы шворан. -- Дзёбнуць -- і гатова!..

Яны выйшлі. Дзікі вечер кідаеща ім у твар, блытаеща паміж ног, торгае даўгі шынэль прадстаўніка. Ідуць зусім паціху, моўчкі, толькі неўтантаны, намечены завейай сънегу. Вымалёўваюча будынкі Гарасёвага хутара. Паварот налева. Съветлячок замаячыў цераз шыбы вакна: ня сымі, вартуем! И на сэрцы Зымітрачка становіща неяк брыдка-брыйдка, бышам-бы плюнуў башкую ў твар. Але -- позна! Рука прадстаўніка ў шырокім рукаве паднялася й апусыцілася на

шыбу. Пякельная душонка Зымітрачка торгаеща, хвалююща...

-- Ня съпяць яшчэ! Ня съпяць! -- кажа прадстаўнік.
Зымітрачок хіхікае -- прытварна, ненатуральна...

* * *

Жывучы амаль на мяжы, Гарась у той-же дзень, калі даведаўся ад Міхалкі пра небясьпеку, пачаў рыхтавацца да ўшёкаў. Уначы ён здолеў адвезыці жонку й Марынку на тэй бок і вярнуцца назад, каб наступным рэйсам забраць найбольш каштоўнае з гаспадаркі.

У сенцах стаялі спакаваныя мяшкі, за лаўкам у хаце тырчела вострая сякера. «Трэба ўзяць і яе, -- падумаў, -- мала што можа здарыцца ў дарозе». Гарась паставіў сякера калі дзвіярэй, каб не забыцца, і ўвайшоў у хату. Якое гора ляжала ў яго на сэрцы, што трэба пакідаць абжытае мейсца! І з-за каго? З-за зладзюшкі Зымітрачка! Ён стаіць і глядзіць у задуме ў вакно. Рантам яму здаецца, што пачынаецца вайна. Чырвоная армія ўцякае ў панішы. Калгасы разбураюцца. Зноў аднаўляецца парадак. І што-ж тады Гарась зробе? Ён зловіць уцякаючага прыхвастня Зымітрачка. «Ну, што -- накіраваў? Насмактаўся чалавечай крыві? Ты дурань! Думаў, зынішчыўны гаспадароў, жыцьцё людскога палешышца?! Сьвет трymаецца на працы, а не на рабунку. Так, на працы! Бясконца рабаваць нельга!» І ён цягне Зымітрачка на расправу грамады. «Во ён! Во той, хто разбурыў наша жыцьцё!» А народ крычыць: «Сюды яго цягні! Сюды!..»

-- А вайна павінна быць! -- шэпча сам сабе Гарась. -- Без вайны цяпер ніяк усяго гэтага не разблытаеш... Або

здарыща які-небудзь заварот кішок!? Усё роўна, павінна-ж нешта адбыща!?

Гарась варушища, шастае рукамі па гарачай галаве. Якраз у гэты час пастукалі. Баян злосна ірвануўся да варот. І ў Гарася -- здалося яму -- усё абвалілася ў сярэдзіне. Але ён бярэць сябе ў рукі й падыходзіць да вакна. Адсоўвае фіранку й глядзіць у цемру ночы. «Яны!.. Утрох!.. Яшчэ-б з гадзінку, і ўсё было-б скончана!..» Млосьць разыліваецца па целу. «Кінуць усё!.. Паваліща й узяць сябе за горла!..» Гарась з хвіліну стаіць у роздуме. Раптам здрыгнуўся ўсім целам, нібы яго аблілі студзёнай вадой, і рашучасць вярнулася да яго...

Выйшаў у сенцы.

-- Вон, Баян! Вон! -- крыкнуў цераз дзъверы як мага спакайней.

Знадворку чуваць быў нагрозылівы голас Зымітрачка.

-- А ну, адчынай там, кулацкая лахудра!

-- Божа святы й міласъцівы, выратуй!..

Узяўся за засоў, расчыніў дзъверы.

-- Людцы добрыя, чаго-ж так злаваць? Папярэдзілі-б, што прыйдзене: яечню, паўкварты на стол!.. Ці-ж няма чым спаткаць госьцейкаў?! Ёсьць, хвала Богу, і скварка й чарка... дзякуючы нашай, рабоча-сялянскай уладзе... Жывем, хвала Богу!

Увайшлі ў цёмныя сенцы гуськом. Правай рукой Гарась намацаў сякеру. Стаіць! Зымітрачок ішоў першым, за ім -- старшыня райвыканкаму, апошнім прадстаўнік. У руках у яго наган. Месяц то выплывае з-за хмары, то зноў схаваецца. Гарась глядзіць на наган. «Вось якія госьцейкі! Праваронь, Гарась, і тут табе хаўтуры!..»

-- Усе дома?

-- Усе, усе! А дзе-ж ім быць? Праходзыце, праходзыце ў съятлішу!..

А сам застаеща, нібы дзеля таго, каб не пакінуць незачыненымі сенцы. Усе ўтрох пасталі ланцужком перад дзывярыма, Зымітрачок шукае закрутку.

-- Божа съяты й міласыцівы, памажы й даруй!

Рука Гарася апускаецца на сякеры. Съяতло месяча абвілася паяском на шыі прадстаўніка. Узмах сякеры -- і ён цяжкім мяшком аб'ехаў на падлогу! Старышня райвыканкому кінуўся схапіць наган, які вывалиўся з бразгатам з рук прадстаўніка, але быў павалены другім узмахам сякеры. Зымітрачок крутнуўся, нешта закрычаўши, дый ірвануўся да дзывярэй на двор.

-- Не, ты ўжо цяпер застанешся тутака! -- спакойна прамовіў Гарась. -- Хацеў крыві, от табе кроў!..

І зынёс яму галаву сякерай...

* * *

Гойдающа сосны, шумяць, гамоняць!.. Вечер съвішча ў іхным гальлі! Гоніць з поля хвалі снегу. Кідае яго на сосны, круціць каля галамнёў. І страшна наўкола: ходзяць галодныя людзі, забіваюць, рэжуць, рабуюць...

1943-1977

Партыйны таварыш

Мы стаялі каля съяны нейкае няжылое будовы: я, Барута, Саладуха й Капейка. Барута трymаў на павадку сваю Флейту, а Капейка -- Султана. Мой Залівай зараз-жа абнюхаўся з Султанам, і яны, у адзнаку згоды й сяброўства, павілялі хвастамі. Але Барутава Флейта, як паненка, трymалася ўбаку. Машына ўсё ня прыходзіла, і чакашь яе на такой съожы было надакучліва. У нас ужо зьявілася падозраныне, што яна й зусім ня прыйдзе, што часам, здавалася, і паляваныне не адбудзецца. А яно абяцала быць удалым, бо ўночы, як на заказ, выпала добрая пароша -- радасць паляўнічых. Сынег ляжаў мяккі й пульхны, як вата, і сълед на ім трymаецца, як аддрукаваны: сабакі йдуць па такім съледу за зыверам упэўнена, аж пакуль зывер не натрапе на паляўнічага...

На ўходе ўжо начало разьвідневацца, калі з-за рогу будыніны раптам выбліснула мяккае съятло фараў мышыны. Мы адразу-ж заварушыліся, а ганчакі началі папіскваць на павадкох, прадчуваючы блізкае паляваныне. Але радасць наша была прадчаснай: высадзіўшы, не даязджаюты да нас, двух персон, мышына зрабіла круг і пайшла назад. Адзін з тых, што высадзіліся з мышыны, быў высокі і тоңкі. Ішоў ён да нас шырокім крокамі, бышам нартамі соўгаў; на правым плячы дубальтоўку трymаў. Другі, карошенькі й гладкі, як

катляк, з галавой, уросшай у плечы, тупаў за ім дробнененькімі крокамі.

-- Не хвалюйтесь! -- звярнуўся высокі да нас. -- Машына зараз прыйдзе. У «эмцы» (марка машины) мы ўсё роўна не зъмісьціліся-б усе. Я даў загад з гаражу ўзяць крытую двохтонку, у ёй будзе куды выгадней і вам і вашым сабачонкам...

Гаварыў ён спакойным і ўпэўненым голасам, мяккім і прыемным, і гэта выклікала ў нас да яго сымпатыю. Барута, які ўкладаў плян паляванья і ўмоўліваўся аб сродках даезду з гэтым-жа высокім, раптам замітуся:

-- Ды што-ж гэта я?! Знаёмтесь! Гэта, гмм... таварыш Балевіч, кожны з вас, пэўна, ведае яго з нашых газетаў! А гэта... -- паказаў на кароткага, -- гэта...

-- Адзін з партыйных таварышаў, -- падказаў высокі. -- А па прозвішчу Галякоў.

-- Так, будзем знаёмыя, партыйны таварыш Галякоў! -- і Барута падаў яму руку.

Перазнаёміўшыся, мы зноў прытуліліся да съянны, дзе было крыху зацішней. Курылі й размаўлялі. Партыйны таварыш -- будзем яго так і называць -- доўга ўзіраўся ў нас. Потым вусны ягоныя натапырыліся, неяк па-брывдкому зморшчыліся, і ён прамовіў:

-- Так скажаць, пралетарскія ахвотнікі? Што-ж, добра! У гэтым няма нічога дрэннага... Уладзімер Ільліч таксама грашыў гэтым. Гаспадары цяпер -- хто? Мы -- пралетары! Праўда, таварыш Капейка? -- і стукнуў Капейку далоньню па куцай скуранцы, у якой той курчыўся ад съюжы.

Ува ўсім і заўсёды згодны, Капейка кіўнуў галавой. У гэты час пад'ехала машина. Балевіч сеў разам з намі, пад

брывэнтавы навес, тлумачачы гэта тым, што любе паслунаць паляўнічыя байкі.

-- Тады я пайду ў кабінку да шафёра, -- адгукнуўся Галякоў.

-- Не, -- запярэчыў Балевіч. -- Вы там сапрэце ў сваім цёплым убраныні. У кабінку пойдзе таварыш у скураной куртцы: ён мёрзыне...

Гэта выклікала ў нас да яго яшчэ большую сыматню. Калі ўсе апнуліся ў машыне, стала зусім відавочным, што «эмка» сапраўды не зъмісьціла-б нас усіх; аднаго разу мы ехалі гэтакай кампаніяй на «фордзіку», які быў крыху прастарнейшы за «эмку», аднак сабак мусілі трymаць на каленях.

Як толькі зрушыліся зь мейсца, адразу-ж пачулі палёгку: як-ніяк, а едзем! І едзем -- куды? Якраз у самы асяродак зъвярынага сьвету ў Любашчынскую пушчу, пра якую так шмат наговорана паляўнічымі.

Маючы справу штодзень з трамваемі, якія ў Менску заўёды бітком набіты людзьмі, я сядзеў і думаў: якая выгода месь хаця-б старэнькую якую машыну. Сядзіш сабе на мяккай фатэлі ды пакураеш ды ў вакенца пазіраеш; падабалася тут -- спыніўся, не падабалася -- коціш далей! Пэўна, пра гэта самае думаў і Барута, бо ў гэты-ж мамэнт прамовіў да Балевіча:

-- Гаспадар, -- дазвольце клікашь вас гэтак -- добра было-б, каб вы пачасыцей нас вазілі, а мы-б за гэта зайцоў вам стралялі...

-- Хашеў-бы, -- адгукнуўся той з ухмылкай. -- Але часам не выпадае: то машына занятая, то я заняты...

Машына спраўна бегла па зациярушанай сънегам шашы. Насустряч імчаліся тэлеграфныя слупы, рэдкія дрэўцы й дарожныя знакі. Там-сям міналі вёскі; з каміноў хат падымаліся сіняя слупікі дыму. Гледзячы на яго, ройліся ўспаміны з гадоў мінулых, і тады, бышам-бы наяве, пахла смажанай скваркай, вясковай каўбаскай з часначком, перчыкам і нямолатай муштардай. Траплялі на вока й разбураныя «вялікім згонам» сядзібы хутаранаў з адзічэльмі ўжо каля іх яблынямі й дулямі, і тырчэлі ўгару голыя каміны печаў...

-- А от скажыце, гаспадар, -- звярнуўся Барута да Балевіча, -- як гэта зразумені: у дванаццаціх гадох савецкая ўлада рабіла тут землеўпарадкаваныне й садзіла людзей ня толькі на пяцідворкі, але й на хутары. А у трынцатах гадох гэтая-ж улада загадала зносіць гэтыя хутары й пяцідворкі й некаторых уласнікаў іхных навет саслала да Сыбёры... Зразумела, я так ня думаю, але можна было-б падумаць, што ў трынцатах гадох ня было ўжо савецкае ўлады...

-- Прышчэпаў нарабіў хутароў і засынкаў! -- з жарам умяшаўся Галікоў. -- Гэта ягоная дывэрсія супронь савецкае ўлады... Ен і пакараны за гэта!

Барута не здаваўся:

-- Але-ж Прышчэна, ці Прышчэпаў, як вы кажаце, дзеянічаў на падставе пастановы цэнтральнага камітэту партыі й дэкрэтаў з Масквы. Па-другое, чаму дывэрсія? Жышцё пацвердзіла, што найлепшай хвормай сельскай гаспадаркі на Беларусі зьяўляюшча дробныя селішчы й хутары, бо тутака ў нас няма тлустых стэнаў, як на Ўкраіне ші ў Заходній Сыбёры, дзе не патрэбна ўгнаення і можна разгарнуцца з камбайнам і іншымі вялікімі

машинаамі... Тутака ё: кавалачак нівы, праз гоні -- рэчка альбо горка, лес і балота, а то й багна, градка сярод іх зь пяском, дзе нішто не расыце... І вось я кажу, колькі было працы пераносіца на новыя мейсцы, а цяпер, бачыце, тырчаць голыя каміны, і шмат хто з тых працевітых і добрых гаспадароў ужо загінуў у той Сыбэрый...

Барута абвёў усіх позіркам.

-- Ну, гэта можа ўжо і занадта!? -- заўважыў мякка Балевіч. -- Хаця, трэба прызнаць, зямельная палітыка была ў нас часам непрадуманая й нівыразная, што пацягнула за сабой вялікія ахвяры...

-- Кіньяма пра гэта! -- скамандаваў Галякоў. -- Давайце, я вам лепш расскажу праўдзівую гісторыю з часоў змагання за ўладу на паўдні, якая вам пакажа, якім павінен быць сапраўдны бальшавік.

І ён расказаў, як у дзевятнаццатым годзе, будучы ваенкомам палка, уласнаручна застрэліў свайго найлепшага таварыша, падазраючы яго ў здрадзе.

-- Бяз усякай лішняй валакіты! Вось гэтак: наставіў наган паміж вачэй і выпаліў! Хай ведае: рэвалюцыя з такімі не жартуе!..

Барута сумным позіркам абвёў нас усіх і пакруціў галавой.

-- Але-ж, вашэць, вы не яго пакаралі, а самога сябе!

-- Як так? Я яго застрэліў!

-- Я, як праўнік, мушу вам сказаць, вы зрабілі вялікае злачынства, і ён цяпер вас усюды ссыгае, што відаць з вашага апавядання.

-- Ён мерыўся перабегчы на другі бок з дачкой белагвардзейскага ахвіцэра, гэта я дакладна ўдаводніў!.. Ну, і атрымаў па заслугах!

-- Гэта вы цяпер так кажаце, а прычына была іншая, што вы яго забілі: можа, вам перашкаджаў у чым, можа, зайдрасьць, не падзялілі гэтай дачкі ахвіцэра...

-- Менавіта, я яго папярэджваў: не звяззвайся з гэтай дзяўчынай!

-- Ну, вось спрунжына й выкрылася! -- урачыста выклікнуў Барута. -- Толькі ўсебаковы разгляд справы ў судзе можа ўстанаўліць віну чалавека...

-- Які можа быць суд над ворагам?! Пад ногаи -- і ўсё! Рэвалюшыя ня церпіць валакіты! Калі-б лёс кожнага высланага кулака вырашаўся судом, ханіла-б працы на дзясяткі год, а партыя, кіруючыся рэвалюцыйным пачуцьцём, зыліквідавала іх за тры гады...

-- Гісторыя будзе судзіць нас! -- выкрыкнуў Барута. -- Але лічу лішнім гаварыць з вамі на гэтую тэму...

-- Праўда, досьціць аб гэтым! -- сказаў зноў мякка Балевіч, які, апускніўши долу вочы, слухаў спрэчку.

Мы пад'язджалі да вызначанага па пляну мейсца. Тут дарога зьбягала ўніз. Направа ляжала катлавіна балацийных імшараў. За ёй сінела смуга лесу. Улетку на гэтых імшарах, сярод досьціць густых, але дробных зарасціяў, было даволі шмат цецярукоў і пардвы. Цяпер з-пад снегу тырчэлі адно голыя дубны, ды сярод іх чарнелі аброслыя бурым мохам купіны. Цечярукі й пардва мусілі шукаць сабе другое мейсца, дзе можна скавацца ад сышожаў і знайсці корм. Але зайцы маглі быць сярод купін. Пастанавілі распачаць паліваныне адсюль. Балевіч загадаў шафёру ехаць назад у Менск, бо

машина магла спатрэбіца там па якой-кольвек прычыне, але на шостую гадзіну вечара загадаў прыехаць па нас.

-- Перакусіць-бы перад маршам! -- прапанаваў Саладуха, абмащаючы сваю торбу, зъ якой тырчэла чырвоная галовая бутэлька.

-- Чаго-ж, не забаронена! -- адказаў нехта.

-- Ды аднаму неяк няёмка, -- падміргнуў Барута. -- Быштам-бы хаваюся?

-- Ведаем, ведаем! Шукаеш хаўрус прапусыць па аднэй?!

-- Тады давайце пойдзем на край таго лесу, -- прапанаваў Балевіч. -- Там будзе ў зашыней і прыямней...

Селі на сухі й мяккі мох над разгалістымі ёлкамі. Саладуха адкаркаваў бутэльку й наліў чарку «прадукту сацыялістычных пяцігодук», як называлі гэрэлку ў той час у народзе, ня ў прыклад іншым прадуктам, якіх у продажы ня было ніколі ўдосталь.

-- Ну, дык будзем здаровы! -- сказаў і перакуліў чарку. Потым перадаў бутэльку Баруце. -- Кіруйце там далей! -- загадаў.

Бутэлька павандравала з рук у рукі аж да самага адказнага. Выпіўшы другую чарку, Саладуха зазначыў:

-- Цьфу! Сядзеў у машине, як пад жандарам... Цяпер адразу палегчала... -- і павёў рукой па грудзях.

Усе зразумелі, што гэта намёк на партыйнага таварыша.

-- Ніякіх жандараў не павінна быць! -- зазначыў Балевіч і засыпіваў: «Отречёмся от старого мира...» -- Гэта ў нас у гімназіі гэтак съпявалі, бывала.

-- А ў нас крыху іначай! -- уставіў Барута:

«Отречёмся от серога мыла и покинем в баню ходить».

Усе зарагаталі, а больш за ўсіх рагатаў сам «адказны». Потым дадаў:

-- Ну, што-ж -- і пакінулі! Выраб мыла, ні шэрага, ні белага, нашымі бюракратамі па пляну не прадугледжаны.

-- А дазвольце пацікавішча, гаспадар, у якой гімназіі вы вучыліся?

-- У клясычнай, што на былой Губэрнатарскай, -- адказаў Балевіч. -- Але скончышь не давялося.

Выщягнуў зь кішэні партфельчык і дастаў зь яго пажоўклую фотакартку, на якой, прыпёршыся да сцяны вялікага драўлянага дому, стаяў хударльвы даўганогі хлапчына ў картузе з галінкай над ліхам заламаным казырком.

-- Гмм... Гімназыя гэтая давала досьць ладныя веды! -- заўважыў Барута. І потым, вяртаючы картку: -- Бацька ваш, пэўна, меў маёнтак, мяркуючы па пабудове?

-- Ніякага! Усё жыцьцё прабыў лісьнічым у князёў Аляўковічаў, і будыніна гэтая іхная...

-- Ви зь беларускага паходжання, зразумела?

-- Для мяне, як для члена партыі, падобнай проблемы не павінна было-б існаваць. Аднак, ші я мушу крывіць душой? Корань маіх продкаў ідзе глыбака ў вякі гэтае зямлі! І я сам нарадзіўся тут, атрымаў ад маіх бацькоў гарні жыцьця, вырас тут, усмактаў у сябе пах гэтых цудоўных волатаў-сосен! -- зірнуў на лес. -- Гэта мая Бацькаўшчына! Люблю я яе ўсім фарбамі мае душы! А іншыя землі, народы -- гэта толькі суседскі двор для мяне: мушу быць у кантакце зь ягонымі жыхарамі для агульнай карысці...

-- Дробна-мяшчансki перажытак... -- ціха прамовіў партыйны таварыш.

Балевіч чуў гэта, але не палічыў патрэбным пярэчыць.

-- Вы кажаце: хвалюе вас усё наша, -- прамовіў Барута.
-- Гэта добра. Гэтак і павінна быць...

* * *

Сабакі, як толькі пусыцілі іх з павадкоў, узялі сълед, і жвавае яхканыне заліло ваколіцу. Але касы ўсё яшчэ нейдзе ляжаў, прыціснуўшы да галавы вуши: авось, не заўважаць! І толькі тады узыящеў мячом угару, калі Флейта, аж зь віскам, напаролася на яго. Робячы дугу (нездарма -- касы!), ён пакаціўся над гару. Стравіць нікому ня трапілася з прычыны стромкасы і нечаканасы, зь якой ён ускочыў і потым зынік за гарбом гары. Флейта й Запявала, як спрэжаныя, кінуліся за ім, нягледзячы на тое, што трэці іхны сябра, Калейкаў Султан, неаднокраш зьбіваў іх з тропу; урэшце ён натрапіў на стары сълед і пайшоў ім «упяту», гэта значыць, у адваротным напрамку, куды пабег зывер. Магло атрымаша ўражаныне, што заяц павярнуў назад. І гэта зьбіла некаторых з панталыку: Галякоў, із стрэльбай напагатове, наструйся па касагору; Балевіч схаваўся за ёлачку: авось, набяжыць звярынка!

Галасы Флейты й Запявалы чуліся ўжо здалёк. Гэта паказвала на тое, што касы вырываўся на чисты прастор і цяпер імчыща некуды да бліжэйшых хмызнякоў, дзе мог-бы пераблытаць свой сълед петлямі і нечаканымі кідкамі ўбок. «Дзе-ж ёсьць гэтыя хмызнякі?» Я падняўся на грэбень касагору, каб аглядзеца і потым ужо брашь адпаведны кірунак. Кілёмэтры за паўтара, праўда, сінела смуга маладога сасоньніку, сярод якога вылучаліся й старыя магутныя кражы. «Напэўна, заяц ужо там? -- падумаў. -- І пакуль яго вытураць сабакі, пройдзе нямала часу».

Малаяўнічай нізінай, па якой віўся невялікі ручай, там-сям пакрыты ўжо маладым празрыстым лядком, я скіраваўся да таго ліску. На ўскраіне яго рос зусім дробны й непралазны для чалавека хвойнік. Вузкай віляючай сцежкай я падаўся ў глыбіню лесу. Праз колькі часу выйшаў на старую засеку, над якой якраз і стаялі, як вартаўнікі, тыя магутныя, шматгадовыя волаты-сосны. Тут было так ціха й прыгожа, што я, напраўдзе, ня мог зрушыцца зь мейсна: паміж соснамі там-сям крывавілася каліна й полымяем шугала рабіна. Глядзеў угару на кроны соснаў. «Жышыё! От так от: адны паміраюць, другія падымаяцца на іхнае мейсна! Родная маці Беларусь, ніхто й ніколі, ніякі бандыта, якой-бы ўладай ён ні валодаў, ня зможа спыніць гэтага працэсу на тваіх грудзёх!»

Знайшоў чысты ад снегу пень і сеў. З захапленнем і разам з тым з роспаччу пазіраў на бронзавыя каломны волатаў-дрэваў, з роспаччу таму, што мала ўжо іх уцалела. Ведаў, за часоў гісторычнае Літвы -- Беларусі лес гэты ўваходзіў у Ачолкаўскую пушчу, якая цягнулася далёка на паўдзённы захад і зылівалася з пушчамі Тураўской і Лунінецкай. Пладзіліся тут тады зубры й туры, куніцы і рысі, ласі й дзікі, а ў шматлікіх рачулках -- бабры. «Яшчэ адна-дзве пяцігодкі, і шмат спатрэбіцца часу аднавіць усё гэта...» І цяжкі смутак лёг на сэрца. «Лес для беларуса -- кармілец, сховішча й абаронца перад лютым ворагам у часы грозныя, радасць і натхненне -- у часы спакойныя... Як-жя дапусьцілі мы, што вынішчаюць яго чужакі для свайго ўзбагачэння і славы бяз нашага ведама й дазволу?! Хапала-ж у нас і кемнасьці, і адвагі, і трывалкасці, каб бараніца на працягу вякоў ад лютых ворагаў з заходу і усходу».

Комкаў сънег і лыкаў яго, каб заглушыць пякучы боль унутры...

Сядзеў доўга. Галасы ганчакоў былі ўжо зусім заглохлі, але потым зноў сталі чутнымі. Значыць, заяц нейдзе блытае па зарасьнякох. Раптам недалёка хруснуў сънег. Я ўсхапіўся. Узяў напагатоў дубальтоўку. Але з-за густых ялінак, якія абступілі мяне з таго боку, адкуль пачуўся хrust сънегу, нічога ня мог убачыць. «Пэўна, з дрэва зваліўся ком сънегу?» -- падумаў. І ў гэты мамэнт улавіў нейкае нівыразнае мырматаныне: як-бы нехта ўпаўголас маліўся альбо штось дэклімаваў. «Можа, з чалавекам якое-колечы няшчасце? І можа тое, што я прымаю за маленяне ці за дэклімашню, ёсьць слабы лямант аб дапамозе?» Я пасунуўся на некалькі кроکаў у напрамку, адкуль чуліся гукі. І тое, што я ўбачыў, крыху мяне ўздзівіла ў занепакоіла: бяз шапкі (яна вісела разам із стрэльбай на суку ёлкі) стаяў Балевіч і, скіраваўшы зрок у цудоўна-празрысты прастор неба, пад якім маячылі кроны соснаў-волатаў, дэклімаваў верш; пры гэтым правая рука ягоная то апускалася, то падымалася ў такт рытму верша. Напружыўшы слых, мне ўдалося ўлавіць адну із строф:

Ляпей жабрачы лёс,
У рукі кій, за плечы торба;
Ляпей страха нябёс,
Бясконцы шлях і леры корба...

Верш Уладзімера Жылкі! -- успомніў я. -- Але-ж паэта сасланы, і творы ягоныя забаронены, а можа й папалены? Хутка зразумеў: Балевіч, пэўна, меркаваў, што яго тут ніхто не пачуе, і пад уплывам красы пушчы захапіўся красой жылкаўскай лірыкі. Каб не паставіць яго ў няёмкае

становішча, я прышішыўся на мейсцы, разылічаючы, што ён паставаць-паставаць дый пойдзе ў іншы бок ад мяне. Але гэтак ня здарылася: праз колькі часу ён скіраваўся якраз у напрамку да мяне. Я адчуваў сябе не на мейсцы: час неспакойны, арышты, ссылкі, у тым ліку й паважаных асоб з самай партыі, асабліва зь ліку беларусаў! Чалавек можа падумашь: шпіёніў, падслушваў... Мне нічога іншага не заставалася, як ісьці яму насустрач.

Балевіч ня выявіў ніякае трывогі. Слыніўся, убачыўши мяне, і спакойна заўважыў:

-- Як добра тут, га?! Зірніце на гэтыя шапкі соснаў! Ані варухнуша! Стаянь і бышам-бы дрэмлюшь у ціхай задуме! Бог ты мой, які цудоўны наш беларускі лес! Здаеща, нідзе больш такога няма! Санраўды, я адчуваю сябе памаладзеўшым на дзясяткі год...

-- А колькі-ж вам у сапраўднасці?

-- Не паверъште! Усяго толькі на чацверты дзясятак падбіраеща...

-- А галава ўжо сіве!

-- Ня дзіва...

Ён глядзеў на мяне сваімі сінімі спакойнымі вачыма, такімі сінімі, як сёньняшніе неба.

-- Хіба так цяжка? -- адважыўся я спытаць.

-- Ці цяжка, пытаецца? Звар'янець можна! Дый вар'ююць! -- задумаўся. -- Ото, стаў пад сасну й гляджу... Музыка гэтих вашых сабачонак... От, нейдзе выкручуваеща, думаю, з-пад іх маленъкай істоты, на мове нашай -- зяш! Хітрышь, блытае сълед... Адным словам, робішь тое самае, што й мы з вамі ў падобнай сітуацыі, -- засымяўся, -- калі насядуць са-ба-чон-кі!.. Здаеща яму часам, урэшце

адарваўся, перахітрыў, уцёк; можна прысесыці адпачыць, а тут зноў сабачонкі... Якія ў яго могуць быць у гэты час адчуваныні?! І ўспомніўся мне верш Уладзімера Жылкі, той, дзе паэта гаворыць:

Ляпей жабрачы лёс,
У рукі кій, за плечы торба...

Люблю беларускую лірыку! -- выклікнуў. -- І шкадую, што яе цяпер так незаслужана рэжуць!

Падзымула цёплым венцярком. Сосны маркотна зашумелі. Зачапіўшыся за зялёныя кроны кражаў, сонца пачало сплываць на дол. У гэту пару дні кароткія, і мы скіраваліся да шашы. Слачатку йшлі краем засекі. Усюды ляжаў павалены лес: і ў шуртах, і проста калодамі на зямлі. Там-сям ужо пакрыўся грыбком, спарахнеў, гніў...

-- Правая рука ня ведае, што робіць левая, -- капануўшы нагой гнілое палена, ірамовіў Балевіч. -- Плян нарыхтовак лесу насы бюракраты склалі, у Маскве зацвердзілі й перадалі ЛесБелу для выканання, а пра тое, што няма каму й няма на чым вывезыці лес, забыліся... І ляжыць цяпер, грыбком аброс, гніе... а ў горадзе няма чым кватэрү абарграець...

-- Ну, вось, і я якраз думаў пра гэта, седзячы там, на пні. Вы -- партыйны, а я -- беспартыйны, але мы абодвы беларусы, і думкі нашыя ў адносінах да добра нашае бацькаўшчыны цякуць у адным напрамку. Скажыце-ж, калі ласка, як гэта здарылася, што мы згубілі ўладу над сваім дабром?!

Пытаныне, відаць, дужа заскочыла Балевіча. Ён неяк зусім па-інакшаму зірнуў на мяне й маўчаў. Паслья ўжо сказаў:

-- Думаеща мне, что тут адбыло галоўную ролю бытуючае ў нашым народзе перакананыне, што мы -- нішыя й мусім выконваць нейчую волю. Гэта зусім не азначае, што мы былі заўсягды такімі! Якраз наадварот! Вам, напэуна, ведама, што крывічы й дрыгавічы былі найлепшымі калёнізатарамі, гаспадарамі, будаўнікамі, умелі ладзіць з суседзямі й пашырылі сваю ўладу далёка за межы сучаснай Беларускай рэспублікі ўва ўсіх напрамках... А літоўскім плямёнам накінулі навет сваю мову й культуру! Комплекс нішасыці гэтай пачаў расыці ў нашай псыхіцы ад часоў, калі нас выраклася наша кіруючая эліта. Гэта -- вынік Люблінскай вунії!

-- Здрада, значыць?!

-- Так, можна называць гэта здрадай: народ пакінуты быў на волю лёсу й на ганьбу хцівых суседзяў... «Съмерд! Быдла!» Гэтак, бяспрэчна, было з боку нашага экстэнзыўнага заходняга суседа... А ўсходні?! Ён ведае толькі адно: браць тое, што дрэнна ляжыць...

-- Здрада! Так, здрада, гэта, бадай, бяспрэчна! -- прамовіў я ў разгубленасыці. -- І мусіла-б яна быць урокам для нас. Тым часам здраднікі -- о Божа! -- і цяпер, калі ўжо фізычна выразана наша другая эліта, вырасшая на новых пачатках, пляскаюць у далоні й крываць: «Хвала! Патапіць нацдэмаў!» Быццам-бы не разумеюць, што, па сутнасці, ніякіх нацдэмаў, як ворагаў, ня было, быў страх у акупанта перад растучай нашай сілай...

Абодвы былі так узрушаны, што слова здаваліся ўжо лішнімі.

Лес абрываўся раптоўна, простай, як страла, лініяй. За ім ляжала шэрае куп'істое балотца з паракіданымі па ім

рэдкімі карлікамы мі сасонкамі й бярозкамі. Сыежка вяла нас па ўскраю гэтага балотца, абгінаючы няёмкія для праходу мясыціны. З правага боку, на пісчаным смыку, чарнеў перасохлы лубін. Ужо наводдаль было відаць, што сынег паміж ім мошна сьпісаны съядамі зайшоў.

-- Можа зьвернем, налазім тут па купінякох? -- прашанаваў я.

-- Думаю, ня варта! -- адказаў Балевіч. -- Калі што-небудзь і было паблізу, дык захавалася ў непралазныя хмызынякі.

І якраз у гэты час з-за купіны стромка выскачыў заяц, бышам-бы толькі й чакаў, каб мы яго паднялі. Балевіч трymаў дубальтоўку ў рукох, я -- на плячы. Пакуль ён цэліўся, я на ўсякі вынадак таксама падрыхтаваўся да стрэлу, хаця й быў упэўнены, што заяц ад Балевіча ня пойдзе. Але стрэлу не пасыльдавала. Урэшце Балевіч і зусім апусціў стрэльбу ўніз.

-- Вось і пайшоў! -- сказаў ні то з прыкрасыю, ні то з задавальненінем. Мне стравіць было запозна ўжо, і я спытаў:

-- Чаму вы яго пусыці? Мелі добры выпадак зрэзаць яго!

-- Куркі забыўся паставіць.

Я бачыў: куркі былі паставлены. Паказаў яму на памылку.

-- Загледзеўся звярком! -- прызнаўся ўрэшце. -- Бачыце, бачыце, як пакаціў на ўзгорак? Ма-ла-йчи-на!

Але звярку ўсё-ж ня было суджана больш жышь: насустрач яму выскачылі з-за балотца сабакі, якія, пэўна, ішлі ўвесь час па ягоных съядох. Заяц пад прымым крутам ірвануўся ўбок і мячом пакаціўся па грэбню ўзгорку. Але ў

гэты час яго пераняў стрэл. Зьвярок з разгону перакуліўся колькі разоў праз галаву.

* * *

Стралаў па зайцу Барута. Калі мы падышлі да яго, за яго наі сыпіной іх вісела тры.

-- А вы што? Пустымі абодвы?

-- Паляўнічае шчасьце здрадзіла нам! -- ізъ съмехам адказаў Балевіч.

-- Расстралаць па загаду багіні Дыяны! -- адвязаў ад свай торбы аднаго зайца й прывязаў яго да торбы Балевіча.

-- А вам будзе той, што ляжыць на зямлі, съвяжэйшы... Для мяне чатыры зашмат!

Хаця можна было-б яшчэ паходзіць, але мы скіраваліся да мосту, куды мелася прыйсці машына. Пэйзаж адгэтуль адчыняўся досыць прывабны: па нізіне вілася рэчка; яе апавілі ланцужком альховыя зараслі; над нізінай шырака разылёгся парк былога маёнтку, цяпер саўгасу; двохпавярховы палац ягоны панаваў бялізной і раскошай над мясцовасцю; убаку ад парку з-за аголеных бярозак выглядала сваім вострым купалам драўляная каплічка з пагнутым і паржавелым крыжом над ёй... Вёска, цяпер калгас імя Тэльмана, шэрымі саламянімі дахамі выцягнулася па дну нізіны, прыцінутая рэчкай да крутога гліністага абрыву.

Мы ўзышли на мост. Над паркам кружылі зграй явароны і галкі. З маёнтку цягнула кіслінай сілосу. Чуліся галасы людзей, але ў вёсцы ня было відаць ніякага руху -- здавалася вымершай; хацелася пабываць на ейнай вуліцы й распытаць, як цяпер жыве ѡчы людзям.

Падышла машина. Мы залезлі пад ейны брызэнт. Шафёр даў некалькі сыгналаў для тых, каго яшчэ ня было. Аднак на сыгналы ніхто не адгукнуўся.

Расчынілі свае торбы й пачалі перакусваць. Які смачны быў хлеб і «кулацкае» сала, якім частаваў нас Балевіч!

-- Партыйны таварыш прывёз зь вёскі, -- растлумачыў. -- Ездзілі некага выпрадажаць...

Выпіўкі ў нас ня было ніякай, але ў тэрмасах была яшчэ не астыушая кава. Запівалі хлеб ёю. Вялі гутарку аб tym, як шмат было дзічыны на Беларусі яшчэ вядуна. У гэты час пачаўся нейкі енк. Выглянулі з-за брызэнта: бег і енчыў Капейка. Убачыўшы нас, залемантаваў:

-- У імя Айша й Сына, хутчэй на хутар, там партыйны таварыш людзей пастраліў.

Балевіч скочыў зь мейсна.

-- Дзе? Хутчэй! -- крыкнуў.

Мы пасыпшылі за Капейкам. Калі прыбеглі на хутар, партыйны таварыш ляжаў ужо звязаны.

Высьветлілася наступнае: Саладуха, Капейка й Галякоў спаткаліся ў лесе. Селі перакусваць. Спачатку ўсё йшло зусім добра: Галякоў агітаваў за савецкую ўладу й разважаў аб задачах расейскага пралетар'яту ва ўсім съвеце. Капейка, каб усё было ціха, ківаў яму галавой у знак згоды. Саладуха-ж налягаў на гарэлку. Такім чынам было выпіта два паўлітры «лубінавай» -- Капейкаў і Саладухаў. На трох гэтага было аж занадта дастаткова. Але Галякоў адчуваў сябе на паўдарозе. Паставіўшы на пень і «расстраляўшы» парожнія бутэлькі, ён выняў з рукзака сваю, поўную і якраз «адборную». Паклалі ў агонь палак і зноў пачалі пісь.

Кіраваў усім гэтым Саладуха. Раптам галава ягоная паехала ўніз. А потым ён і зусім паваліўся на гальле, на якім сядзеў.

-- Гэта ўжо дрэнина, трэба рушыща, а ты спаць, -- прамовіў Капейка, тармосячы яго за плячо.

-- Вы ідзіце, ідзіце. Я даганю вас...

-- Не, я цяббе тутака не пакіну, каб крукі вочы павыдзяўблі...

Галякоў tym часам завалодаў бутэлькай.

-- Ці не пара паставіць кропку, таварыш партыйны? -- спрабаваў спыніць яго Капейка.

-- Каціся, калі ня хочаш быць майм таварышам!

-- Усякаму рад дапамагчы, ды няма сілаў. Выпілі добра, і на гэтым хвала Богу!

-- Што ты ўсё Бог ды Бог!?

-- Няма нікога вышэй за яго, дык ён на першым мейсцы.

-- Ну, дык каціся зь ім!..

Урэшце была расстряляная і апошняя бутэлька. Галякоў узыняўся й пайшоў, валочачы за сабой ногі. Капейка некаторы час чуў, як ён спрабаваў зацягнуць: «По долінам, по загор'ям...» У гэты час прачнуўся Саладуха.

-- Што, пайшоў? -- спытаў.

-- Аняго?! Ня будзе-ж ён тут спаць, як ты!

-- Падтрымай мяне -- пойдзем і мы!

Tym часам Галякоў выйшаў на паляну. На ўскраю яе стаяў хутарок. Спыніўшыся ля яго, Галякоў закрычаў:

-- Снести хутора!

На гэты крык выскачыў і пачаў брахань беленькі сабачка. Галякоў нацэліўся ў яго із сваёй дубальтоўкі. Сабачка сеў на снег, падрапаў лапкай за вухам.

-- Ага, не боишься?

Націнуў на курок, і сабачка закрущіўся на мейсы, афарбоўваючы крывей сънег. Далей пачалося яшчэ больш дурное: Галякоў пачаў страліць па галубох, якія кружылі над дахамі хутару. Дзъверы ў доме адчыніліся, і на ганак выйшла дзяўчына. Ёй было пад дваццаць. На нагах мела старыя атоныкі ад бацьковых ботаў. Трымаючы дзъверы прыадчыненымі, каб пасыпець у вышадку патрэбы шпарка заскочыць за іх, пачала саромець Галякова.

-- Мястовы, а такія бясчынствы робіш! Нашто вы застрэлілі Зорачку нашага? Ці ён да вас кідаўся? І птушачкі бедныя гэтая... Хіба яны накакалі вам на галаву? Чаго вы зъявіліся тутака? Вунь ваша дарога! От зараз прыйдзе тата -- ён вам пакажа дарогу!

Галякоў глядзеў на голыя каленкі дзяўчыны. Потым засыпіваў:

-- «А ну-ка, девушки, а ну, красавицы...» -- і кінуўся да дзяўчыны. Яна мышкай шмыгнула за дзъверы і ўзяла іх на засоў. Галякоў, стукаючы кулакамі ў дзъверы, спачатку кричаў:

-- Адчыні, зараз-жа адчыні, а то вышыбу дзъверы!

Потым адышоўши кроکаў на колькі, з разгону ўдарыў у іх плячом. Засоў ня вытрымаў, і дзъверы з грукатам паехалі ўва ўнутар сенчаў, а разам зь імі й Галякоў. Падлога была вільготная і склізкая. Галякоў бразнуўся аб яе. Стрэльба, якую тримаў на плячы, ударылася куркамі аб падлогу і выпаліла разам з абедзвюх руляў. Якраз у гэты час Капейка вёў міма хутара Саладуху. «Зноў некага застрэліў!» -- прамовіў, успамінаючы ранішнюю спрэчку ў машыне. Абапёр Саладуху на плот каля хутара й кінуўся бежчы на шашу.

* * *

-- Такіх людзей трэба выкідаць з кола паляўнічых, --
гаварыў Барута, дапамагаючы Балевічу давесыці Галякова да
машыны. -- Дый вашэць мусіць быць падалей ад іх.

Капейка цягнуў за імі Саладуху.

-- Ну, ідзі, ідзі! А то дам у пысу!

Пакуль выбраліся на шашу, зусім съяннела. І неба
ляжала над намі чорнае й бяззорнае...

1950-1970

Пёрка й іншыя

«Хашя-б не спазыніща, -- падумала Маўра, -- бо запішуць на чорную дошку. І дзіка было-б. Учора выдалі прэмію, а сёньня -- на чорную дошку!» Прыбавіла кроку. Уночы выпаў дождж, і там-сям стаялі лужыны. Маўра ўжо не абыходзіла іх, а скакала цераз іх. Рантам, не разьмерыўши крок, скокнула ў самую сярэдзіну лужыны. На нагах быў досыць ужо паношаныя пантофлі, і яна адразу-ж пачула студзённую вільгашь над іянчохай. Праз хвіліну-дзве пачала чыхаць, і засадніла ў горле. Успомніла, як яна ў мінулым годзе хварэла на грып: на працу хадзіць не магла, а доктар не даваў біолетэню, бо тэмпература ня была дастаткова высокай. Маўра магла-б папасыці пад суд за прагул, і яе гэта вельмі хвалявала: такі паварот справы быў-бы для яе проста трагічным, бо хто клапаціцца-б пра Ўладзіка. Гэта-ж яму і дзевяці няма! На шчасце, у канцы другога дня хваробы тэмпература паднялася, і доктар выпісаў ёй адпачынак.

Усё-ж той месяц быў для яе жудасным: па-першае, вылічылі із заробку за восем прапушчаных дзён, а страхкаса заплаціла толькі шэсцьдзесят працэнтаў; па-другое, трэба было купляць лекі, налепішыць харчаваныне, купіць новы абутик, бо ў гэтым заставацца было рызыкоўна -- развалицца, і тады клопат! Яна ніяк не магла звесыці канцы

з канцамі. Узяла пазычку з касы ўзаемадапамогі, а потым цяжка было выплачваць. Уладзік хадзіў у школу бяз уласных алоўкаў і сышткаў, а вярнуўшыся, капрызіў ад крыўды. І яшчэ адно: якраз у гэты час у адным зь ягоных чаравікаў адараўся падносак, другога абутку ён ня меў, а лекцыі прапускаць не хацелася, бо й бяз гэтага вучыўся дрэнна. Маўра сама прыбівала гэты падносак як магла. Хвалявалася й плакала. І ўсё-ж дзіця празябла й зылягло ў пасыцель. А пасьля грыпу -- ускладненые на бронхі, і хлапчук ніяк ня мог канчаткова акрыяць: у грудзёх хрып, уночы кашаль, пот...

Калі Маўра ўспомніла пра гэта, ейная прысутнасць на ўчарайшых урачыстасцях здалася ёй найменш не на мейсцы. І ўдвая стала шкода Ўладзю. «Адаслаць-бы яго на курорт! Але дзе ўзяць пущёўку? Гэта -- раз! Па-другое, гроши! Хіба яна можа выкраіць із свайго бюджету на курортную пущёўку? Ат, і думаць пра гэта ня варта!..»

Перайшла на другі бок вуліцы. «А Ўладзя ўсё-ж хворы... Хворы... Нешта трэба ўсё-ткі зрабішь...» Пачала ў памяші падлічваць, колькі патрэбна грошай, каб адаслаць Уладзю хашы-б у дзіцячы дом адпачынку, у тыя хоць-бы Крынкі. Бадай, гэта магло-б збыща, каб падрабіць крыху зьеврхасова. І вельмі гэтamu ўзрадавалася. «А хлапчуку зусім неабходна пажыць лета ў вёсцы, падыхаць сьвежым паветрам, пабегаць па полю й па лесе... От, каб ня быў вывезены ейны дзядзька, скіравала-б Уладзю да яго на хутар на ўсё лета. Хай бы займаўся там сваімі жукамі ды мятлікамі...» Успомніла сваё дзяцінства: усё-ткі неяк было прыямней! «Так, сасновы лес-бор... Густы пах смалы. Светлымі краплямі коціца яна па кары, быщам съяза,

плача параненае дрэва. Бывала, ідзеш сабе па мяккім, але пругкім моху сярод дрэваў, нібы па тоўстым дыване. І пчолкі, пчолкі гудуць у паветры...» Успомніла пах мёду, які ела ня раз удоваль на хутары ў дзядзькі, калі ездзіла ў час канікулаў, як была студэнткай тэхнікуму. «Калі мы яго бачым цяпер, гэты мёд? А, кажуць, гэта найлепшыя лекі ад прастуды. Навет «Пёрка» раіла неяк: "Любенькая, купіце мядку зь кілаграмік ды сълівачнага маслыка, ды яечак зь дзесяць, памаранчыкаў ды зварыце ўсё гэта разам, ды папаіце ім хлапчука -- усю хворасць як рукой здыме..." Лёгка сказаць: купіце! А дзе купіць? А завошта?» Адчула крыўду, нібы яе абакралі, абманулі. І вочы ейныя затуманіліся. «Пэўна, каб быў жыў Паўлік, усё было-б іначай. Паўлік, Паўлік! На каго ты нас пакінуў?! Хіба мы цябе ня любілі?! Адышоў назаўсёды! І як-жа гэта? Ад кулі? Або ад бомбы? А можа праста замёрз, застыў у той студзёнай Фінляндый? Скажы, ад чаго спынілася тваё сэрца?»

Выняла зь кішэні хустку, выщерла вочы. У «пахавальнай» было сказана толькі: «... Ваш муж, Павел Исидорович Боровик, пал смертью храбрых в бою с врагом. Родина будет помнить его имя...» Яшчэ раз выщерла вочы. «Помнішь! От і помнішь! За каго й за што ты аддаў сваё жыццё? Што благога зрабіла тая Фінляндия нам -- менавіта мне, нашаму ўласнаму краю, нашай Беларусі?..»

І ў гэты час пачула ззаду чыесь пасыпешныя крокі. Чамусыці здрыгнулася. Хацела аглянуцца, але не хапіла волі.

-- Сыняшаецца? Байцёся, каб ня прышылі месяцаў пяць за спазненне?

Зірнула назад -- Базыль! Спynілася, і пайшлі разам. Глядзела яму ў твар, але на ягоныя пытаныні нічога не адказвала -- баялася, што голас выдаесьць ейнае хваляваныне.

-- Ага, разумею! Гэта вы пасъля ўчарайшага балю із такім «энтузіязмам» імкнецеся на работу.

-- А чаму вы ня прыйшлі? -- запытала Маўра не без некаторай хітрасъці, бо ведала, што ўчора былі запрошаны толькі «перадавікі-ўдарнікі», а Базыль у іх ня лічыўся.

Нічога не адказаў, толькі весела зарагатаў, імкнучыся заглянушь у вочы Маўры.

-- Ну, а як: крытыкі й самакрытыкі было дастаткова? Гэны даўгавязы ў сініх акулярах, за якімі ён хавае свае вочы (Базыль меў на ўвазе фабрычнага праагандыстага. Сапраўднае прозвішча ягонае -- Пакоўнік, але працаўнікі, у звязку з праагандай, далі яму мянушку -- Падкоўнік), гэты ў сініх акулярах, мабысь, перамываў костачкі шмат каму, падводзячы «базу ворага», у тым ліку й мне?

-- Не, учора якраз гэтага ня было. Ды што гэта вы, зьлевай нагі сёняня ўсталі, што?

-- Жартую проста! Плакаць ші што з усякае няпрыемнасці? Сылёз ня хопіць! А пакармлі чым-небудзь смачным на балю, значыць? Прэміяў, мяркую, шмат раздалі. Мабысь, прыйшоўся й вам талён на пашыўку паліто або гарнітура ў атэлье?..

-- Не, мне далі вялізны кавалак мыла -- аж кілёграм цэлы!

Базыль зноў зарагатаў.

-- Мыла? Ды яшчэ вялізны кавалак? І гэта нядрэнна «на данном этапе»! Мыла не заўсёды купіш! У гаспадарцы

спатрэбіца, як сказала адна бабуля, становячыся ў чаргу, дзе, ёй сказалі, выдаюць цыпэліны.

-- Запасылівая бабка! -- зауважыла Маўра. -- Гэта, мабыць, наша Пёрка.

-- Якая такая Пёрка?

-- Суседка наша.

-- Ну, і задаволены вы падарункам?

-- А што-ж? Месяцы на два мылам забясьмечана.

Ішлі некаторы час моўчкі.

-- Ух, я ўжо стамілася -- ногі забалелі. І калі гэта сюды трамвай правядуць?

-- Трамвай? Якая цяпер у нас будзе гадавіна каstryчнікавай рэвалюцыі? Дваццаць другая, ші што? Ну, дык ён ужо праведзены роўна два разы, бо ў кожную гадавіну даеша швёрдае абяцаныне пракласыці яго да наступнай гадавіны...

Маўра краем вока зірнула на спадарожніка. Насыміхаеща! Але-ж, праўда, кожны раз у дзень каstryчнікавых урачыстасцяў абяцаюць і трамвай правесыі, і вуліцы выбрукаваць, і шмат-шмат іншага, але ўсё гэта застаецца толькі абяцанынем. Апрача таго, калі гаспадары ўсяго цяпер мы самі, працоўныя, дык чаму кожны із нас ня можа шчыра выказацца пра недахопы й навет пасъмляюща?! Ад гэтага магла-б быць толькі карысць. Зноў зірнула на Базыля. «А ўсё-ткі добры ён. Шчыры. Гатоў дапамагчы, як тады, з дривамі. Прывёз, і пасек, і склаў. А я гатова была ўжо "падводзіць базу ворага" і пад яго...»

-- Так, цяжкасці, зразумела, яны ў нас ёсьць, -- сказала. -- Усё наша жыццё -- адны толькі цяжкасці! Будуем дом -- цяжкасці з цэглай, зь цвікамі, з дошкамі.

Хочам падбіць падносі на боты -- цяжкасці із скурай. «Так, падносі, -- успомніла. -- Начыння няма, цвік або ломіща, або гнецца, ня йдзе. А аддашь у майстроўню, трэба чакаць тыдзень, а то й болей, пакуль падаб'юнъ. А Ўладзю няма ў чым у школу йсьці». Стала зноў цяжка ёй, і яна напрасіла:

-- Базыль, досьць пра гэта! Галава разрываецца...

У гэтых мамэнт яны перасеклі сквэрчык, інераз які дарога да фабрыкі значна скарачаецца. Пад нагамі было мокра й склізка. Базыль узяў Маўру подруку.

-- Дзе вы праводзіш волны час? -- запытаў.

-- А ў мяне яго няма.

-- Ну, усё-ж, хация-б у нядзелю.

-- У нядзелю ў мяне працы яшчэ больш, чым у звычайны дзень.

-- Ведаеце, чаму я пытаюся? Хашеў-бы прапанаваць вам паехаць, як кожун паэты, «на лона прыроды», хация-б на адзін дзень. Га, паедзем, калі ласка, у нядзелю! Вясна, сонца, паветра... Вы-ж у гэтым годзе -- дый у мінульым, пэўна, -- травінкі жывой у сапраўднасці ня бачылі? А я ведаю такія цудоўныя мясысці: лес, рэчка, як лістэрка, лонка з краскамі... І ехаць недалёка.

Маўра доўга маўчала -- думала над нечым. Потым спытала:

-- Базыль, чаму вы ня жэніхцеся? Гэта-ж вам, напэўна, пад трышаць ужо?

-- Пад трышаць? Поўных ужо трышаць два! -- адказаў. -- Але, бачыце, такая рэч: як жанішча? Пры якіх умовах? Нельга-ж жанішча, напрыклад, на вуліцы, за вар'ята палічуць... А я якраз і знаходжуся амаль на вуліцы

-- сябра проста зь літасыці прыняў мяне часова ў свой пакойчык. Жыву на правох кундаля: захоча -- пакіне, не захоча, скажа -- «пайшоў вон!»...

Маўра прамовіла паўжартліва:

-- Значыць, вы завесыці сваё гнядзо ня хочаце?

-- Як не хацець? Проста я хочу знайсці добрую жанчынку, якую палюбіў-бы, -- зірнуў на Маўру, -- і якая палюбіла-б мяне. Але першая ўмова: нехта з нас двух мусіць мець кватэру. Паколькі я яе ня маю й атрымаць на працягу, прынамсі, трох-чатырох пяцігодук не спадзяюся, дык вынікае: павінна мець кватэру яна!..

Намёк быў ясны, і на твары Маўры з'явіліся чырвоныя выпекі.

-- Значыць, шлюб па рахунку?!

-- Я-ж зазначыў: павінны каҳаць узаемна...

-- Прывесак?!

-- Ніякага! Калі-б мне не падабалася жанчына, навет маючая кватэру, я не звязаў-бы сябе зь ёю. Так сама зрабіў-бы, калі-б заўважыў, што я ёй не да густу...

-- Арыгінальна! Адзіны мужчына ў Савецкім Саюзе, які шукае ідэяльнага каҳання!

Яна падштурхнула яго локцем і засымялася. Ён прытуліўся да яе плячом.

-- Ну, дык як -- едзем?

-- Ня ведаю...

-- І ведаць няма чаго: сядзем у вагон дый паедзем.

-- А вы майстра ўгаворваць!

-- А вы думаене, толькі адзін Падкоўнік умее гэта?

Базыль крыху зайдросыці юго да Маўры.

-- Пакінь гэтага гліста ў спакою! -- з незадавальненінем прамовіла Маўра.

Базыль зірнуў ёй у твар.

-- Ну, дык як -- едзем?

-- Ну, добра, едзем! Толькі от -- як быць з Уладзікам?

-- А Уладзіка каму-небудзь пакінуць на гэты дзень -- той самай Пёрцы, напрыклад?

-- Бедны Уладзь, ён амаль ніколі ня бывае із мной! Не, не могу я пазбавіш яго гэтай прыемнасці. Якая радасць была-б для яго пабегаць па полю, па лонках, па лесе...

Падышлі да хвабрыкі. Пры ўваходзе над аркай быў партрэт Сталіна ў поўны рост. З правага боку -- Молатаў, зь левага -- Кагановіч, але ўжо ў паўрост. А потым «правадыры» паменш рангам роўненъкім радком, пад нагамі гэтих трох, і толькі маленъкія бюсты штрыхам. Пад аркай стаяла будка для міліцыянера, які ўва ўсіх уваходзячых пільна правяраў прапусткі. Падыходзячы да будкі, Базыль прадэкламаваў:

У лукоморья дуб зелёный,
Златая цепь на дубе том.
И днём и ночью кот учёный
Всё ходит по цепи кругом...

* * *

У сыботу праца на хвабрыцы канчалася на дзве гадзіны раней. Вярнуўшыся дамоў, Маўра ўзялася, перш за ўсё, за праныне бялізны, якой за тыдзень накапілася нямала. Паслала Уладзю прынесыці з прыбудовы каля дома дроў, каб затапішь печку й нагрэць дзеля праныня вады, але выявілася: дроў піленых і пасечаных няма.

-- Не шанцуе, -- цяжка ўздыхнула.

Узбройлася ручной пілой і цяжкой сякеркай і пайшла ў прыбудову. Паклала палена на перавернутую ножкамі ўгару табурэтку й начала вадзіш па ім пілой. Палена было сырое й круглае, на расхістанай старой табурэтцы ляжала дрэнна. Піла, тупая й пагнутая, як заўсёды ва ўдоваў, пілавала дрэнна. Паклікала Ўладзю на дапамогу -- тримаць палена. Доўга мучылася, пакуль адпілавала колькі катлячкоў. Пащапала іх, аднесла ў хату й доўгі час корпалася каля печкі, разводзячы агонь. Пакуль вада грэлася, Маўра, каб ня губляць час, узялася прыбіраць пакой і мышь судзьдзё на кухні. Вымыла съмецые з усіх куткоў, вышерла мокрай анучай вокны, зняла брудныя фіранкі й павесіла чистыя, вышерла й пераставіла на мейсца судзьдзё, а вада на праныне ўсё яшчэ ня была гатова. Паставіла варышь суп. Рантам перадумала: зняла рундальчык із пліты й паставіла на прымус, мяркуючы, што тут суп хутчэй згатуецца, бо Ўладзь прасіў есьці. Але прымус хутка згас -- ня было газы -- ужо два тыдні як чамусыі не давалі. Зноў паставіла суп каля чыгунка з вадой.

Урэшце вада закіпела, і Маўра ўзялася за праныне, час ад часу пазіраючы на рундаль із супам. Калі бялізна ўжо вісела на вышках і вымытая падлога наблісквала вільгацьцю, прыйшла суседка Аўгінья -- тая самая, што ў двары празвалі «Пёркай» за ейную звычку ўсё, што траплялася пад руку, цягнуць (перці) да сябе ў хату. Цягнула абсолютна ўсё: кавалак дрэва, гаршок, выкінуты кім-небудзь на вуліцу, кош, анучу; узімку, калі не хапала дроў на апал (іх заўсёды не хапала, бо выдавалі ўсяго па мэтру на печ на ўсю зіму),

крушила бліжэйшыя тыны, здымала дошкі з драўляных ходнікаў і навет крыжы на бліжэйшым магільніку...

Усё гэта Пёрка рабіла ў імя ратаваньня ад голаду й холаду сваіх трох унучат: двое ад старэйшае дачкі, муж якой памёр ад сухотаў, і аднаго ад малодшай, муж якой быў сасланы да Сыбэрыі. Хаця абедзьве дочки цяпер і працавалі, але таго, што яны зараблялі, ледзьве-ледзьве хапала на «голы суп», як казала Пёрка. Апрача падбіраньня розных рэчаў з вуліцы й двароў, Пёрка хадзіла па суседзях, выпрашваючы, пад выглядам пазычкі, то кавалак хлябца, то крыху крупіны, мучыны, цыбулінку, перчыку...

Цяперака яна зайшла да Маўры напрасіць драбінку солі супчык пасалішь. Маўра адсыпала ёй жменьку солі.

-- А можа ў вас знойдзеца ў пару бульбінак -- вельмі-ж голы суп у мяне для ўнучатаў!

Маўра дала колькі бульбін.

-- Ото-ж, дзякую вам! Заўтра пашлю Волечку (старэйшую ўнучку) закупіць -- тады ўсё вярну!..

Але гэта былі толькі слова, і ўсе пра гэта ведалі.

Цяпер Пёрка начынае гутарку пра сваю малодшую ўнучку Марыску -- прыгожую такую, белагаловую дзяўчынку.

-- Капрызе! Хацела пакласыці спаць, ня йдзе. «Есьці хочу!» -- крычыць. Зварыла-б ёй хоць зацірку, дык муکі ані пылінкі!

Маўра дастае з шуфляды кулёк з мукоў. Муکі толькі на дне, але яна й гэта аддала. Пёрка бярэць кулёк, працуячы намацашь пальцамі колькасць муکі. Потым кажа:

-- Ну, што-ж вас крыўдзіць? У самой, бачу, нічога не застаешца...

-- Бярыце, бярыце! Я абыдуся!

Пёрка яшчэ доўгі час трymае кулёк у рукох. Потым асьцярожна скручвае яго, каб не рассыпаць мукі, і далучае да бульбін і іншага. Працы яшчэ шмат, і Маўры каршыць, каб суседка хутчэй пайшла. Але бабка садзіща на крэсла і пачынае гамонку нейкім, нібы штучным, голасам.

-- Ах, родная вы мая! Каб ня вы, і ня ведаю, што я рабіла-б?

І пачынае апавяданьцо пра сваё гора, можа, ужо ў соты раз. Але вельмі хутка спаўзае на тэму пра суседзяў: перабірае і перамывае ім костачкі.

-- Кажуць: «Жыць стала лепей, жыць стала весялей!» А каму гэта? Таму вунь дырэктару вялікага магазыну, што ў першай кватэры, -- ого, яму й курачак на сыботу на дом даставяць і індычак. А нам -- што?! За гнілой або мерзлай бульбай у чаргу становіся на дзыве гадзіны?..

Маўры становіща цяжка ад гэтай гамонкі, але сказаць суседцы, каб яна пайшла, ня можа, толькі паўтарае колькі разоў:

-- Ах, колькі ў мяне яшчэ працы на сёняня! Колькі працы!
Але Аўгінка ня ўходзіць.

-- Гаротніца ты мая! -- выклікае. -- І табе цяжэнька, хоць ты й пэнсю на мужыку дастаеш!..

-- Я нічога не дастаю, -- адказвае спакойна Маўра. -- Даюць толькі на Ўладзю, пакуль стане паўналетнім...

-- Ну, вось, бедная ты мая! Цяжэнька! Цяжэнька й табе без кармільца...

Яна глядзіць у твар Маўры, імкнучыся зразумець, як падзеянічалі на яе гэтыя слова.

-- Забілі ірады! Загубілі!..

Потым, панізіўшы голас амаль да шэнту:

-- Гамоняць, горамі там ляжалі, у тэй Хвільяндыі, пад сънегам, і прыбірань некаму было, столькі народу паклалі...

Перажагналася прыткім рухам рукі й кончыкам хвартуха выщерла сухія вочы. Паглядзела на Маўру, якая сядзела із сумным тварам перад сталом.

Урэшце пайшла! Маўра так была змучана ейнай гамонкай, што яшчэ доўга не магла зрушыцца зь мейсца. «Ох, ты, Божа мой, якое жыццё! -- прастагнала. -- Куды ні пойдзеш, зь кім ні пагамоніш, чуеш толькі адно: няма дроў, не хапае пайкі, дзеңі галодныя, не дастань абутку, няма кватэры, усюды чарга...» Задумалася. Старалася сама разабрацца ў гэтym, колькі тут ёсьць праўды. «Курачки! Індычкі! Зразумела, крадуць! Крадуць усе і ўсё: Пёрка -- крыжы на могільніку, бо трэба абагрэць «унучатаў»; дырэктар -- курачак і індычак з магазіну; загадчык дрывянога складу -- дровы; дырэктар абутковай хвабрыкі -- абутак; крадуць пад усякім выглядам: пад выглядам камандыровачных, пад ёмных, сутачных, на лячэныне, на рамантаваныне кватэры, на пабудову дач... І чым вышэй пасада, tym больш злодзея! І, зразумела, нам, людзям простым, не застаецца нічога! Але -- пытаныне: ці гэта толькі ў нас так, ці па ўсім сьвеце -- эпоха такая, зладзейская!?. Мабыць, часткова усюды так...»

Узяла са стала фотакартку мужа ў жалобнай рамцы. Доўга глядзела, часам праводзячы пальцамі па твары адбітку, па чорных мяккіх вусіках. «Паўлік, за каго й за што ты склаў сваю галаву?» І сылёзы раптам пасышаліся з вачэй.

Увайшоў Уладзік.

-- Ты зноў плачаш, мама? Што гэта такое? Тата-ж памёр, як герой, абараняючы Бацькаўшчыну. «Бацькаўшчыну! Усё гэта ад казённай пропаганды ў школе й піянерскіх атрадах», -- падумала Маўра, гледзячы ў вочы сыну.

-- А хіба табе ня шкода таты?

-- Зразумела, шкода! Але-ж ён выконваў свой святы абавязак перад Бацькаўшчынай!

«Пакалечаныя», -- прамовіла пра сябе Маўра й хачела нешта сказаць сыну яшчэ, але нехта пастукаў у дзвіверы.

-- Можна, -- сказала, ставячы картку мужа на стол.

* * *

Увайшоў Падкоўнік. Знала, будзе доўга выпытваць, як жывеца, і выхваляць партыю, урад, парадкі, адданасць работнікаў савецкай уладзе, пераконваць працаваць яшчэ больш аддана... Зірнула яму ў твар і ледзьве не прамовіла: якая брыда! Але яму хоць-бы што! Ён добра мае: атрымлівае з закрытага разъмеркавальніка й ня жыве, зразумела, толькі на пэнсію; для такіх існуюць сакрэтныя фонды. Яму ня трэба стаяць дзесьць гадзінаў крукам ля станка або над сталом!

-- Можна да вас? -- спытаў, водзячы зрокам па пакою.

-- Ну, што-ж, заходзьце!

Ведала, гэта неадхільна; на іхнай мове гэта называеца «індывідуальная апрацоўка» -- хадзіць па хатах працаўнікоў. Зірнула на Ўладзіка, які стаяў у дзвівярах да куханькі.

-- Ідзі, Уладзь, спаць!

-- Што ты, мама? Яшчэ-ж зусім рана?!

-- Ідзі, Уладзь, спаць, -- я сказала!

Падкоўнік крыху затрымаўся пры ўваходзе, пазіраючы на той кут, дзе павінны вісць абрэзы. Маўра гэта заўважыла й нядобра падумала аб ягонай эстэтыцы: яму-б вывесіць «Павлика Морозова». Прайшоў далей, дзе стаяла шырокая канапа, на якой Маўра й спала.

-- Прыпала, разумееце, вольная хвілінка, вырашыў адведаць некаторых сваіх працаўнікоў, як яны жывуць...

-- Ну, што-ж, можаце глядзець, колькі вам захочацца, як я жыву, пераканаецца, прынамсі, што жыву па-савецку, гэта значыць, -- ну, добра...

Зрабіла грýмасу, якую можна было прыняць і за ўсьмешку.

Падкоўнік спыніўся пасярод пакою, уважліва пазіраючы па бакох. На свежых шналерах съцен там-сям былі прымашаваныя кноўкамі паштоўкі з малюнкамі ды некалькі сямейных фотакартак. Перш за ўсё, прарапандыст звярнуў увагу на малюнак царквы святой Сафіі Полацкай. Зьняў съяны картку. На адвароне было выведзена каліграфічным почыркам: «Маленькой крошечке Маврикии от папы в день рождения. Да хранит тебя Господь. Аминь. Андрей Перегуд-Домейко».

-- О-о! Гэта цікава! Бацька ваш, значыць, съятаром быў у гэтым храме?

-- Не, ён быў інжынэр-каморнік і ўсё жыцьцё выкладаў у Полацкім каморніцкім вучылішчы.

-- Мяркуючы па прозвішчу, -- зь беларускай шляхты? Перагуд ды яшчэ Дамэйка!

-- Ня ведаю. Можа бышь...

Глядзела на паштоўку й успаміала бацьку, як ён, бывала, стаяў ізъ ёй у гэтым храме й слухаў цудоўны хор, падцягваючы й сам добрым баском у некаторых мясцінах.

-- Паштоўкі гэтай я выкінуць не магу: памяць! -- прамовіла.

Падкоўнік заглянуў у ейны твар і ўсміхнуўся.

-- Я ў ваша прыватнае жыццё ня ўмешываюся...

Урэшце апусыцца на канапу, выпрастаўшы доўгія ногі ў брудных чаравіках аж на палову пакою. «Сухая жардзіна, -- падумала Маўра, -- ды яшчэ выцягненая з бруднай лужыны...»

-- Што-ж вы стаішё? -- узяў яе за руку й прыцягнуў да канапы. -- Ведаець, мы жывем у чудоўную эпоху...

-- Ведаю, -- адказала Маўра.

-- У эпоху, калі перабудоўваеща сьвет...

-- На лепшае ці на горшы? -- усміхнулася.

-- Зразумела! Зразумела -- на лепшае. Колькі зьменаў ува ўсіх галінах! З краіны, вылучна аграрнай, СССР ператвараеша ў краіну самай перадавой тэхнікі...

Базыль некалі назваў гэныя ягоныя выказваныні жвачкай. «Цяперака зацягне гэную-ж сваю жвачку на цэлы вечар», -- падумала з прыкрасыю Маўра.

-- Зразумела, і людзі -- савецкія людзі -- павінны перарабіцца адпаведна патрабаваныням новага часу.

-- Перарабіцца, кажаце?

-- Так, перарабіцца, зразумела, ня ў простым сэнсе: у іх павінны адміраць звычкі й традыцыі, прышчэпленыя ім капіталістычным грамадствам... Рэлігія там і іншае... Ад усяго гэтага наш чалавек павінен вызваліцца й чым хутчэй, тым лепш -- жыццё ягонае тады стане паўней і радасней...

Зразумела, і ў пытанынях пола й каханыня ён павінен стаць таксама вольным... Вы падумайце, колькі розных трагэдыяў адбылося на глебе каханыня, зайдзрасыці й сексуальнай незадавленасыці... Маленькі прыклад, калі дазволіце: я чуў, што вы часта скардзішеся на галаўныя болі...

-- Я прасіла-б вас не кранацца майго прыватнага жыщцаў майго здароўя, -- зь незадаваленнем зазначыла Маўра.

-- Але гэта ня ёсьць так дужа прыватнае! -- узвысіў голас прапагандыст. -- Гэта спалучына з грамадствам, з вашай функцыяй у ім: копіі з плянаў, якія вы робіце, ня ёсьць дакладныя. Ня будзене-ж вы цяпер адмаўляйце, што тут ёсьць простая сувязь із вашай сямейнай сітуацыяй...

-- Ці ня думаецце вы мяне лячыць? -- прамовіла Маўра й адсунулася ў другі кантакт канапы.

-- Я хочу толькі вас пераканаць: у нас вырастает свая, сацыялістычная мараль, вырастает новы чалавек, вольны ад усякіх умоўнасцяў, як грэх, сумленнасць і іншае... Сутнасць гэтага новага чалавека -- гэта, перш за ўсё, адданасць нашай партыі і ейным правадыром, любоў да сацыялістычнай працы, сяброўскія адносіны да жанчыны й бязъмежная нянавісць да усякіх вылазак ворагаў, пад якой-бы маскай яны ні хаваліся. Пытаныне: як ведаць, хто вораг? На гэта ёсьць спэцыяльныя ворганы, і кожны член сацыялістычнага грамадства павінен дапамагаць ім...

У Маўры закружылася ў галаве, і яе ледзьве не званітавала.

-- Перапрашаю, пайду пастаўлю гарбату! -- і выйшла на кухню.

Выйла шклянку вады. «Божа мой, але як-же жыць!? Няма сумлення, няма друга, прадай кожнага й чакай, што

ён прадасьць цябе -- вось ён новы чалавек!..» Адвярнулася да вакна, застрэміўшы ногці пальцаў у далоні рук і адчуваючы, што вось-вось брызнуць з вачэй сылёзы. Каб перамагчы сябе, пачала даставаць з шуфляды судзьдзё. Потым наліла ў пасудзіну вады й паставіла яе на вагонь. Адцягваючы паварот у пакой, стаяла перад вакном і глядзела ў чорную, непраглядную цемру. Чула, як Падкоўнік, закурваючы, паліў запалку. Потым падышоў да этажэркі і ўзяў сямейны альбом. «Але-ж там фотакарткі стрыечных братоў у хворме польскіх ахвіцераў», -- успомніла з жахам. Схапіла банку з канфітурамі, шклянкі й сподкі й кінулася ў пакой.

-- Перапрашаю! -- сказала, імкнучыся ня дашь магчымасыці вырваша наяў свайму гневу. -- Зараз ня час разглідаць альбомы: будзем пінь гарбату!

Узяла альбом у яго з рук і аднесла ў кухню. І адразу-ж адчула палёгку. Пачала наліваць у шклянкі гарбату. Падкоўнік сачыў за плаўнымі рухамі ейнай добра складзенай постасці. Лісліва заўважыў:

-- Я кажу, кожны з нас гатоў-бы памерці так, як памёр ваш муж. Чэсыць і слава героям!

-- Чаму-ж вы не запісаліся на фінляндскі фронт добраахвотнікам?

-- Ну, гэта ўжо іншае пытаньне: намі распараджаецца партыя!

«Пад гэтай шырмай добра вам хаваць свой эгаізм», -- падумала. Падсунула шклянку з гарбатай да Падкоўніка.

-- Частуйшеся, калі ласка.

-- А вы, што-ж?

-- І я таксама.

Падкоўнік макаў у гарбату коржыкі і адхлёбваў вадкасць.

-- Щікава! Хачу вас праверыць, ші не забылі вы Пушкіна.

-- І, адсунуўшы шклянку, прадэкламаваў:

У лукоморья дуб зелёны,
Златая цепь на дубе том.
И днём и ночью кот учёный
Всё ходит по цепи кругом...

Уважліва глядзеў у твар Маўры. Яна маўчала. «Вось яно што, -- думала, -- вось дзе сабака закапаны? Значыць, міліцыянер не прапусциў міма вушэй... Базыль пад падазрэннем, значыць?...»

Падкоўнік заўважыў ейную заклаючанасць.

-- Щікавая вы жанчына, -- сказаў, -- ва ўсіх адносінах...
І ў самym, што называенца, саку!.. Можаце захапіць!
Можаце... -- ён зірнуў на гадзіннік. -- Аднак, мне пара ўцякаць...

Вылез з-за стала, узяў у рукі кепку, пабарабаніў пальцамі па ейным казырку. Потым сагнуўся перад Маўрай і паціснуў ёй руку. Выйшаў...

* * *

-- Падлюка! -- амаль крыкнула Маўра, калі крокі заглухлі.

Дзьверы з катушка Ўладзіка прыадчыніліся.

-- Ты крычыш на яго, мама?

-- А ты яшчэ ня сьпіш? Ідзі й сьпі! Заўтра я цябе пабуджу рана: мы некуды паедзем...

-- О, як добра! Але я раней цябе ўстану...

-- Ну, добра, ідзі сьпі!

Дзверы зачыніліся. Маўра села да стала, абхапіўшы рукамі галаву. «Цяпер пачне падводзіць базу...» Хацелася найхутчэй убачыць Базыля, папярэдзіць яго. «Але, усё-ткі, што тут такога небясыпечнага? Пушкін -- клясык!» Але тут-же ўспомніла адну з лекцыяў Падкоўніка. «...У клясыцы таксама ёсьць шмат двохсэнсавага й для нас непажаданага, а навет і варожага... Да клясыкі трэба падыходзіць крытычна...» Задумалася. «Сапраўды, дуб, залаты ланцуг на дубе тым... І дзень і ноч кот вучоны ходзে па ланцугу кругом... Ёсьць нешта няяснае, як быццам... Але ўсюды можна знайсці што-кольвек няяснае. Як-ж тады быць? Нічым ня шкавіща, нічога ня чытаць, ня ведаць і не гаварыць? Маўчаць як рыба?! Але й гэта можа паказацца падазроным такім, як Падкоўнік. Гэта праўда, Базыль неасцярожны, і трэба яго папярэдзіць...»

Прабіла дзіве гадзіны ночы. Успомніла: шмат няскончанай працы. Паднялася, хістаючыся, запаліла ліхтар і, уперад за ўсё, дастала з вышак бляізу, каб папрасаваць. Выйшла на двор узяць вугольля для праса. Пачула першыя, як-бы пробныя, трэлі салаўя. Зірнула ўгару. Па сінім аксаміце неба рассыпаны дыямэнты зораў. «Божа, якая прыгажосьць! А жыццё чалавече такая мярзота! Калі-ж людзі навучацца прыгожа жыць? Ці назаўсёды застануцца такімі брыдкімі й подлымі?» Развяяла агонь у прасе й прысела на хвілінку на крэсла, пакуль нагрэеща прас. «Бр-рр, якая брыда, кішка съмірдзючая! А от нос задзірае: новы чалавек! Калі такі новы чалавек, дык хай лепш яго ня будзе. Але Базыль?! Базыль... Ен-ж такі шчыры, добры...»

Прас нагрэўся. Маўра разаслала на стале байковую коўдру й пачала прасаваць, адчыніўшы крыху вакно (баялася

чаду ад праса). Ува ўсходній частцы неба зъявіліся проблескі раніцы -- вясёлыя, прыемныя. Жаўрукі дружна ўзыятали ўверх, услаўляючы съпевамі новы дзень. І Маўры раптам стала неяк асабліва радасна: забыліся ўсе няпрыемнасьці. «Заўтра, -- падумала. -- Не, гэта-ж ужо сёняня, зараз ужо чацвертая гадзіна? Базыль... можа бышь...» Зазірула ў вакно. «А дзень, здаеща, будзе прыемны...» Уявіла сябе на ціхай дарожцы паміж цэлага мора жыта з васількамі ў рукох. Потым гэтай дарожкай сышла ўніз, на лонку, да рэчкі. Базыль з Уладзікам ішлі збоку. Потым яны апынуліся ў нейкім захаваным куточку. Лісіцьва над імі была густой -- падобная на шацёр. Уладзь бегаў па лонцы за матылямі, а Базыль апавядалаў розныя вясёлыя й съмешныя гісторыі. «Ах, ня трэба стамляць сябе перадчаснымі марамі... Хутка ўжо!»

Скончыла прасаваныне толькі а пятай гадзіне. Наважыла прылегчы хоць на часіну. Але сон ніяк ня прыходзіў. Круцілася з боку на бок. Потым усталала, адчыніла вакно: можа бышь, пры съвежым паветры хутчэй удастра заснуць! Спнілася на хвілінку перад люстэркам шафы. Распахнула халат і павяла далонямі зьверху ўніз па пругкіх ружовых грудзях, потым па бёдрах. «У самым саку!» -- прашантала, усыміхаючыся. Шмыгнула мышкай пад коўдру...

Салавей пеў цяпер нейдзе зусім блізка. І пеў так горача, з запалам, адчаканываючы кожную трэль, кожны гук, што яна заслухалася. Уяўляла, як ён растапырае крылыцы пры гэтым і трапеча імі, як вібрыруе ягоны маленъкі язычок у пашыраным горлачку й зь якім вялікім жаданьнем імкненча забавіш сваю каҳанку, якая сядзіць нейдзе ў гняздечку на яйках. І чуліся ёй то бульканыне ручайка нейдзе ў лясной гушчы, то пераліваныне плаўкага срэбра ў залатое судзьдзё.

Потым песьня салаўя пачала ўсё болей і болей аддаляцца, і сам салавей раптам ператварыўся ў нейкае вялізнае страшыдла -- ці то птах, ці то звярына!? «Ды гэта-ж той Падкоўнік, прапагандыста! Вунь і ягоныя брудныя чаравікі на даўгіх ногах, вышыгнутых на цэлы пакой...» Маўра із страхам усхапілася. Спачатку ніяк не магла ўспомніць, дзе яна й што зь ёй. Потым апамяталася. Наўкола было ціха. Успомніла: а сёмай павінен быў прыйсці Базыль. Пачула крокі на кухне.

-- Уладзъ, гэта ты?

-- Я, мама!

-- Ніхто да нас ня прыходзіў?

-- Не, мама!

Зірнула на гадзіннік: было каля дзвятай гадзіны. «Значыць -- не! І вось гэтак... Чакай кожную хвіліну якой-колечы няпрыемнасці...» Сэрца стукала моцна, моцна! «Забыща-б, забыща ад усяго гэтага!» Апусыціла галаву на падушку...

1959-1970

Дзе шукаць праўду

Яны сядзелі пад разгалістай вечназялёнай хвояй. Дзед Габрусь плёў з пруцікаў кошык, а Сымонка глядзеў у задуме на сінюю зыб возера, што кіпела ѹ пенілася, стукаючы ў берагі. Каля іх дыміў невялікі касыцёр, над якім парылася ѹ кашялку бульба. Калі агонь у касыцёрыку малеў, дзед Габрусь напраўляў галавешкі й падкладаў новае паленца.

-- Ты так дужа не бяры да галавы, Сымонка! Як-небудзь будзем жыць! От хутка бульбачкі паямо, вадзічкі пап'імо, і ўсё пойдзе на лад...

Сымонка навет нальцам не варухнуў і нічога не адказаў: у памяці ягонай стаяў абраз паходвінаў бацькі: «бацюшка» чытаў над магілай «са съвятymі ўпакой»; маші кідалася вобземлю ѹ рвала на сабе валасы; аб камяні скрыгатала рыдлёўка, і аб вечка труны дуднелі, падаючы ѹ яму, камы зямлі...

Дзед Габрусь цераз хвіліну загаварыў зноў:

-- Ну, а як зь нядоімкай, зноў прыходзілі?

-- Прыходзілі, -- коратка, нібы зь незадавальненнем, адказаў Сымонка.

-- Ну, і што вы ім адказалі?

-- Нічога!..

-- А хай бы маці пажалілася вышэй!

-- А куды яна можа пажаліцца?

-- І гэта праўда! Хто яго ведае, куды йсыці й дзе шукаць цяпер праўду!?

Зноў некаторы час маўчалі.

-- Ото круцялі! Яны-ж ведаюць, якая салодкая цяперака ваша доля, а ўсё роўна лезуть: дай ім рубля! Гэта Шашок усім гэтым верхаводзіць -- так уелася яму ў косьці выцягваныне гэтых рублёў з народу!.. Усе сіравы ў ягоных рукох!..

На астатнюю заўвагу Сымонка таксама нічога не адказаў. У гэты час Габрусь скончыў свой кошык. Адставіў яго ўбок і прамовіў:

-- Ну, нічога! Як-небудзь будзе!.. Вось адзін ужо гатовы - давай купца хоць зараз! Усё-ж нешта дадуць?! А заўтра пойдзем рыбкі паловім...

-- А Шашок?! -- ранtam гукнуў Сымонка.

-- А што Шашок?! Ягонае гэта хіба возера!? Ён узяў яго пад рэнту? Насадзіў у ім рыбы? Бог дзеля ўсіх у аднолькавай меры пасылае і рыбку, і бульбіну, і грыбок...

-- Але-ж човен Шашкоў! І ня любе ён, як хто ловіць рыбу! І злое, калі невад ягоны вяртаеща пустым!.. На мінулым тыдні, кажуць, выкуліў з чаўна Нічынара, злавіўшы на возеры...

-- Ото хапуга душагубны! Але човен ня ён рабіў -- цесьляры агулам выдзяўблі, каб зручней было часам перабрацца на тэй бок... Прыўлашчыў, значыць, народную працу... Паўсъвета загроб-бы, каб мог... новасьпечаны пан... Бачыше, дырэктар саўгасу!.. Шышка вялікая! От і дай такім уладу!

-- А скажыше, дзядусь, чаму ў вас нічагуткі няма --
навет хаты?

-- Было... Было тое-сёе і ў мяне: і зямля, і коні, і
кароўкі... Але лёс ужо мне такі вышаў, што ўсяго
лішыўся!.. А здарылася вось як: як пайшлі чуткі, што
гаспадаркі будуць адбіраць ды ўсіх зганяць да кагалу, людзі,
хто мог, кінуліся ўцякаць у Сыбэрью тую... Ну, думаю,
трэба й мне пяткі падмазваць!.. Паехаў! А Сыбэрья тая і
ёсьць Сыбэрья: нездарма туды людзей зганялі за ўсякія
ўчынкі... Пагібел!.. На сто вёрстаў чалавека не спаткаеш! А
калі й спаткаеш, дык съеражыся яго, як звера таго... бо
зарэжа або заб'е... Сядзіш у сваім салашы й душы ня чуеш:
ні пагутарыць зь кім, ні чаркі выпіць... А тут машкара
проста загрызае. Твар раснух у мяне... Кінуў усё ды
павярнуў аглоблі назад... -- паскроб бараду й дадаў: -- Не,
выгаднейшага жыцьця, як тутака ў нас, мусіць, нідзе няма:
тут табе й крынічка, і з рыбкай вадзічка, і лясок ды грыбок,
яблычак ды агурок, выйдзеш на съвет Божы, птушкі
заводзяць такі харавод, што аж сэрна заходзіш...

Дзед зморшчыўся й заміргаў вачыма, пэўна, прачуліўся
дужа. Зняў бульбу з кастра, адцадзіў яе. Перахрысьціўся,
выщер бараду.

-- Ну, дык хадзем, будзем есьці, што маєм!.. -- гукнуў
Сымонку.

Бульба была смачная, сопкая, адно толькі -- гарачая.
Абодвы, пякучы пальцы, дзьмухалі на яе. Хвоя над галавой
баюкала іх сваёй маркотнай песьніяй; возера гудзела й бухала
каля берагоў...

Сымонку гэта неяк па-асабліваму хваливала -- то
журботна, то ўзылётна, і ён усё пазіраў на возера...

-- Людзі кажуць, -- прамовіў урэшце, -- што на гэным мейсцы, дзе цяперака возера, некалі стаяў горад, а ў ім царква... Потым горад пайшоў пад зямлю, і стала возера... Ці праўда гэта?

Дзед некаторы час маўчаў, пазіраючы некуды ўдалеч. Потым паскроб сваімі жорсткімі пальцамі бараду і адказаў:

-- Гэта голас зь мінулых вякоў, дзядоў ды прадзедаў нашых!.. Некалі мы жылі сваім царствам-гаспадарствам... І было яно славным, вольным і справядлівым, так што другія цары-карапілі зайдросыці лі яму... Ну, зразумела, і ненавідзелі за гэта... І ўзялі сабе за мэту: зьнішчыць яго! Адны дзеялі подступам, другія -- сілай... Папалі нашы гарады й сёлы, панішчылі людзей, парабавалі... От, і склася ў народзе, што гарады пад зямлю праваліліся!.. -- задумаўся й зноў паскроб бараду: -- Павер'е гэтае паказвае, што народы -- усе народы! -- мараць пра сваё ўласнае гаспадарства, каб ніхто чужы не стаяў над імі!..

-- А от зірніце, дзядуля, і птушкі і іншыя жывёлы -- усе зьбівающа ў свае чароды! -- уставіў Сымонка.

-- Так ужо алтуль, -- зірнуў у неба дзед, -- прызначана, бо іншай усе адзін другога пазагрызлі-б... А так усё-ткі могуць абараніцца, хоць і слабейшыя! От ты бачыў калі-небудзь, як верабейкі грамадой, калі на іх нападае варона, праганяюць яе...

-- А кажуць, што ўначы перад Вялікаднем пасярод возера выплываюць царскія вароты той затануўшай царквы і анёлы так прыгожа съпяваюць «Алілюя», што ўсё наўкола замірае, як зачараванае...

-- От гэта й сыцьварджае, што народ наш марыць пра сваё гаспадарства, хоць, можа, і нясьведама; некаторыя й вераць, што яно ўваскрэсьне...

У Сымонкі было яшчэ шмат пытанняў, на якія ён хацеў-бы атрымаць адказы: а якое гэта было царства-гаспадарства? а якія ў ім былі каралі ці князі? а чаму яно не баранілася? а ці добра ў ім было бедным людзям?.. А дзеду Габрусу трэба было сплесыці сёньня яшчэ пару кашоў на заказ, і ён па картоплі ўзяўся за працу...

* * *

Выйшлі да возера, яшчэ толькі начало вылузвацца з ранішніх туманаў сонца. Знайшлі човен, заехалі ў сітнікі й там прастаялі цэлы дзень. Улоў быў ладны, і Шашок іх не злавіў. Рыбу разам з кашамі дзед панёс у мястэчка прадаваць. Прывёс адтуль муکі, солі, запалак, газы і іншае, што патрэбна ў хаце...

Калі дзед Габрусь панёс рыбу й кашы ў мястэчка ў другі раз, Сымонка сам адважыўся пайсыці на возера. Знайшоў човен і, як звычайна, забраўся ў сітнікі, дзе рыба найбольш тыркала. Плоткі браліся адна па другой, і Сымонка так захапіўся ловам, што й не заўважыў, як ідзе час...

Па паўдні надвор'е крыху сансулася: над возерам затрымалася, на першы пагляд, невялікая хмара, і пырскала дождж. Але потым хмара нейк расплылася, вышыгнулася ўва ўсе бакі. Аднекуль налячеў вечер, і над возерам узыяліся валуны хваляў. Човен закруціла, загушкала... Сымонка наважыў выплыць на бераг і перачакаць там, пакуль хмара

міне. Але на возера былі пушчаны рагаткі з жыўцамі, і ён баяўся, што хвалі занясуць іх куды-небудзь вельмі далёка; паплыў спачатку пазъбіраць рагаткі. Але гэта было ня так і лёгка: валуны хваль кідалі човен ува ўсе бакі. Рантам грукнуў гром, і рэха ад яго пакацілася па лясох і палёх. Хлапцу стала так страшна, што ён адмовіўся ад свайго намеру і энэргічна скіраваў човен да берагу, які быў ужо няблізка. Гарнуў ваду вяслом і чытаў панеры. От яшчэ крыху, і ён будзе на щвёрдай зямлі! Ужо бачыў тое мейсца, дзе лягчэй за ўсё прычаліць! Ужо човен ткнуўся ў бераг! І рантам з-за кустоў -- Шашок.

-- Стой! Стой, кажу табе! А то пойдзеш на дно...

На нейкі мамэнт Сымонка як бы аслупянеў, але гэта цыгнулася нядоўга. Ведаў: Шашок не пашкадуе! Сыцяў зубы і, як найглыбей, загарнуў ваду вяслом. Човен шпарка крутнуўся ад берагу.

-- Стой! Стой, не ўцякай!

Сымонка нібы й ня чуў: гнаў човен усё далей і далей...

Быў мамэнт, калі ў сэрцы Шашка загаварыла сумленыне і сыціганыне беднага хлапца зусім ні за што здалося яму дзікім і жорсткім. Але хутка хцівасыць заглушила гэтае пачуцьцё. Шашок скочыў у ваду, прабуючы дагнаць Сымонку. Пралыў кроکаў з сотню й вярнуўся на бераг, пабачыўшы, што човен не дагоне. Вытрасаючы ваду з вонраткі, пагражай кулаком Сымонку й бубнеў:

-- Няшчасная галота!.. З-за іх рыбкі не зъясі!.. Ну, пачакай-жа, злаўлю, дам добрую лазню...

Схаваўся за кусты і адтуль пачаў сачыць, куды паплыве хлопец...

Хмара закрыла ўсё неба. Паліў такі густы й буйны дождж, што неба злучылася з возерам і за пяць кроکаў нічога ня было відаць. А Сымонка націскае й націскае на вясло, шэпчуцы пацеры, -- съпяшаўся прыбіца да таго берагу, дзе Шашка няма й куды ён не пасыпее дабегчы. Ад дажджу на дне чаўна сабралася шмат вады. Сымонка высыпаў рыбу з чыгунка ў човен і пачаў ім выліваць за борт ваду. Човен, згубіўшы імпэт, закружыў на мейсцы. Зноў хапіўся за вясло, але адчуў: сілы ягоныя слабеюць. Раптам па гарбох валуноў пракаціўся такі віхор, што вырваў з рук Сымонкі вясло й шчэпкай пакаціў яго па вадзе. Цяпер Сымонка быў зусім бязрадны: човен закружыўся на мейсцы, робячы крэн то на правы, то на левы борт. Азірнуўся: усюды бушавала вадзяная стыхія; па зыбкай паверхні яе сьвісьцеў дзікі венер... Час ад часу паветра і, здавалася, зямлю патрасаў пярун, і тады ў галаве хлапца варушыліся змрочна-безнадзейныя думкі... Заплюшчыў вочы, каб нічога ня бачыць; заткнуў пальцамі вуши, каб і ня чуць; лёг ніцма на дно чаўна й бязупынку паўтараў: «... Прасвятая Багародзіца... выратуй і пазбаў ад съмерці...» Па целу разылілася нейкая млявасыць, стома... І ён пачаў драмаць. І зявіўся Шашок: кружыўся перад ім, крыўляўся, пагражаяў, замахваўся, але наблізіцца высыцерагаўся. «Нічога, Шашок, ты мне ня зробіш! Калі ты мяне тут утопіш, будуць на цябе ўсе паказваць пальцам, як на забойцу... А мяне вышягнуць тваім-жа невадам... А потым? Потым будзе тое, што бывае з усімі...»

Гарэлі кругом сьвечы -- шмат съвечаў! Суворыя твары сьвятых глядзелі на Сымонку з усіх бакоў. Дзяк чытаў псалмы. І тут-жа стаяў дзед Габрусь, зь съвечкай таксама.

Твар ягоны быў падобны на твары святых. Рантам адчыніліся царскія вароты. Цераз іх хоча прашмыгнуць да «святая-святых» Шашок. «Вось ён! Вось!» -- крычыць Сымонка. Габрусь із сьвекай заступае яму дарогу... Усьлед за tym загудзелі басы й тэнары й царква напоўнілася цудоўным съневам. Плаўна паплыло ў паветры: «Съмерцю съмерць напраў...»

Човен стукнуўся носам у бераг. Сымонка ўздрыгнуў і адплюшчыў вочы: перад ім стаяў Шашок...

Дажджу ўжо ня было. Зыркія промні сонца блішчэлі на вадзе. Усюды сънявалі птушкі. «Як-жа гэта так?! Хіба дзед Габрусь усё-ткі ўпусыць Шашка?» -- падумаў Сымонка ўсё яшчэ пад уплывам сну. І ў гэты час пачуў голас жывога Шашка.

-- Ну, што? Уцёк?! А ну, вылазь, шчанё!

Сымонка сабраў рыбу ў чыгунок, узяў свае вуды й пакорліва падняўся з чаўна; ішоў і азіраўся, выбіраючы мамэнт, каб як-небудзь прашмыгнуць паміж Шашковых рук. Але той схапіў яго за каршэнь і з такой сілай тузануў, што хлопец кулём падкаціўся яму пад ногі. Рыба пасыпалася з чыгунка ўва ўсе бакі.

-- Рыбкі хоча галота?! Я пакажу табе рыбку!..

Прыщінуў хланца нагой і пачаў выламваць з куста прут. Сымонка глядзеў на яго скоса, гатовы ў любую мінуту да рагучай абароны. Шашок ужо замахнуўся на яго прутом, але ў гэты час прагучэў спакойны, але ўладны голас дзеда Габруся:

-- Стой! Гэта табе ня пройдзе!..

Шашок азірнуўся.

-- І ты тут?

-- І я тут! Прымі нагу з хлапца!
Шашок падпраадкаўся.

-- Ці не адкусіў ён кавалак твайго чаўна з галадухі? --
гіранічна прамовіў дзед. Выставіў наперад грудзі й паскроб
бараду. -- Сьвет жыве хрыстовой праўдай, якой-жа праўдай
жывеш ты?! -- і потым да Сымона: -- Устань, хлопча! Хай
толькі паспрабуе крануць цябе калі-небудзь хоць пальцам...

* * *

Возера ляжала ціхім і гладкім. Толькі час ад часу чуўся
слабы венярок -- водгук мінулай навальніцы. І тады вадзяная
гладзь пакрывалася то срэбнай, то залатой лускай... І
маркотна шумелі над возерам векавыя хвоі...

Менск 1930
Нью-Ёрк 1965

Ападкі

Хто ведае, можа, гэта ўжо і ўсё, казаў той, кропка! Перакінемся яшчэ раз у нашы родныя мясыціны, дзе кружылі мы ў жышці съежкамі-дарожкамі, ня раз спатыкаючы й злыдзень, і галечу, і незаслужаную крыўду-зьдзек, але ніколі не пазбываліся чараў нашай Маці-Бацькаўшчыны...

Народ наш з пагардай адварочваецца ад тых, хто выракаеша гэтых чараў -- сваёй мовы, культуры, традыцый і звычаяў, ахрысьціўши гэтых вобаратняў мянушкай *ападкі*. І яшчэ тады, калі ўсё наша апрычонае, не падобнае ні на расейскае, ні на польскае, каралася законам і вынішчалася, зьявіліся волаты нашага новага паўстання зь мёртвых -- Праныціш Багушэвіч, Кастусь Каліноўскі, Максім Багдановіч, Янка Купала, Якуб Колас, Лёсік, Смоліч, Ластоўскі, Ігнатоўскі й сотні іншых. Беларускі народ нясе іхнія імёны на сваіх шчытах і па-сёньня, не зважаючы на тэрор і паняверку...

Ападкі! Як трапна гэта сказана народам! Як ападкі, з чырваточынай у сярэдзіне, апаўшыя зь яблыні, згніваючы бясьсьледна пад ёй, гэтак і яны зыікаючы бясьсьледна з памяці свайго народу, стаўшы служкамі чужынцаў у сваёй уласнай хаце ѹгодныя на ўсялякае плюгаўства, усхваляючы ўсё чужое! Адвернемся-ж з пагардай і мы ад іх!

* * *

У абсягу Меншчыны ёсьць нямала малых і вялікіх катлавінаў. Адна зь іх прасыціраеца імшарамі й багнамі на дзясяткі кілометраў на захад ад Менску. Пацынаеца яна ад Ждановічаў і цягнецца некуды аж пад Радашковічы -- у кірунку заходнім, і ад Ратамкі да Астрашыскага Гарадка -- у кірунку паўночна-ўсходнім. На гэтай катлавіне і ўтворана цяпер «Беларускае мора». Але ў тия часы тут можна было добра адпачыць з вудай або стрэльбай, хто ведаў куткі й закуткі сярод гэтых непралазных багнаў. На адным досыць прасторным грудку, можа, так гэктараў пад пяцьдзесят, сярод гэтых багнаў і лясоў стаяла некалькі хатак засыценку Дразды. Некалі гэта была адна сям'я. Але сучасныя ягоныя жыхары мелі ўжо навет і розныя прозвішчы. Адна з хатак належала Уладыславу Ягеле, якога ў сувязі са збегам імя гэтага беларуса з польскім каралём Ягелам, дражнілі: кароль Ягела. Быў ён высокі, хударлявы, жылісты, з вострым арліным зрокам і рабіў уражаныне моцнага чалавека. І жыў ён тут, сапраўды, як той кароль: лясы, воды і ўсё тое, што ў іх ёсьць, як рыба, дзічына, ягады, грэбы й арэхі, належала яму. Чаго яшчэ трэба чалавеку? У семдзесят год, калі я яго знаў, ён бегаў, як юнак, ня ведаў ніякіх хваробаў, спаў як забіты, ніколі ня бачыў я яго ўзнэрваным, за выключэннем аднаго выпадку, аб якім і будзе гутарка ўперадзе. Хата ягоная, па старому беларускаму звычаю, ніколі не запіралася на замок, і ў яе можна было ўвайсці, калі яго ня было дома. Гэта было вельмі выгодна для мяне як рыболова й паляўнічага, і я часыцяком наведваў гэтых мясыціны.

На гэты раз Уладыслава я застаў на двары. Ён стаяў за рогам свайго гумна й пільна ўглядзеўся некуды ўдалеч,

бязупынку сморгаючы рукой па сваёй даматканай нагавіцы, што паказвала на надзвычайную ўзыюшанасыць. Паставіўшы свае вуды пад страхой, я падышоў зь ім прывітаща. Не адрываючы зроку ад таго, на што ён глядзеў, Уладыслаў паклікаў мяне рукой бліжэй да сябе.

-- Бачыш? -- сказаў, паказваючы вачыма некуды за гумно. -- Прыехаў! Ага, вунь, бачыш? Новы пан!

На пясчаным ускрайку бору пры маляўнічай ручавіне, выбягаючай аднекуль зь лесу, я ўбачыў домік на колах, памаліваны ў вясёлыя колеры вясны. Каля яго завіхаўся чалавек, і відаць было па апрананью -- вайсковец, ахвіцэр. Ён то згінаўся над нечым, то выпрастоўваўся, пабліскуваючы ў промнях сонца начыста выгаленай і круглай, як качан, галавой.

-- Бачыш, уладковаўся! -- працягваў Уладыслаў. -- Брацец мой родны. Х-ы!

Я чую ад Уладыслава ня раз, што ёсьць у яго нейдзе брат малодшы, але сказаць, кім ён ёсьць і дзе праўывае, ад гэтага ён заўсёды ўхіляўся. Я зразумеў: ахвіцэр прыехаў зь перасоўным домікам на дачу ў родныя мясыціны...

-- Чаму-ж ён не пад'ехаў сюды бліжэй? -- спытаў я Уладыслава. -- Каля вашай сядзібы, бадай, найлепшае мейсца ўва ўсёй гэтай ваколіцы, каб праводзішь прыемна час.

-- Х-ы! Цураеща! Бачыш, цураща цяпер стаў нашага мужыцкага побыту, як начапіў энеральскія лычкі на мундур... Родная костка чужым мясам абрасла...

-- Адзін ён там, у сваім доміку?

-- Чаго-ж адзін? Жонка, дачушка.

-- Занудзіша тамака й пад'едзе бліжэй.

-- Нуды ў яго мала! Стрэльбу мае, выжлу добра... А качак і цецярукоў тут хапае...

Уладыслаў крыху памаўчаў, ня спыняючы пазіраць з-за гумна на домік вясёлых колераў.

-- У яго тамака ўсё ёсьць, у тым доміку: лектрыка, вадзіца студзённая, як лёд, і другая, цёплая, з-пад кранціка цурчыць, у пячурцы пірагі салодкія пякучыца й качкі смажаща... Куды-ж яму цяперака да нас?! Павыблі паноў, каб самім стаць панамі. Жонка вымашчаная пархумамі, дачушка прыбраная, як цукерка... Запэнкаша аб нас могуць! Ну, і выракся! -- выклікнуў зь нейкім непагамаваным узрушаньнем. -- І сумленыня ў іх, падобных яму, ніякага, хоць ты кол на галаве цяшы! Хы, пад дзюравай сывіткай у дзяцінстве абодвы спалі: ён да сябе -- у мяне задніца голая, я да сябе -- у яго... А цяпер ён як-бы пан, а я ўсё той-же мужык, а ці пад панам добра, ці ён свой, ці чужы? Ды яшчэ што?! Цярпець ня можа, як ён кажа, нашай мужыцкай мовы, га?! От тут у мяне гэта сядзіць! -- паказаў на грудзі.
-- Кажа: адсталасьць гэта, бо вы адсталыя мужыкі...

-- Я думаю, усё гэта ад ягонай жонкі, -- умяшаўся я.

-- Не, не скажу! Жонка якраз наша, нейдзе з-пад Барысава, гамоніць па-нашаму і ўсё сваё любіць і на яго крычыць: чаму ты, кажа, адбіўся ад сваіх? Любэ прыйсыці тут, пагаманіць, парадзіцца, а ён -- не! У першы год, як прыязджаў з гэтым домікам, дык, праўда, пару разоў заходзіў. Месяц тутака стаяць, а ня зойдзе! Ходзе па грыбы ды па ягады або із стрэльбай ці з вудай, а пашкавіща нашым жышцём -- не! Як-же так! Мы кармілі яго сваім хлебам, як ён вучыўся, і чакалі ад яго, што ён дапаможа нашаму народу наладзіць справядлівае жышцё, а ён вось

што?! А пад аднэй сывіткай, бывала, спалі! Я кажу: ападкі гэта! Чарвяк іх точа знутры!..

Гутарка гэта магла-б цягнуща яшчэ даўжэй, але мне трэба было ісьці да рэчкі, бо вечарына стаяла цудоўная -- ціхая, цёплая; у такія вечарыны добра бярэць язь на гарох з падкормкай на ямах пры перакатах, дзе вада закручваеща й вымывае розны корм з дна рэчкі. Я аблюбаваў ужо некалькі год таму назад такія віры і ведаў, дзе трэба сесьці, куды й на якой тоні закідаць.

За вечарыну мне й праўда пашанцавала падчапіць пару ладных язёў, і я пакінуў затоку толькі тады, калі стала ўжо шарэць і паплаўка нельга было разгледзець. Дый камары сталі дапякаць страшэнна. Уладыслаў загадаў спаць ісьці на сенавал, дзе камароў няма й ня так душна. Раніца выдалася цудоўная -- ціхая й цёплая, як і ўчара шняя вечарына. З самага пачатку мне пашанцавала падчапіць яшчэ пару добрых рыбін. Астатні язь так доўга і ўпартка не даваўся, што я пратузаўся зь ім з паўгадзіны. Толькі наважыў перайсьці на другую, аблюбаваную мною, яміну, дзе ўчора добра сышпануў прынады, як убачыў паміж кустоў посташь у зялёным вайсковым убраныні. Гэта быў брацец Уладыслава. Намацваючы больш бяспечную мясыціну, каб не заваліцца па пахі ў багну, ён сунуўся ў май напрамку. У рукох трymаў вуды, сачок і невялікі сундучок із снасцямі. Нёс таксама складаны зэллік, каб ямчэй было сядзець каля рэчкі.

Я ветліва прывітаўся зь ім, але «энерал» не зъянрнуў увагі на маё прывітанье, бышам нічога й ня чую.

-- Хто вам дазволіў лавіць тут рыбу? -- раптам зъянрнуўся да мяне.

Закон я добра ведаў: ува ўсіх рэчках і вазёрах на Беларусі, за вылучэннем спэцыяльных рыбнасаўгасаўскіх, было вольна лавіць рыбу вудачкай, і гэта пытанье, ды яшчэ такім тонам, не магло мяне не абурыць. Тым ня менш, я ветліва, але праўда не бяз гіроніі, спытаў, у сваю чаргу:

-- Хіба трэба пытаць у каго гэтага дазволу? Гэнерал, здаеща, мыліца, калі ўважае, што гэта так!?

Гэнерал аж выпусциў з рук вудачкі -- пэўна-ж, прызывычаіўся «повелевати», а тут гэтакае... Мундур ягоны ў гэты час як-бы няўзінак расхінуўся, і я ўбачыў пад ім футурал ад браўнінга. Зразумела, мне наплываць на ягоны браўнінг -- страліць мяне ён тут ня будзе, -- але я, усё-ж наважыў не задзірацца зь ім. Гэнерал, пэўна, падумаў, што я спалохаўся і яшчэ больш строга прамовіў:

-- Перш-наперш, уважайце, зь кім маеце гутарку. Па-другое, звяртайтесь да мяне на агульназразумелай мове, а не на нейкім вузкаадсталым дыялекце, перапоўненым аджылымі архаізмамі, за якія ў наш час могуць скіраваць туды, дзе Макар цялят ня пас...

Тут ужо я ня мог паўстрымаша.

-- Менавіта вы якраз і ёсьць гэты аджылы архаізм, дарма што носіце савецкую хворму. Вы ведаеца, як вас тут клічуць, -- ападак! Гэта, па-першае! Па-другое, вы мыліцеся, што да мовы. Не дыялект і не архаізмы, з вашага вялікадзяржаўніцкага пункту гледжання, а беларуская мова, на якой гавораць мільёны людзей, і больш старэйшая, чым ваша «объепонятная»... І, па меншай меры, ня шчыра шывердзіць, што вы не разумееце яе, -- вы-ж беларус усё-ткі ў гэтую мову ўсмакталі ў сябе з матчыным малаком!.

-- Ну, добра, добра, сышініце! Я ўчора тут падсынаў гароху, а вы мне паспасавалі ўвесь лоў!

-- Вы толькі ўчора, а я тут бываю ўжо на працягу дзесяці год.

-- Я тут вырас! Я ведаю тут кожную ямінку! -- крикнуў генерал.

-- Ага, прызналіся ўсё-ткі -- беларус!?

-- Я не дазвалю вам зь мяне кіць!

-- Вы самі зь сябе кіце.

Тлустая шыя генерала налілася крывёй.

-- Я вас арыштоўваю: вы знаходзіцца ў пагранічнай зоне бяз візы...

Гэта было крыху нечакана для мяне. Каб не дражніць больш генерала, які, сапраўды, мог зрабіць для мяне вялікую прыкрасыць, я звязаў свае вуды. Выбраліся з багнаў і накіраваліся ня куды-небудзь, а да хаты Ўладыслава.

-- Адчыні сваю стопку, трэба замкніць гэтага чалавека, пакуль прыедзе пагранічная ахова...

Уладыслаў аж затросцяся ад съмеху.

-- Гэта твая ваенная перамога? Ото-ж ужо ад вялікага разуму з глузду зъехаў! Ты во які карак маеш, а ў гэтага чалавека таксама дзеці. І чакаюць яны: татка рыбы прынясе. На карткі ня дужа разгонішся! -- І потым да мяне: -- Ідзі, чалавеча, у хату, адпачні, брашец з глузду, пэўна, зъехаў...

Ці вывеліся на Бацькаўшчыне падобныя людзі, ці яны, гэтая ападкі, і надалей аплёўваюць ўсё сваё...

Нью-Ёрк, 1956

«Янка сеяў -- людзі жалі»

Ніколі й нідзе ня трацілася столькі чалавечай энэргіі на доказ вольнасыці, роўнасыці, сацыяльнага дабрабыту і іншых атрыбутаў наземнага раю, як у «сацыялістычнай башкавушчыне». І ніколі й нідзе ня было столькі супярэчнасцяў між словамі й справамі, як менавіта там.

Вось урачыстасці каstryчніцкай рэвалюцыі, якія, як ведама, прыпадаюць на сёмага лістапада. Да гэтага дня рыхтуюцца тысячи розных брашураў, артыкулаў, выступленняў, успамінаў, апісанняў... Усе друкарні ўва ўсіх рэспубліках мабілізаваныя надрукаваць іх ва ўдарным парадку ў мільёных тыражох і разаслаць праз адпаведныя ворганы і арганізацыі, гэта значыць -- праз абкомы, райкомы й селькомы ў самыя далёкія куточкі. Апрача таго, пачынаючы з шостага лістапада і навет раней, пэрыядычныя выданыні запоўнены прыгатаваныямі да надыходзячых урачыстасцяў. Чыноўнікі партыйнага апарату: райкомаў, абкомаў, ЦК КП(б) саюзных рэспублік і самога ЎКП(б) разъмеркаваныя й развязджаючыя па хвабрыках, заводах, шахтах, сёлах, вёсках і аўтулах. І дзень і нач грымяць радыёрупary літаральна з усіх раздарожжаў аб адным і тым-жэ. Партрэты, сцягі, лёзунгі, транспаранты, ілюмінацыі -- усё ў чырвоным колеры -- і ўсё гэта мусішь съведчыць аб дасягненнях, аб волі, аб шчасці пад савецкай зоркай...

I

Кузьма Вальтэр атрымаў пяць год Калымы за дурноты. У палітыцы ён мала кеміў і наагул быў чалавекам пасыўным, але сярод студэнтаў вылучаўся здольнасцю. Гэтым апошнім крыху злоўжываў, што ўласціва амаль усім або шмат каму зь юнакоў. І калі на сцэну ў дзень каstryчніцкіх урачыстасцяў зъяўляўся той ці іншы прамоўца із сваім неадменным «падвядзенынем вынікаў», ён знаходзіў для яго вельмі трапную харктарыстыку. Гэта съмяшыла сяброў, што сядзелі побач, і на іх нехта нябачны звярнуў увагу. Затым, ужо на банкете, якім заўёды канчаюцца падобныя ўрачыстасці, была зроблена й другая неас্তярожнасць. А тут якраз і трэба найбольш высыгерагаша, бо НКУС, бяспрэчна, ведае прыказку: «Што ў цвярозага ў галаве, тое ў п'янага на языку»...

Сядзелі хэўрай за столом, налівалі ў шклянкі «нарзан» (ад слова «нарэзаўся», значыць, напіўся), расказвалі адзін аднаму розныя гісторыі, жартавалі, съмяяліся... Кузьма быў у цэнтры ўвагі. Часам да іх падыходзіў хто-колечы зь кіруючых, напрыклад, парторг, заўвуч або й зусім хтонебудзь зь незнайемых, але важных асобаў, і таксама падымаў напоўненую шклянку.

-- Ну, сябры, вып'ем! Чаго-ж, на тое й сьвята, каб усім было весела!

Стукаліся шклянкамі, праліваючы вадкасць на па-святочнаму прыбранны стол, і выпівалі. Кузьма ранtam заўважыў:

-- Ну, вып'ем! Хроніка зазначае: расеец выпіць ня дурань!
От на што-небудзь іншае дык глузду часам не хапае...

-- Ну, Кузьма, гэта ты ўжо беспадстаўна... Былі-б у
мяне такія здольнасці!

-- А хто сказаў, што я расеец?

-- Ну, калі не расеец, дык «малодшы брат».

-- Зусім -- не! Чуеш, як гучыць маё прозвішча? Можа
быць, крыху немец, крыху ангелец, прасыней кажучы, --
цэлы інтэрнацыянал ува мне адным...

-- Што-ж, гэта нядрэнна, ува ўсякім разе «на даным
этапе»...

Кузьма працягваў:

-- Апрача таго, калі-б і расеец, дык гэта зусім не
пярэчышь таму, што я сказаў, бо вось ужо год, як пішу
дисэртацию па дыямату й ніяк не магу скончыць!

Усе весела засмяяліся.

-- Так, маючи такую нагрузкку, як ты? Ты-ж прыходзіш
на лекцыі толькі паспаць!

-- А якога чорта там рабіць? Выйдзе вось гэтакі кагушік і
пачынае кукарэкаць аб «адпаведнасці вытворчых адносін
вытворчым сілам...» Трэба разумець: «дыялектыка што
дышла, куды павернеш, туды й выйшла...»

Зноў усе гучна засмяяліся. Але знайшоўся й такі, што
напераджальна сказаў:

-- Цішэй, хлопцы! Няпрыстойна-ж усё-ткі гэтак...

Гэта быў аднакурснік Кузьмы і ягоны першы сябра
Нупрэй Орлік.

-- Што няпрыстойна? Съмияща? Ты, як будучы лекар,
мусіш хутка рэцэнты выдаваць на съмех, бо, зразумей,
памірае...

-- А гэта востра ўсё-ж: дыялектыка што дышла... --
заўважыў студэнт Алесь, калі зноў аднавілася цішыня.

-- Ты, Ляксей, чалавек божы, відавочна, п'яны?
Дыялектыка -- гэта аснова марксысцкага пазнаньня
існуючага! -- раптоўна атакаваў яго Орлік. -- І што тут
ёсьць недакладнага?!

-- Нічога! Сёньня пабалаголіць можна! -- умяшаўся
Кузьма.

-- І ты таксама, Кузьма, сёньня іешта збэсціўся...

-- Дыялектыка -- гэта ёсьць спосаб давесыці... --
сур'ёзна загаварыў Алесь.

-- Давесыі, што ты грыб, а не студэнт! -- пасыпалася
на яго з усіх бакоў.

-- Хай сабе грыб, але першы, Баравік (такім было
ягонае прозывішча).

-- Ну й баравік! Проста атрутны мухамор, смаршчок!

-- Я навет скажу, што й не смаршчок, а звычайны грыб,
неазначанага роду, съмярдзючы шаплык, як кажуць у нас...

Зноў усе весела зас্মяяліся, і гэтым іншыдэнт быў-бы
скончаны, каб не ўмяшаўся нехта пабочны.

-- Пра што спрэчкі? -- спытаў.

-- Ды ні пра што! -- быў адказ. -- І наагул, ніякіх
спрэчак няма.

-- Дыялектыка што дышла... -- ўсё-ж захіхікаў Алесь
Баравік. -- Не, як сабе хочаце, а гэта прамоўлена...

Адразу-ж усе прышхлі.

-- А вы ведаецце, грыбы-ж самі сеюща, -- заўважыў
Орлік, шматзначна пераглядаючыся зь сябрамі. -- Таксама,
як і дурні...

-- Намёк быў вельмі выразны, і гутарка адразу-ж спынілася. Але моўкі сядзенць было няёмка, і нехта запрапанаваў:

-- Давайце засыняваем!

-- Не! Гэта наробе шмат шуму, якога ў залі й так, хоць адбаўляй!

Сапрауды, за сталамі амаль нікога ўжо ня было. Хадзілі, курылі, гучна размаўлялі; нейдзе стукалі більяднымі кіямі; нейкая падвышшая дзяўчына гістэрыйчна рагатала... І ўсё гэта пакрывалася шалёным звонам фартап'яну, на якім нехта прабаваў зайграць: «У Кацюшы выраслі ігрушы, бо ночку ў садзе правяла...», але з-пад п'яных пальцаў высклізала клявіятура. Урэшце яму ўдалося схапіць матыў, і яго адразу-ж падхапілі п'яныя галасы.

-- Вось бачыце? Панросім лепей Кузьму прачытаць што-небудзь, -- запрапанаваў Орлік.

-- Які-небудзь верш!

-- Які там верш! Ён можа нам цэлага Джамбула напамяць выкласыці.

-- Маналёг Расколынікава -- ён прыхільнік Дастваеўскага.

-- Ён -- прыхільнік Дастваеўскага? -- пачуўся голас таго-ж незнамага, які пытаўся толькі што аб спрэчцы, але некуды быў адышоўшы і цяпер зноў стаяў за сыпінай Кузьмы.

-- Шпішаль! -- адразу-ж прыйшла ў галаву шмат каму адна й тая-ж думка.

-- Мы -- студэнты! Мы мусім ведаць ня толькі тое, што выклікае спачуваныне, але й тое, што ўпакараныне...

Кузьма больш адчуў, чым зразумеў, што акалічнасці склаліся неяк нядобра. Але яго нешта штурхала, як гэта нярэдка бывае зь ня зусім цвярозымі людзьмі, зьдзівіць чым-

небудзь прысунтых. Ён падняўся, каб голас ягоны больш даходзіў да слухачоў, і прадэкламаваў верш Янкі Купалы -- верш, які быў бышчам-бы забаронены, але тым ня менш ня сходзіў з вуснаў людзей. У вершы гэтым шмат разоў паўтараліся радкі:

Янка сеяў -- людзі жалі,
А зязюлька кукавала:
Ку-ку! Ку-ку!

Чытаў Кузьма сапраўды добра й заслухаў на пахвалу, але, калі скончыў, наўкола стаяла амаль мёртвая цішыня.

II

Здавалася-б, усё гэта -- дзяцінныя гульні, на якія ня съслед звяртаць увагі. Толькі пару гадзін таму на ўрачыстай частцы вечара столькі было слоў пра волю, а ўсё-ж і гэтым нехта зацікаўся. Першым пра гэта даведаўся Орлік. Кузьма яшчэ ляжаў у ложку з кіжкай у рукох (студэнты жылі ў інтэрнаце), калі Орлік падышоў да яго. Быў усхваляваны або, праўдзівей, прыгнебены. Аблакашці на ложак супроць Кузьмы, і вочы іхных спаткаліся. Кузьма адразу-ж зразумеў: нешта здарылася. Запытаў сыцішаным голасам:

-- Хворы ці што -- з перапою?

-- Так, хворы! І вельмі дужа хворы... -- скрывіўся. --

Але як мне сказаць табе пра гэта?

-- Што за выбрыкі?! Язык у цябе прысох?

-- Здаецца, на цябе зрабілі данос. Але ведай: я пра гэта з табой ніякай гутаркі ня меў, -- памаўчаў. -- У мяне й без таго клопатаў ханае...

-- А што здарылася?

-- З бацькамі нядобра.

-- А што зь імі ёсьць: раскулачаныя, сасланыя?

-- Пакуль -- не! Але вось прычапліся, што некалі мелі малатарню, пазычалі суседзям, значыць, -- эксплуататары, жылі з чужой працы...

-- Тутака няма лёгкі. Кожны што-небудзь назычае ў суседа.

-- Ты шукаеш лёгкі? А якая лёгіка ў тым, што цяпер вынішчаюць пад корань усю нашу інтэлігенцыю? Рэвалюцыя-ж была за вызваленіне ўсіх народаў з-пад ярма расейскага шавінізму й за вольнае станаўленіне гэтых народаў у сваіх межах. Макіяўлеўшчына! -- Орлік прыкра ўхмыльнунуўся. -- Але я ня з гэтай прычыны пачаў з табой гаворку: хочу напярэдзіць -- съцеражыся!

-- Пра які данос ты пляшеш?

-- Я-ж сказаў: на цябе ёсьць данос!..

-- На мяне?

-- Так, на цябе! За ўчарашияе, я так думаю.

-- А што ўчора здарылася? -- задумаўся. -- Ах, гэта? Які можа быць данос, калі я зусім сумленны! Ды пры тым яшчэ -- нашчадак пралятараў!

-- Ну, як хочаш!

-- Але адкуль у цябе гэтакія весткі?

-- Бачыў, як Баравік празмерна пасыпешна выскачыў із спэцаддзелу.

-- На падставе гэтага ты мяркуеш, што на мяне данос? Але-ж ён ходзе туды штодня, бо яму даручана рэгістрацыя вайскоўцаў. Якая дурнота! І пра што на мяне могуць даносіць, калі я чысты, як крышталь?!

-- Ну, не скажы, і на крышталю могуць знайсьці лішаі, калі гэта патрэбна.

-- Але-ж у цябе няма ніякіх ня толькі доказаў, але й пасълядоўнасці?

-- Бачыш, Баравік тут раззваніў пра ўчараашняе па ўсяму ўніверсітэту, і стварылася ўражаныне...

-- Учора я ня быў п'яны й дасканала памятаю ня толькі кожнае маё слова, але й гэст, зь якім яно было выказаны. Тоё, што пакпіў з прафэсара па дыямату? Але-ж ён -- мішэнь для кінаў ва ўніверсітэце!

Гэтая гутарка адбылася, як было ўжо зазначана, раніцой наступнага дня пасъля ўрачыстасціцяй; а гадзіне чацьвертай нечакана зьявіўся загадчык спэцаддзелу таварыш Падкаблук. Прайшоў разы два па галі, кінуў позіркам на ложак Кузьмы. Хаця той, здавалася, і ня прыняў блізка да сэрца паведамленыне сябра Орліка, усё-ж гэта яго крыху занепакоіла. На працягу цэлага дня нікуды ня выходзіў, за вылучэнынем у сталуюку праглынуць съяданыне. Як толькі вярнуўся, зноў разабраўся і лёг на ложак. Узяў у рукі кніжку, але чытаныне ў галаву ня ўшло. «Дзіўна -- данос!?! Які можа быць данос на мяне? Хіба ня ведама, хто я? І што мог раззваніць гэты ішак, Алеся Баравік? Дыялектыка што... Але-ж гэта жарт! Хіба ён гэтак страшны? Верш Янкі Купалы! Добры верш, прачулы, лірычны. Людзі пяюць яго. Пабольш-бы гэтакіх вершаў! Дурнота нейкая з гэтым даносам... Не, Орлік праста здэнэрваваны сваімі асабістымі справамі -- няпрыемнай сітуацыяй з бацькамі -- і свой настрой хоча перадаць іншым...» Адклаў убок кніжку й задумаўся. Хай сабе даносіць! Ягонае сумленыне чыстае, і ён спакойны. Зноў пачаў чытаць, але радкі, быццам жывыя,

рухаліся й рассыпаліся перад вачыма. «Гэта пройдзе, трэба толькі прагуляща, дыхнуць свежым паветрам». Апрануўся ў выйшаў на калідор. Насустрach яму ішоў таварыш Падкаблук, бышам спэцыяльна нейдзе тут яго чакаў.

-- Вось і добра! -- падумаў, адчуваючы ўсё-ж трывогу ў сэрцы. -- Можна будзе зь ім адразу-ж гэнную справу й высьветліць...

Але Падкаблук, не дайшоўши да дзівярэй інтэрната, сам паклікаў да сябе студэнта пальцам.

-- Зайдзіце, калі ласка, да мяне на хвілінку, -- прашаптаў, як-бы баючыся, каб хто не пачуў. -- Ведаеце куды? У спэцадзел, пакой нумар дзевяць...

Кузьма заглянуў яму ў очы і ўбачыў у іх нешта хітрае, лісъліве і, разам з тым, пагрозліва-надступнае. «Якія брыдкія очы, -- падумаў, -- жоўтыя, як у д'ябла!» Але запытаў:

-- Калі -- цяперака?

Падкаблук ледзьве не надскочыў.

-- Чаго-ж вы крычышё? Чаго крычышё? -- і потым зь незадавальненнем: -- Зразумела, цяпер! А то калі-ж? -- азірнуўся і зноў зашаптаў, ужо ветліва: -- Перад тым, як увайсыці, пастукаіце ў вакенца, вось гэтак во! -- і пальцам пастукаў у сцяну, паказваючы, як трэба. -- Пашпарт маеце із сабой? Добра! Не забудзьце пашпарт!

Павярнуўся й пайшоў у той бок, адкуль зявіўся.

Кузьма адчуваў, як пачынае разъбіраць яго хваляваныне. «Дзіўна!» -- парушыў плячамі. Вярнуўся ў залю, выняў з сундучка пашпарт, паклаў яго ў кішэню і ўзыняўся нагару. Але пакою нумар дзевяць нідзе ня было -- усё ішлі соткі. Ён успомніў: нумары для большай зручнасці ідуць ад сотак.

Падышоў да нумару 209. Праўда, у дзьверы было ўробленае невялічкае вакенца, такое невялічкае, каб толькі можна было праў яго зазірнуць на калідор з пакою. Пастукаў, як вучыў Падкаблук. Вакенца адчынілася, нібы аўтаматычна, і паказаўся твар заўспэцадзелу. Быў як-бы заклапочаны, павекі падміргвалі.

-- Ага! Вы? Заходзыце!

Хранцузскі замок на дзьвярах мякка пstryкнуў, і дзьверы бяз шуму адчыніліся. Як толькі Кузьма пераступіў парог, зараз-жа зачыніліся.

-- Ну, вось і новы кліент. Сядайце!

Кузьма азірнуўся. Ён і ў думках ня меў, што пры ўніверситетэ можа быць установа, нагэтулькі засакрэчаная. Дзьверы, съены, столъ, іавет рамы вакон, усолы, дзе мог пранікаць гук, былі абкладзеныя нечым мяккім -- коркам або ватай, або тым і другім. Зьверху абабітая цыратай. Падлога засланая мяккім і грубым дываном. Але мэблі было параўнаўча мала: тры-чатыры крэслы, апрача двух фатэляў, канапа і ў кутку пакою агнятрывалая шафа. На съенах віселі колькі партрэтаў: Ленін, Сталін, Дзяржынскі і Яжоў...

Падкаблук узяўся за адзін з трох, стаячых на стале, тэлефонаў. Потым перадумаў, паклаў слухаўку на мейсна і звярнуўся да Кузьмы:

-- Ну, што, пакукуем?

Студэнт зачырванеўся.

-- Пашпарт пры вас?

Кузьма перадаў пашпарт.

-- Уперад мушу вас папярэдзіць: сам факт, што вас сюды паклікалі, а таксама тое, аб чым з вамі тут размаўлялі, мусіш засташа таямніцай. Зразумела?

-- Зразумела.

-- Калі-ж бы выявілася, што вы свайго слова ня стрымалі, будзеце адказваць, як за разгaloшваньне дзяржаўнай таямніцы...

Потым Падкаблук начаў дапытваць Кузьму пра ягонае асабістасе жыщыё: дзе праводзіць час, зь кім спатыкаеца, якія вядзе гутаркі. Кузьма адказваў, што, апрача навукі, ён мае восьмігадзінную нагрузкую ў школе, для гульні часу ня мае, і таму знаёмствы ягоныя абмяжоўваючы студэнткім і настаўніцкім асяроддзем.

-- А вы не знаёмы з палкоўнікам Міхалам Дуброўскім?

Кузьма зразумеў, што прозвішча выдуманае, і спакойна адказаў:

-- Ведаю аднаго Дуброўскага, сакратара райкому, а ці палкоўнік ён, ці не, ня ведаю...

Падкаблук на момант як-бы зъмяшаўся.

-- Ага, так?! А вось вытлумачце, як вы ўчора правялі вечар каstryчніцкіх сьвятаў: ці ня здарылася з вамі чаго-небудзь асаблівага, ці не спаткаліся вы зь кім-небудзь такім... ну?

Кузьма перадаў усё пра вечар, як і было, бо дагадаўся, што Падкаблук ластаткова пайнфармаваны.

-- Гэтак нядобра! Вось-же вы там кідаецце розныя туманныя тырады... І гэты верш, як ён там: «зязолька кукавала» ці што?

-- Янка Купала -- народны паэта, узнагароджаны ордэнам...

-- Так, усё гэта правідлова. Але бывае ўсялякае й зь вельмі вялікімі людзьмі, што-ж казаць пра народных паэтаў?

-- У вершы гэтым няма нічога, што магло здавацца супярэчлівым...

-- Вы так перакананы? Гэта даволі дзіўна, прымаючы пад увагу ваш век. Я, напрыклад, знаходжу ў ім і вельмі шмат, як вы кажаце, супярэчлівага... -- Ён узяў нейкі лісьцік паперы й пачаў: -- Па-першае, высмеіваныне калгаснага будаўніцтва -- адчыненае, нахабнае... Вось нейкі Янка сеяў, а прыйшлі людзі й зжалі! Хіба гэта не намёк на беднату й не абарона кулака? Па-другое, у той час, як Янка сеяў, зязюлька кукавала. Якая яна, гэтая птушка?! А птушка яна такая, што не клапоціща аб сваім дабрабыще -- ня робіць сабе гнязда, а забіраеща ў чужыя... Хіба тут, у гэтай бяздомнай птушцы, не відавочны намёк на пралятарскую клясу, вясковую беднату й ліквідацыю прыватнай уласнасці на аднай шостай зямной кулі? Не працуясь, ня дбаюць, а як Янка пасеє, сажнунь! Так, Янка Купала народны паэта, адзначаны ордэнам, пакінем яго ўбаку, хай жыве сабе на здароўе, пакуль што... Але чытаць такія вершы публічна!? Адно толькі аблігчаюче віну ёсьць ува ўсім гэтым -- гэта тое, што вы нічога не схавалі, паведамілі пра ўсё, як яно было... Калі вы захочаце паканацца ў сваёй памяці і ўспомніць тое, што зь вечарам ня звязана, але мае для нас вялікае значэныне, дык вам гэта дапаможа знайсьці правідловы шлях у будучыні...

Як гэта ня дзіўна, Кузьма зарагатаў -- зарагатаў ад усіх гэтих бязглазых інтэнцыяў і выдумак. Падкаблук зірнуў на яго ўніклівым позіркам. Але тут быў усё-ж універсітэт, і ён нічога лепшага не знайшоў, як толькі змаўчаць. Узяў

слухаўку тэлефону, прыклаў да вуха. Ціха й доўга размаўляў зь некім. Потым, таксама ціха, звярнуўся да Кузьмы:

-- Вельмі шкадую, але абавязаны парайшь вам безадкладна зявішча ў вадну паважаную ўстанову на Савецкай. Вы, зразумела, дагадваецца, у якую? Не палохайшеся, яна страшная толькі для контррэвалюцыянэраў, шпіёнаў і дывэрсантаў. Людзей-жа сумленных яна бярэць пад сваю апеку і ахову...

І ён пачаў тлумачыць, як патрапіць у гэтую ўстанову, куды для гэтага патэлефанавашь і да каго зявішча.

III

Кузьма, не заходзячы ў інтэрнат, выйшаў з будынку ўніверсітэту. Ідучы, ён ня стаў разъбірацца ў тых супяречнасцях, якія хаваліся ў вапошняй заўвазе Падкаблука адносна «паважанай установы». Ён спадзяваўся: там разъбяруща. Страшная для контррэвалюцыянэраў, дывэрсантаў і шпіёнаў. Ён-жа не дывэрсант, ня шпіён і не контррэвалюцыянэр! Яму ня можа пагражаць нічога благога. Тоё, што тутака нагаварыў гэны крэтын, проста плюгаўства, на якое ня сълед зварачаць увагі.

Увайшоў у пад'езд паважанай установы, знайшоў тэлефонную будку, набраў паданы Падкаблуком нумар. Яму нехта адказаў: -- Трэба чакаць, паклічуць. -- Добра! Калі не съпяшающа, значыць, няма ніякай і небясьпекі! Проста разъдзымуханы пажар! Не съпяшающа!? Ён прыйшоў па прыймовай залі. Агледзеў сыцены з партрэтамі й лёзунгамі. Прачытаў на адным: «ЧК -- ДПУ -- НКУС -- вартаўнік рэвалюцыйнай законнасці». Што тут страшнога? Наадварот,

вельмі добра! Якое жыцыё без законнасці? Выглянуў праз акно, застаўленае кратамі. На дварэ щіха, як у магіле, -- нідзе ніякіх жахаў. І чиста, культурна. Як відашь, і праўда, больш выдумак пра гэтую ўстанову. Злыя языкі, таму што сыцірае з твару зямлі дывэрсантаў, шпіёнаў, контррэвалюцыянэраў. Для іх можа быць страшная! Зас্বістаў нейкі матыў, як свой чалавек у гэтай ўстанове, і сеў на адну з лавак, што стаялі каля сцяны й на якіх ужо сядзелі, галоўным чынам, чамусыці жанчыны. Якраз у гэты час вакенца адчынілася, і яго паклікалі па імю й прозвішчу.

Як толькі ён зайшоў за дзвіверы, зь ім цапкаща ня сталі: скамандавалі падняць рукі ўгару й абшукалі кішэні. Потым прымусілі распранушча, як маші радзіла. Заглянулі ў рот, у вуши, ва ўсе дзюркі й шчэлкі. Круцілі налева, направа, нешта сыпісвалі; глядзелі ў твар і ў вочы; зъмералі й зважылі; ашчупвалі кожны рубец і кожны гузік у вонратцы. Урэшце загадалі апранушча. Ну, цяпер, мабыць, адпусціць!? Але яго павялі ў нейкі калідор і загадалі чакаць, пакуль зноў не паклічуть. Стаяла адна-адзіная лаўка, і ён сеў. Гумар ягоны адразу-ж зынік. Абраўліва было ўспамінаць, як яго абшуквалі. Што-ж, выходзіць -- арыштант? Хацелася то плакаць, то крычаць, то ірваць на сабе валасы, то стукаща галавой аб сыценку. Чакаў выкліку, і тады будзе пратэставаць. Але ніхто ня прыйдуці і ня клікаў: на калідоры было щіха, пуста, толькі час ад часу, нейдзе далёка, мабыць, у «амэрыканцы», аб існаванні якой ён чуў, нейдзе там ляскалі нейкія зялезныя запоры. Цяпер інтарэсы навукі, працы, адпачынку, сну й усяго іншага, чым жыве нармальны чалавек, адсунуліся на задні плян. Ламаў пальцы.

Раптам яму стала зімна. Здавалася, на дварэ студзёны дождж із сынегам, у той час як стаяла цудоўнае надвор'е.

Ён сядзеў ужо гадзіну, потым другую, трэцюо... Забалела сыпіна, і думкі лезьлі ў галаву самыя змрочныя. Ён навет падумаў, ші не ўцячы яму адгэтуль? І хай тады вырашае сам лёс, што зь ім будзе. Ён паспрабаваў адчыніць дзъверы, якія, на ягоную думку, маглі выходзіць на вуліцу або куды-небудзь на задворак. Але за дзъвярыма быў нейкі катух, у якім стаялі насілкі, а на іх ляжалі вымачаныя крывёй анучы, два раменныя бізуны, шывікі, малаток, а збоку стаяла вядро з вадой... Не пасыпей ён зачыніць з агідай дзъвярэй, як з пакою насупраць нехта выйшаў і спыніўся ў яго за сыпіной. Кузьма так сплохаўся, што баяўся варухнуцца і азірнуцца. Але той, хто стаяў за сыпіной, сказаў:

-- Прыбіральня ня тут.

-- Я ня маю патрэбы, -- мэханічна адказаў Кузьма.

-- Ну, то пойдзем!

Пакой, у які яго ўвялі, быў невялікі, але ён злучаўся з двумя іншымі -- налева й направа. Дзъверы ў іх былі адчыненыя. Каля адных зь іх, паставіўшы крэсла проста на праходзе, сядзеў зь вінтоўкай баец. Кузьма зразумеў, што цяпер яму адлюль ужо ня выйсьці, і ён мэханічна спыніўся на парозе. У другім пакоі, за вялікім сталом, заваленым паперамі, стаяў чалавек у вайсковай хворме з малінавымі пятліцамі на мундуры. Твару ягонага ня было відань, бо ён глядзеў у паперы.

Сонца ўжо вісела на кончику дугі, па якой ходзіць ад усходу да заходу. Крывавыя промні, ахварбаваўшы неба, нацэліліся ў вокны. І ўсё ў гэтым пакоі: і людзі, і рэчы --

здаваліся чырвонымі, бышам залітымі крывёй. Кузьма стаяў і чамусыці доўга глядзеў на кончык багнету, добра адточаны й таксама заліты сонцам. І яму здавалася, што й з багнету таксама сочыща кроў...

Раптам той, у вайсковай хворме, узняў галаву, кароткім позіркам зірнуў на Кузьму і як-бы ўсміхнуўся.

-- Філёзаф! -- прамовіў.

І зноў панік у чытаньне папераў.

Прайшло хвілін пяць або дзесяць. Кузьма чакаў. Ногі ягоныя зыдзервянялі. У вушах зывінела. Ён адчуваў, што тоне, і яму хацелася крычаць аб дзаламозе, як некалі ў дзяцінстве, калі ён сапраўды тануў.

-- Ку-ку! -- зноў адгукнуўся вайсковец.

І зноў апусыціў вочы ў паперу. Потым ужо сувора да байца:

-- Ну, што-ж ён будзе стаяць!? Адвядзі яго ў адзіночку «амэрыканкі», хай там пакукуе...

IV

Кукаваў Кузьма ў «амэрыканцы» досьць доўга, калі дзвеці месяцаў. Потым яго асудзілі завочна на пяць год Калымы. Калі адпрашаваў чатыры з паловай гады, справу ягоную раптам патрабавалі на перагляд. Што было прычынай гэтага і ці на карысць яму гэта ці на шкоду, Кузьма ня ведаў; ён толькі дагадваўся, што перагляд справы звязан з беларускай нацдэмакшчынай, якая штораз прымала ўсё вастрэйшыя й вастрэйшыя хвормы. Але, калі яго пасадзілі ў вагон і павезлы на заход, яму стала лягчэй. Не таму, што ён спадзяваўся на нешта: ён ужо пагадзіўся зь лёсам; было

дастакова часу, каб зразумець, што маладое жыцьцё ягонае пакалечанае, зламанае, і цяперака, каб навет выпусыцілі, яму ўжо ня ўзыняща, не папасыці зноў ва ўніверсітэт, не заняць адпаведнага ягонаму таленту мейсца ў жыцьці; заўсёды і ўсюды над ім будзе цяжэшь гэтае «рэпрэсаваны». Але, так ці йначай, ён едзе ў родныя мясыціны, дзе прайшло дзяцінства, дзе цвітуць яблыні й цудоўна съпявашы птушкі, дзе жыцьцё выкавала яму душу. З вакна вагону ён спадзяваўся ўбачыць родныя хаткі, крытыя саломай, але такія мілыя, прыхільныя; палі, па якіх бегаў босым наўздагон мялікам; рэчкі й ручай, у якіх ныраў у пошуках рыбы; лясы, у якіх лазіў па дрэвах і зьбіраў ягады і арехі; спадзяваўся пачуць родную гаворку; пабачыць мілыя твары беларускіх дзяяўчат... Пасля дзікай і няпрыхільнай Калымы гэта было так шмат!

Выгляд Кузьмы быў страшэнны: высах, пачарнеў, згорбіўся, нягледзячы на свае дваццаць шэсць год! У вачох залягло цяжкое ўпакараныне, і калі-б яго цяперака ўбачыла маші, не пазнала-б! Навет чэррап і той бышам-бы набыў іншую хворму: занадта выпукаў заду, над шыяй, і хаваўся пад валасы сынераду. Галіца ў вязынцы, а потым у лігеры ня было ніякай магчымасы і з-за адсутнасці брытваў, і ён некалькі разоў на год бараду паднальваў, каб стала карацей. Ад гэтага яна хоць і губляла колер, але расла гусынейшай і лепей абараняла ад съюжы...

Падарожжа цягнулася больш месяца; было зьнясільвающим, галодным і халодным, нягледзячы на вясну. Калі-ж яго прывезлі ў турму -- у родную, як ён яе называў, -- ён крыху павесялеў. Страшэнных допытаў яму тут не прадбачылася, ён усё гэта перажыў! На цяжкія працы

не ганялі, ежа і абыходжаныне былі лепшия, чымся ў лягерах... І калі-б у камары было хонь крыху вальней, ён палічыў-бы гэта за лепша да канца сваёй адседкі...

Была ціхая раніца. За вакном чылікалі вераб'і. Падагнуўшы каленкі пад жывот, бо выпрастаць іх ня было куды, Кузьма ляжаў у найдальшым куце. Яшчэ ўсе спалі, бо было зусім рана, съятло толькі стала прабіваша ў камару. Стаяў такі смурод, што дыхаць ня было чым. Час ад часу нехта блузніў цераз сон: капашыўся, стараючыся выпрастаць ногі, паскрэбваўся пад лахманамі, стагнаў, а часам і лаяўся на суседа. І Кузьме, як жарт, успаміналася:

Жіть стало лучшэ,
ЖіТЬ стало веселей...

Або:

Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышіт человек...

Падумаў з усьмешкай: «Пэўна, гэтаксама аб гэтай "стране" думалі й Малюта Скурат, і Аракчэй, і Мураўёў-вешацель...»

-- Д'яблы зь імі, з усімі, -- раптам прашаптаў.

І тады, як і заўсёды і ўсюды, калі заставаўся сам-насам, начынаў успамінаць родны край і родны кут: бэз пад акном, вазёрную гладзь, шумы бароў, ключ дзікіх гусей над галавой, калі яны вяртающа ўвесну на Бацькаўшчыну... Так даўно гэта было, а здаеща, толькі учора! І нейкі радасны смутак ахопліваў усю ягоную істоту, што Бацькаўшчына такая каханая, такая любая й прывабная, што яе нельга забыць... Пачаў успамінаць далей, як, бывала, маші прыходзіла ўвечары ў ягоны пакойчык запыташа, ші мякка яму спаць? Старэнькая! Як яна цяпер там? Мабыць, і цяпер яшчэ кладзе

падушку з надзеяй, а вось прыйдзе ўночы... Раптам -- за вакном стрэл! Куля, ударыўшыся аб мур, прасьвісьцела ў паветры. Вераб'і ўсёй сваёй сям'ёй адляцелі. І ўслед за tym пачуўся енк у жаночым блоку. З чаго-б гэта? Хіба жанчына можа зрушыць голымі рукамі гэтакія цяжкія краты? Здаеща, гэтага ніколі ня было. Але тут-же ўспомніў: заўсёды гэтак было, калі хто падымаўся да вакна...

Прайшлі хвіліны. Вераб'і, адзін па адным, занялі сваё мейсца. Шчасльвия яны! Ім вось можна адлятаць і зноў прылятаць. Сярод іх няма «ворагаў народу» і шпіцаляў. Усе роўныя і ўсе вольныя! У гэты час за съянной прakaцілася аўта. Кінуўшы думашь пра вераб'ёў, Кузьма стаў прыслухоўвацца: спыніца яно тут ці ня спыніца? Калі спыніца, значыць, прывезлы, як штодня ў гэтую пару, новых нешчасльўцаў... Але шум аўта быў заглушаны грукатам далёкага цягніка. Цік-так-так! Цік-так-так! Гу-гу! Давай дарогу! Кузьма забыўся пра аўта й пачаў думашь пра цягнікі: вось, можа быць, ідзе цэлы транспарт туды, у тайгу, у немарач, на пагібель... А можа едуць людзі, хто куды хоча. Але ўсё роўна:

Усе чатыры стороны
Для цябе адкрыты...
Прыляцелі вораны,
І кол у магілу ўбіты...

... ягоныя вершы, складзеныя ў ссылцы... Так, калоў над магіламі панаўбівана ня сотні і ня тысячи; калі высекчы пару дзясяткаў гэктараў тайгі на гэтыя калы, дык і таго не хапіла-б адзначыць съяды съмерці на аднай толькі Калыме. Калы й калы! І найбольыш -- «малодшых братоў»: беларусаў, украінцаў, калмыкаў, татар зь цёплага Крыму...

Вераб'і чылікалі...

Вясна! Вясна! І добра ўсё-ж, што тут, а ня там, на Калыме, калі навет і кол! Успомніў яблыні каля хаты ў маёвай красе, жоўтыя плямкі дзьмухаўшоў на лонцы, зялёныя талерачкі вадзяных ліліяў з жоўтымі й бела-ружовымя гарлачыкамі на возеры... І ў ягоную змарнелую душу прыйшло зноў тое бадзёрае й надзейнае асьвятленыне, якое яго ня раз наведвала ў хвіліны найглыбшага духовага ўзрушэння... «Будзе! Будзе!» -- иачуў голас аднекуль з вышыні. І яму захацелася плакаць ад радасы...

Шум цягніка зъмяніўся гудзенем самалёту, які ліцеў нейдзе дужа высадка. Кажуць: «Высадка лётаючы шчасльіўчыкі...» Яму хоць-бы глянуць адтуль, з вышыні, а так памрэш за гэтymі тоўстымі съценамі, нічога ня бачыўши... І раптам страшэнны выбух! Такі страшэнны, што заскрыгаталі замкі ў дзьяврах муру. Каб гэта адбывалася ня тут, можна было-б падумаць: выбухла вялікая міна! Усьлед за выбухам першым пачулі яшчэ і яшчэ... Вераб'і над вакном зашілі, вязыні заварушыліся...

-- Што здарылася?

-- А трасца яго ведае -- выбух нейкі...

-- Які тамака выбух -- з гарматаў смаліць...

Праўда, цяпер ужо зусім выразна смаліці з гарматаў...

Трывожным вышыцём глушылі ўсё наўкола сірэны...

-- Практыкаваны!.. На ворагаў ўсё шыкующа!..

Прайшло з паўгадзіны. Увесь гэты час гарматы стралілі бязупынку, і было чувашь кружэныне самалётаў над местам. Зашінутыя сярод съценаў, вязыні не маглі нічога зразумець: стаялі, слухалі, адзначаючы кожны гук сваім камэнтарам:

-- Практыкующа ў забіваныні людзей...

-- Ня нам судзіць! Мне-б вось цэтлік атрымаць на выйсьце адсюль -- зусім занішто ўскочыў у прысак...

Нехта ў адказ зацягнуў расейскую песню.

Понапрасну, Ванька, ходишь,

Понапрасну ножки бёшь,

Ничего ты не заслужишь,

Дураком домой придёшь...

-- Хай-бы сабе й «дураком», абы прыйсьці...

-- Аняго-ж, так табе й адчыніць барджэй дзыверы: калі ласка, гаспадар, мейшэ ахвоту выйсьці...

-- Я й кажу: згінеш тутака ў гэтых съенах!

-- Ня мудрона! Вязыніца -- ня курорт! Сала тутака не загадуеш.

-- А вось-жа вытрымліваюць і па некалкі год; бачыш, тамака сядзіць адзін, -- паказалі на Кузьму, -- на Калыме пяцігодку адбарабаніў...

-- Але якім выглядае!

У гэты час -- тупат ног на калідоры, бразганыне зялезных запораў, крык:

-- Выходи! *S ve]ami vyxodi!*

-- Рэвалюцыя? -- прамовіў нехта асыярожна.

-- Пастраляюць нас каты!

Ляспніў замок...

-- Выходи! *S ve]ami vyxodi!* Не задерживаться!..

Усе пасыпешна сыпануліся ўніз. Каля сходаў стаяў вартавы й кожнага ўзнагароджваў ударам стрэльбай па тыльных частках. Кузьма быў ужо добра дасьведчаны ў гэтих справах і праскочыў у яго за сыпіной. Пры выйсьці на падворак яго нехта схапіў у абдымкі.

-- Кузьма, браток, якое шчасьце бачыць цябе!

Кузьма азірнуўся -- перад ім стаяў Орлік.

-- Жыў? Божанька!?

-- Жыў! Ни верыща! А як тамака ў месце?

-- Дрэнь... Тоё самае...

-- Даўно цябе сюды? І завошта?

-- Завошта -- ия кажуць. Дагадваюся, з нытанаўня ў съедчага, усё на тваёй справе...

Кузьма зморшчыўся: няпрыемна слухаць -- «на тваёй справе...» Але, разам з тым, высьвятлілася, чаму справу патрабавалі на перагляд.

-- Пачакай, тут нейдзе Алесь.

-- Алесь Баравік?

-- Яму съедчы рэбры паламаў...

-- Значыць, Баравік -- наш?

-- То была мая памылка -- мушу прызнаць! -- І Орлік пачаў клікаць: -- Алесь! Алеська!

Знатоўпу выйшаў Баравік. Збыялелы й змучаны, ён быў не падобны да сябе. Глядзеў на Кузьму й таксама не пазнаваў. Кузьма сыцінёў яго ў сваіх абдымках, адчуваючы, як нейкая цяжкасць спадала ў яго з сэрца: ён усё журбаваў, што прададзены сябрам... Цяпер Кузьма адчуваў сябе як-бы вінаватым перад Алесем.

Людзей усё яшчэ праганялі цераз «прыклады».

-- Куды нас, куды? -- енчыў спалохана Алесь.

-- Трымайцеся мяне, -- адказваў Кузьма. -- Я ў гэтых справах ужо спэц!

Ад варот пачуўся крык:

-- Станавішеся па чатыры! Чаго стайцё як бараны?

-- Аняго, хто-ж? -- працадзіў амаль дзяціным галаском высокі чалавек у вялікіх валёнках, якія ў гэтую сьпякоту выклікалі іх съмех і гора.

Пачалі становішча. Усе ўтрох сталі разам. Чаньвертым быў найкі малады хлапец. Хутка зьявіўся начальнік канвою -- адзін з камандантаў НКУС. Зьяўленыне яго выклікала страх ува ўсіх палітычных. Гэта быў «Нэрон» -- прыземісты, моцны, бескамірамісова-напорысты... Як ні адгароджваеща НКУС усемажлівымі перасыярогамі, і ў мейсцы і ў вязыніцы ведалі пра Нэрона шмат...

Як толькі ён зьявіўся на падворку вязыніцы, гудзеныне галасоў замянілася шэптам:

-- Нэрон... Нэрон...

Глядзелі на ягоны крыху вясноваты твар з даўгім носам, прыгнутым уніз, як у савы, і з вялікім чорнымі, на выкаце, вачмі. Страх у некаторых быў настолькі вялікі, што яны сталі зబялельмі.

-- Што гэта будзе? Што гэта будзе?

Халодным, бясчуальным зрокам Нэрон абводзіў натоўні.

-- Адысыці ад сыняны! -- крыкнуў. -- Стаць па чатыры! Контра -- асобна, шпана -- асобна!

Да яго падскочыў баец і пачаў нешта гаварыць. Нэрон адхіліў яго рукой. Кузьма добра ведаў, што ў няволі крыміналу лепей, ніж палітычным.

-- Куды я, туды й вы, -- шапнуў сябрам, становячыся да крыміналу.

Калі мужчыны былі ўжо пастаўленыя, і пачалі выводзіць жанчын, Нэрон меў кароткую прамову:

-- Вы, контра, такую вашу й растакую... Я з вамі цанкаца ня буду! Адзін крок убок -- і куля ў патыліцу!

Пастраляю, як сабак! Зразумелі? Слухайце далей: хто ліча сябе нявінным (гэта тычыць тых, хто пад съледствам), -- пянь кроکаў наперад! Хто хоча на волю, таксама пянь кроکаў наперад!

Орлік і Баравік глядзелі ў вочы Кузьмы. Той пакруціў галавой. Але некалькі людзей аказаліся наіўнімі й выступілі наперад. Гэта былі, галоўным чынам, навічкі із Заходняй Беларусі.

-- Адвядзіце іх у тыл двара! -- загадаў Нэрон байшам.

Павялі. І потым пачуліся некалькі стрэлаў.

Натоўп замёр. Кузьма ціха прамовіў:

-- Вызвалілі...

Калі былі выведзеныя й жанчыны, іх таксама пачалі ставіць па тым-жа прынцыпу: контра -- асобна, шпана -- асобна. Розыніца была толькі ў тым, што ставілі асобна ѹ пяжарных жанчын. Іх былю ўсяго некалькі, з новых, узятых згодна загаду «Об ізятii подозрітельных лiц» з прычыны вайны.

-- Яшчэ гэтых у тыл двара! -- загадаў Нэрон і дадаў з усмешкай: -- Усё-ж роўна прыйдзенша ў дарозе «ликвидаваць...»

Напасъледак вароты адчыніліся.

V

Вялікае места гарэла страшэнна, цэлым морам агню, як могуць гарэць у сухую пагоду напалавіну драўляных гарады. Будынкі, тэлеграфныя слупы, электрычныя праводкі, асфальт, гума, хварба на машынах, дрэвы ў парках -- усё шугала полыменем, плавілася й ператваралася ў вугаль і залу. Агонь перакідаўся з будынку на будынак, з вуліцы на вуліцу,

матаючы жоўтымі языкамі тое, што яшчэ не гарэла. Ляшелі ўніз галавешкі. Валіліся цэлья съцены. Неба счарнела і, здавалася, абвісла, спаўзло ўніз, закрываючы сонца. Вось па гэтых палаючых, напоўненых жарам і дымам вуліцах, іх пагналі на ўсход -- шпарка, без затрымкі.

Урэшце выйшлі з пажарышча. Бег зьмянілі на крок. Але сілы шмат у каго забракла. Адзін вязень паваліўся. Да яго падскочыў Нэрон.

-- Зь якой калёны?

-- Палітычны! Прыстрэльце мяне...

І зняволены, сцяўшы зубы, уткнуўся ў пясок тварам. Нэрон павольна выняў наган, нацэліўся ў галаву й стрэліў. Спакойна паклаў наган на мейсна й паскакаў наперад калёны. Праходзячы міма забітага, зняволенага здымалі шапкі.

Алесь усё стагнаў:

-- Куды-ж нас? Куды?..

-- Маўчы! Бачын?..

Апнінуліся за горадам. Крымінальных съцераглі ня так пільна, як палітычных, і калёна іхная значна парадзела. Гэта яшчэ горш злосыіла канвой супроць палітычных. Нэрон скакаў з канца ў канец калёны, расцягнутай на кілёмэтр, а мо' і болей, і час ад часу чулася траскатня аўтаматаў...

Па паўдні сонца прыпякло. Даймала й прага, а да студніяў, якія сустракаліся па дарозе, не дапускалі. З учарашияга дня нічога таксама ня елі. Аслабелых зявілася больш, і аўтаматы страчылі часьцей. Алесь так мучыўся, што жышыё для яго згубіла каштоўнасць. Ён прасіў сяброў:

-- Пакіньце мяне тут, на дарозе! Дайце мне памерці!

Становішча ўскладнялася яшчэ тым, што Кузьма йшоў босы. Абутак ягоны, старыя чаравікі вайсковага тыпу, атрыманыя яшчэ на Калыме, канчаткова разваліліся, і ён іх выкінуў. Гарачы жвір паліў яму ногі й раніў да крыві. Кузьма намагаўся ступаць ня ўсёй ступнёй, а толькі пятой, дзе скура больш грубейшая, а таму менш чульлівая. Гэта пазбаўляла яго цвёрдай апоры, а трэба было яшчэ цягнуць і Алекся. Яны досьць ладна ўжо адсталі ад «сваіх». На шчасьце, Нэрон увесь час трymаўся каля палітычных; тутака, каля іх, цягнуліся толькі некалькі байшоў, падганяючы або расстрэльваючы тых, хто адставаў. Раптам Алекся канчаткова згубіў сілу ісці. Якраз у гэты мамант скакаў да іх на сваім белым кані Нэрон. Спалохана пачалі падымашь Алекся. Але і самі былі моцна зъянсіленыя.

-- Вперёд! -- крикнуў Нэрон.

Кузьма з благаньнем зірнуў на начальніка й прамовіў:

-- Дазвольце глыток вады -- з чалавекам нядобра...

-- З чалавекам?! Контрык?!

-- Урка! -- зь нейкім нутраным узрушеннем ухапіўся за гэта Кузьма. -- У дошку свой! Памылкова залез не ў сваю кішэню...

Веданыне Кузьмой блатнога жаргону, як відаць, пераканала Нэрона, і ён паскакаў далей.

-- Паехаў? -- спытаў Алексь. -- Але нашто вы мянэ мучаецце? Вы жадаецце, каб я йшоў у імя дружбы?

-- Калі ты ня можаш ісці, мы цяббе панясем.

-- Добра! Я буду ісці!

Ён падняўся, але хутка пачаў зноў ападаць. Сябры трymалі яго -- адзін з правага, другі зь левага боку.

-- Трымайся, Алеська! Ужо нядоўга. Абхапі мяне за шыю левай рукой, а Орліка правай!

Калі Нэрон пад'ехаў да іх зноў, яны ўжо амаль дагналі астатніх. Зьняўшы шапку, Кузьма ў нейкім непераможным экстазе ўзыняў свой худы твар да неба. Уздыхнуў. І ў гэты мамэнт адчуў, што наўкола іх адбываецца нешта надзвычайнае. Падбадзёрыў Алеся, ведаючы добра, што гэта найлепей захоўвае сілы.

-- Вось ужо хутка! Ужо хутка!.. Ты чуеш, Алесь, як нейдзе грукочуш панцыры? Гэта йдзе наша вызваленые...

-- Наша вызваленые? Чаму?

-- Гэта-ж рухаеща фронт... Адступаюць!..

Адступаюць!.. Алесь, можа, праз паўгадзіны мы будзем вольныя... І вось калі-небудзь зъбярэмся й будзем съмяяцца з усяго гэтага...

Насустроч ляцела аўта, падымаяучы хмары пылу, з-за якога нічога ня было відаць. Калі напасъледак небасхіл адкрыўся, паказаўся ўсхваляваны Нэрон. Ён размахваў наганам і крычаў:

-- Назад!.. Вярні з шасэ!.. Пастралаю!.. Тррр!..

Кулі лишелі над іх галавамі. Ляглі! Калёна аддалялася ўсё больш і больш. Крык Нэрона адчуваўся слабей. Але рухаща ня было сілы. Урэшце панаўзылі ўсё далей і далей ад дарогі, час ад часу адпачываючы ў жыщце. Да іх даносіўся трэск кулямётаў, бухалі гарматы. Над імі кружыў самалёт. І выбухла бомба. Зямля, здаеща, заварушилася пад нагамі. Потым самалёт павярнуў да шашы, відавочна, заўважыўшы войска. Калі ён пралітаў над галавой, былі віданы чорныя кругі на ягоных крылах, а ў іх адзнакі чужой дзяржавы. Аднаўзылі далей ад дарогі. Урэшце перад імі адчынілася лонка

-- жыта скончылася. Вады на ёй не знайшлі, але мох быў вільготны. Яны камамі заціскалі яго ў далонях і смакталі. Алесю адразу-ж стала лягчэй. Ляглі ў траву і аддаліся прыемнаму адпачынку...

Кузьме ўсё яшчэ ня верылася, што гэта вызваленне. Хутка пяць год, як яго заарыштавалі. Успомніў Падкаблука, вобраз якога да гэтага часу быў заслонены больш агіднымі тварамі.

Орлік заўважыў:

-- Як-бы хацелася цяпер спаткаща із сваім съледчым!

Глядзелі ў неба. Пасыля вязынцы яно здавалася ім цудоўна-празрыстым...

-- Якое шчасце бышь вольным! -- прамовіў Кузьма. І потым да Орліка: -- Ты кажаш, хацеў-бы спаткаща із сваім съледчым?! Не, дружа, яны для мяне ня існуюць! Я ведаю, такія тыны заўсёды былі й будуть! На гэтых пачварах трymаеща ўсякая ўлада...

-- Ці будзе чалавецва калі-небудзь вольным?

-- Я магу сказаць толькі адно: чым вышэй цывілізацыя, тым мацней няволя... Ты кажаш -- парадокс? Але з гэтага няма выйсьця! Цывілізацыя забівае чалавека!..

-- Наўжо ў людзей ня хопіць розуму, каб жыць пабратэрску? -- заниярэчыў Орлік.

-- Ты бачыш, што здарылася на аднай шостай зямной кулі ад гэтай спробы?!

-- Ну, гэта іншая справа: тут проста дыктат аднае асобы...

-- Гэтых асоб высоўвае час. Расея ня хоча бышь больш адсталай: мы, маўляў, ня горшыя за вас!

-- Значыць, праліцьцё крыві застаненча й надалей?

-- Усё роўна: праліцыём крыві ці брудам, дымам, занячышчэнем паветра, атручэннем водных рэсурсаў, жорсткай эксплуатацыяй натуральных багацьняў -- цывілізацыя зробішь сваю справу! А што датычыць мяне, я цяпер нічога не жадаю. І ня хочу ні аб чым думаць. Досьці мне гэтага! Хачу толькі аднаго: вольна дыхаць...

Ён заплюшчыў вочы й доўга ляжаў так моўчкі.

Бойка цягнулася нядоўга, усяго хвілін дзесяць, пятынаццаць. Ужо даўно заціх і рух калёны. Цяпер можна было паглядзець, што робіцца наўкола. Падняліся з травы: нідзе ніякага жыльля ня было. А есыі й пінь хацелася страшэнна. Кожны трymаў у рукох пучок моху й высмактваў зь яго вільгашь. Калі-б жыта было съпелым, можна было-б падмацавацца калосьсем. Але яно толькі пачало налівацца. Ірвалі і елі шчаўе. Ізноў ляжалі ў траве, бо ногі млелі й слабелі. Алесь увесь час спаў. Твар ягоны быў нядобра га колеру, пад вачыма лягла пухліна. Дыхаў цяжка й няроўна. Ён цяпер быў для Кузьмы й Орліка праблемай: як яго даставіць у такое мейсца, дзе знайдзенца такі-сякі мэдыцынскі пэрсаналь? Дзе ёсьць тут паблізу такое мейсца? Некалі разам зь іншымі студэнтамі Орлік быў мабілізаваны на час летніх вакацыяў на торфараспрацоўкі. Успомніў, ехалі па гэтым-жа шляху. Калі-б торпазавод знайшоўся блізка, было-б добра. Там ёсьць мэдыцынскі пункт і живе знаёмы лекар. Але памяць не магла падказаць, як дабрацца да торпазаводу.

Кузьма спачуваў Алесю, але нічым ня мог дапамагчы, ён ніяк ня мог нацешыцца воляй. Ляжаў і глядзеў на ўсё наўкола, як на нейкі цуд. Трава, лес, воблакі і ўсё астатніе здаваліся яму цяпер бясконца мілымі. Да арышту ён ніколі не адчуваў гэтага.

Ляжаў і думаў. Раптам прамовіў да Орліка:

-- Воля можа быць здабыта толькі няволяй... Вось чаму людзі з-за мяжы ніяк ня могуць зразумець нас. Пяць год, як я травінкі ня бачыў!

Раптам з таго боку, дзе праходзіла шаша, з жыта выйшаў чалавек. Было відаць -- вайсковец. Кубікі на пятліцах кашулі адсвежваліся чырвонымі бліскамі. На рамяні вісеў футарал ад нагана. Кузьма і Орлік пасыпешна схаваліся ў траву, але чалавек усё-ж заўважыў іх. Скіраваўся туды, трymаючы руку на футарале.

-- У выпадку чаго трэба яго абязбройшы, -- заўважыў Орлік.

-- Голымі рукамі?

-- Навет і голымі. Лепш памерці ў змаганыні, чым трапішь у іхняя рукі зноў!

Але чалавек, падышоўны бліжэй, гучна й па-сяброўску засміяўся.

-- Арыштанты? -- занытаў, водзячы па іх зрокам.

Сябры маўчалі.

-- Не палохайцеся! Такімі тут перапоўнена жыта... і жывымі й мёртвымі...

Чалавек перасунуў футарал з наганам за сыпіну і апусыціўся каля іх на траву. Яму было год каля трыццаці. Бялявы, лейтэнант, з ордэнам на грудзях. Сінія вочы глядзелі спакойна й ласкава. Шырака расставіў ногі. Упёрся лакцямі ў каленкі і апусыціў на далоні галаву. Прамовіў:

-- Разъбегліся ўсе: арыштанты й не арыштанты, генералы й байцы, сябры партыі й беспартыйныя... А ЦК КП(б)Б на чале з сакратаром Панамарэнкам ганебна ўцёк першым. Дваццаць трох гады балбаталі пра абарону, умацоўваліся,

ачишчаліся, зынішчалі ворагаў, замыкалі граніцу на замок, будавалі аэрадромы, танкі, самалёты, а разъляцелася ўсё гэта ў пух і прах за няцэлія двашаць тры гадзіны! Ад першага-ж удару! Арміі няма, пайшла ў палон. Прабывающа ў тыл толькі паасобныя часткі. Гарматы й танкі ляжаць пагарэлія на дарогах, самалёты -- на аэрадромах!

Павольным позіркам зірнуў на ўпрыгожаныя ордэнамі грудзі. Рантам пальцы рук ягоных скурчыліся, як кіпцюры ў драпежнай птушкі, і ён шпарка, можа, навет нечакана для самага сябе, учапіўся за ордэн.

-- Да д'ябла гэтыя цацкі! -- выкрыкнуў.

Адарваў ордэн, сагнуў яго, зламаў і швырынуў надалей ад сябе.

-- Колькі пакутаў прынесла мне гэта цацка!

Змоўк. Цяпер яго ўжо не баяліся. Орлік пацікавіўся:

-- За Фінляндыю, мабысь, узнагародзілі?

Лейтэнант узняў вочы й доўга глядзеў на яго, быщам не разумеочы, аб чым пытаяюць.

-- Так, за Фінляндыю, -- адказаў напасъледак.

Задзёр на жыванце кашулю. Паказаўся вялізны сіняваташрам.

-- Шрапнэль! -- прамовіў.

Закасаў рукаво на правай руцэ.

-- Куля!

Зыняў абодвы боты, паказваючы пакрамсаныя ікры галеняй.

-- Таксама шрапнэль! Досьць зь мяне! Наваяваўся! -- на мамэнт змоўк. -- Прабіваюся да сям'і, дамоў...

-- А вы адкуль? -- запытаў Орлік.

-- З-пад Менску, -- зноў памаўчаў. -- Ня ведаю, дзе цяпер сям'я. Жыла тут недалёка, на лётнішчы... Хто мог прадбачыць, што так хутка будзе вайна?! -- зірнуў на Алеся.

-- А гэта што -- хворы?

-- На допытах паламалі рэбры...

-- Так, ламалі й ламаюць! Колькі нашага няшчаснага беларускага народу пагінула ў вязыніцах, на Калыме, за Уралам... Раней, за царамі, самі мусілі ехаць туды ў пошуках вольнай зямлі й кавалка хлеба, ехалі й паміралі, як мухі, у дарозе... А цяпер як кулакоў, нацдэмаяў, непажаданы элемэнт з пагранічча эшалёнамі звゾлі... Палітычныя? -- запытаў праз некаторы час. -- Пэўна, із студэнтаў? Сярод гэтай катэгорыі ўсё раскрывалі ўсялякія змовы...

-- Студэнты, -- адказаў Орлік. -- Ён вось, -- паказаў на Кузьму, -- адпакутваў на гэтай самай Калыме пяць год, увесну патрабавалі справу на перагляд, і нас прышылі да яе -- мяне й гэтага хворага...

-- Ага, разумею! Доказаў ня было, успомнілі старое...

Прачнуўся Алеся.

-- Нядобры выгляд у яго, -- заўважыў лейтэнант і, адшпіліўшы ад пояса торбу, зазірнуў у яе.

-- Што-ж вы зь ім мяркуеце рабіць?

-- Як-небудзь дабіраща да сваіх.

-- Далёка?

-- Мае башкі кілёмэтраў за сто адсюль, -- сказаў Орлік.

-- Яго, -- паказаў на Кузьму, -- трохі бліжэй. Сам-жа хворы зь Віцебску.

-- У Віцебск не дабярэцеся -- гэта пэўна. Да каго-колечы з вашых сваякоў? Але ці давядзене? Яму-ж перш-наперш патрэбна апэрацыя, калі рэбры сапраўды паламаныя.

-- Тут нейдзе недалёка ёсьць торназавод, -- адказаў Орлік. -- Там у мяне знаёмы лекар.

-- Так, торназавод імя Варашылава, кілёмэтраў дваццаць адсюль. Але як вы да яго дабярэцеся?

-- Небясыпчна?

-- Небясыпека, бадай, мінула, хіба толькі немцы могуць патрывожыць, напрыклад, да закапваныя трупаў, якімі ўсеяны дарогі.

Орлік начаў апавяданьць, як цяжка ім было ў дарозе і як хашелі Алеся прыстрэліць канваіры...

-- Так, бываюць нас, бываюць, -- уздыхнуў. -- Гэтая вайна адчыніла мне вочы. Гараць нашы гарады й сёлы ад Бугу да Дзьвіны, Прыпяці й Дняпра! Каму патрэбна вайна? Нам? Ваююць Москва й Бэрлін, але на нашай зямлі, за наш кошт, ня пытаючыся нас... Два акупанты! Які зь іх лепшы для нас? Цяжка сказашь! Прынамсі, Бэрлін хоць ня прыкідваеша нашым прыяшлем. І так будзе датуль, пакуль ня возьмем свой лёс у свае рукі, ня створым сваёй вайсковай сілы, не паставім слупы на сваіх межах... Аддаю рачню нашым нацдэмам, якіх, признаюся, раней не разумеў, -- парваць сяброўства з ваўком у авечай скуры!

Дастаў з торбы хлеб, пакроены на тонкія скібы, каўбасу, якраз беларускую, вясковую. Пах ейны раздражняў апэтыт усіх.

-- Пакуль што, падмануемся, -- сказаў.

Дастаў з торбы таксама й масла, намазаў ім чатыры кавалкі хлеба. Адрэзаў столькі-ж кавалачкаў каўбасы й таксама паклаў на хлеб.

-- Ну, пачнем, сябры па няшчасцю!

-- Не, дзякуем. -- адказалі Кузьма і Орлік. -- Вось толькі, калі маеце чым, падмацуйце нашага хворага сябра -- яму гэта вельмі неабходна, асабліва кава.

-- Падумана й пра яго -- усё прадугледжана!

Адкруціўши ад флягі, што вісела на поясে, вечка, наліў у яго нечага, але толькі ня кавы, і разам з хлебам падаў хвораму.

-- Віно, -- сказаў. -- Гэта падтрымае сілы лепей, ніж кава, якой якраз і няма...

Наліў і Кузьме, у якога выгляд быў таксама вельмі дрэны. Потым -- Орліку й сабе...

Сонца вісела над самым лесам. Ад травы на лонцы падымалася пара. Нейдзе ў жыцце запілікала перапёлка. Жаўрукі, як гэта заўсёды бывае перад заходам сонца ў ціхій шэплы дзень, узняліся зь съпевамі ў неба.

-- Вось бачыце, навет птушкі дзякуюць прыродзе, што яна дала ім магчымасць пражыць дзень! А мы, людзі, усё забылі сёння... -- схамянуўся: -- А цяпер -- час у дарогу!

І, дастаўшы зь кішэні нож, лейтэнант скіраваўся да альховых кустоў, што расьлі па краёх лонкі. Выразаў дзіве даволі даўгія й моцныя палкі. Потым некалькі іншых, крыху карацейшых. Звязаў іх пасамі так, каб атрымаліся насілкі. Потым нарэзаў гальля і ўслаў ім тое, што атрымалася.

-- Вось так мы яго й панясём! Я з аднаго канца, як больш моцны, а вы двое -- з другога. І так дабярэмся да

башкоў маёй жонкі, а алтуль на фурманцы да вашага лекара на торназаводзе -- я добра ведаю гэтую мясцовасць.

На заходзе яшчэ гарэла вячэрняя зара, але тут, паміж жыта, ужо клаўся змрок. Лонка пакрылася павуцінем туману. У траве, здавалася, пад самымі нагамі, надрываўся драч. Тры чалавекі ўзынялі насілкі й рушыліся ў дарогу. І ў гэты час, як-бы па ўмове, закукавала зязюля -- працяжна й пранікліва:

Ку-ку! Ку-ку!

Зъ містычным пачуцьцём Кузьма здрыгнуўся. І шіхім, прачуленым голасам прадэклімаваў:

Янка сеяў -- людзі жалі,

А зязюлька кукавала:

Ку-ку! Ку-ку!

-- Вось і адкукаваў я, -- уздыхнуў.

-- Будзе жыць! -- у гэты час прамовіў Орлік. -- Я лічыў: сорак і адзін раз!..

-- Гэта ты пра Алеся?

-- Пра яго.

-- Зязюлька -- роспачлівая птушка, гэта пэўна! -- заўажыў лейтэнант.

-- Вось з-за гэтае роспачлівае птушкі я і адпарыўся пяць год на Калыме, -- адгукнуўся Кузьма.

І пачаў апавядыць лейтэнанту ўсю сваю гісторыю ад пачатку. Калі скончыў, зрабіў выслані:

-- У вершы народнага паэты Янкі Купалы съпяваеща аб іншым, аб селяніну Янку, які сеяў, а людзі жалі... Зязюля тут толькі наш родны калярыт! Але, бачыце, птушка гэтая ня робіць сабе гнізда, лічыцца «бяздомнай», на думку НКУС, і прадэклімаваны мною верш на вечары кастрычніцкай

рэвалюцыі палічылі за зьдзек з калгаснага будаўніцтва й
прышылі мне нацлэмашчыну, каб было больш
пераканаўча... Па Вальфсону, адным словам, гэта
называеца дружба народаў!

Нью-Ёрк, 1951 -- 1972

Вярнуўся чалавек

На мёрзлай зямлі гарынь касыёр. Сыраватыя дровы пыхкаюць і шыпяць, бышам жывыя істоты. Каля кастра корпаюча ўдвох: адзін малады, нявысокага росту, чарнявы й з чорнымі вясёлымі вачыма, больш падобны на гішпанца ці італьянца, а не на беларуса, а другі сярэдняга веку, хударльвы, з рыжаватай чупрынай, упартая вынаўзаючай з-пад шапкі-вушаткі й закрываючай вочы. Твар у яго сур'ёзны, удумлівы.

Той, малады, габлюе на самадзельным варштаце дошку, а старэйшы стаіць з рулеткай над ужо выгаблеванымі й вымірае іх, каб зрабіць труну.

Вароты на вуліцу адчынены, і людзі, галоўным чынам кабеты, у адзіночку й гуртам снуюць праз двор у хату і з хаты. Некаторыя зь іх яшчэ ў даўнейшых дублённых кожухох, досьціць ужо паношаных; другія ў ватных фуфайках фінскага тыпу. Праз вокны з хаты чуецца нуднае чытанье псальмаў нейкім дзяцюком, які яшчэ не забыўся царкоўнае мовы, і ўсхліпванье жанчын, але ня плач гэта ўсё-ткі -- больш дзеля формы, не такі, як плачущі над роднай істотай, якая пакідае гэтые «пекны» съвет...

Раптам той малодшы, зь вясёлымі чорнымі вачыма, кладзе гэбаль на дошку, падыходзіць да кастра і з хвіліну грэе над

ім рукі. Тады дастае зь кішэні кісэт, вышты шаўковымі ніцямі, і круціць цыгарку. Закурыўши, звяртаеца да таго, што з рыжай чупрынай.

-- Хадзі, Залатавуст, абкурым гэтую справу!

Залатавуст папраўляе рыжаватую чупрыну й незадаволена махае рукой, маўляў: пацярпі, не перашкаджай! Але калі пахкі дымок махоркі даходзіць і да ягонага носу, разгінаеца, некаторы час глядзіць на дошкі, на якіх відаець паметкі, дзе трэба адпілоўваць, і далучаеца да маладзейшага.

-- Ты, Чарняўчык, любіш лёгка жыць! -- гаворыць.

-- А што такое?

-- Во! Прашаваць трэба!

-- Праца -- ня воўк, у лес не набяжыць.

Залатавуст з усьмешкай пазірае на яго.

-- Праца -- здароўе для чалавека, калі яна ня цераз сілу...

Дастае свой зашмальцаваны кісэт і таксама круціць цыгарку. Паперка ў памерзлых рукох ня слухаеца, і махорка сышлеша на дол. Чарняўчык глядзіць на яго і ўсьміхаеца:

-- З халадком працуеш, а кажаш, што не працаўнік я...

Падклалі стружак і дроў у касыцёр.

-- Проста дзіўна! -- раптам заўважае Чарняўчык. -- Больш трывалаці год немаведама дзе ён быў? А паміраць, з ардэнкамі й мэдалямі, прыйшоў у бацькаву хату! Быщам тамака не прыняла-б яго зямля...

-- Вось гэта-ж! -- коратка заўважае Залатавуст.

-- Кажуць, сам вусаты быў пад ягонай аховай...

-- Ну, так! -- зноў уставіў Залатавуст.

-- Але, зразумела, ён-жа зусім ужо выбыў з памяці нашага народу; ён стаў чужым для кожнага з нас, а можа, навет і для Міхаіла? Дык ён прыйшоў памірашь да чужых? Кінуўшы сваіх сяброў, якія маглі-б зрабішь яму багатыя паходовіны? Вось у чым загадка!

-- Ну, чужая душа -- пацёмкі...

-- Але-ж! Але-ж!.. Можа, зрабіў што-небудзь такое, што не падабалася тамака іншым іхным тузам -- цяпер такі час, пасля вусатага... -- хвіліну падумаў. -- Хоць і гэнерал -- поўныя грудзі ардэноў і мэдаляў, а парадак ёсьць і для іх...

-- Гэта ўсё пустое, калі душа згубіла спакой! -- запярэчыў Залатавуст. -- Німа тады іншай рады, як зламаць ўсё, што давяло да гэтага... І кропка!..

Зацягнуўся махоркай і выпусциў воблака сілага дыму:

-- Хутчэй за ўсё чалавек усьвядоміў, што быў на хвалшчывым шляху...

-- Што ты хочаць сказаць?

-- Сумленыне пра будзілася, як гэта бывае пры канцы жыцця з людзьмі моцнымі... Ты кажаш: гэнерал, поўныя грудзі ардэноў і мэдаляў, але-ж гэнерал ён не ад арміі, а ад Чакі, а тутака вялікая розыніца: гэнерал ад арміі бароніць сваю Башкуюшчыну, свой народ ад ворагаў, а Чака? Што такое Чака? Колькі няявінных тамака, у той Чака, палягло!? Я-ж кажу, цяперацькі, пасля таго вусатага, ўсё гэта выкryваеца навонкі...

-- Рацыя! -- заўважыў Чарняўчык. -- Бадай што німа ніводнае сям'і ў нашым беларускім народзе, зь якой ня быў бы хто ўзяты ў ту ю Чаку!

-- А ты ведаеш, цябе яшчэ на съвеце ня было, як ён пачаў узвышаща. У вайну Масквы з Варшавай наш народ у бальшыні стаяў убаку. Так? Ні туды, ні сюды -- абое рабое. Кажуць так: на мэце была свая воля й незалежнасць. А як абвясцілі мабілізацыю, моладзь схавалася ў лесе. Із сотні двароў нашае вёскі толькі ён адзін з козырам зьявіўся на пункт. А потым, у адзін дзень, прылящеў атрад Чака. Пагналі хлощаў, гнаілі па турмах, судзілі... Адных паставілі ў войска, а другім кулю ў патыліцу... Людзі ведаюць: гэта ягоная работа...

-- Гэта значыць, сваіх сяброў, зь якімі пацаном бегаў па вулішы!?

-- Навет, кажуць, стрыечнага брата не пашкадаваў: ардэны й мэдалі задарма не даюць...

-- Пачвара! -- выклікнуў Чарняўчык.

-- І гэта ня ўсё! У тых часы настаўнікі па вёсках стваралі беларускія гурткі, каб даць няпісменным сялянам -- а яны ўсе былі няпісменнымі -- веду пра свой край. І вось-жо ў гэтых час ён ужо быў высака падняўшыся тамака, у самой Маскве. І яго прыслалі адтуль вынішчыць гэтую «пагрозу»... Кіраваў ён усім і ўсімі. Не магу табе сказаць, колькі гэтых настаўнікаў саслана ў Сыбэрыю, а колькі загінула па турмах і ад куль... Потым, як усё было зроблена, яго забралі ў Маскву і зноў узвысілі...

-- Страшна слухаць, браце мой! -- прамовіў Чарняўчык.

Залатавуст пранягваў:

-- А ў часе гэтае няшчаснае вайны зь немцамі: дзе ён быў, што рабіў? І гэтыя шыбеніцы... шыбеніцы... у кожным гарадку, у кожным мястэчку і навет у вёсках. Колькі на іх загінула нашых людзей!? За што? Што баранілі сваіх дзяцей,

што любілі Бацькаўшчыну? Ці можа яны былі вінны ў тым, што Гітлер абхітрыў Сталіна! Мікіта пакрысе ачышчаеща цяпер ад гэтага, бо далей ужо некуды...

Чарняўчык і Залатавуст усё яшчэ стаялі й курылі, ціха размаўляючы, калі з хаты выйшаў сам гаспадар, Міхайла Жыжка, малодшы брат нябожчыка. Быў ён каржакаваты, шыракаплечы, крыху як-бы на раскірэчаных нагах, што съведчыла аб ягонай станоўкасці і спрыце ў працы. На ім быў шэры кулёк із сукна хатняга вырабу, якія ў насілі тады, як мелі права брашь воўну ад сваіх авечак для хатніх патрэб. На макаўцы лысаватай галавы -- ён быў бяз шапкі -- віднеўся як-бы гузак: казалі, гэта шышка таленту. Міхайла таксама падышоў да кастра.

-- Ну, як у вас тутака? -- спытаў мяккім і прыемным барытонам, пазіраючы то на Чарняўчыка, то на Залатавуста.
-- Клеіща што-небудзь?

Чарняўчык адказаў:

-- Гэбаль нікуды ня варты, хонць коўзайся па ім пэўным мейсцам. Дый цвікоў нідзе не знайсьці!

-- А вы ня думайніце пра цвікі: па іх, можа, прыйшлося-баж у Москву ехаць! Ды ў народзе кажуць, труну й ня зьбіваюць цвікамі: яна павінна быць на сашчэнах па канцох, як, прыкладам, робяцца сундукі. Ня ведаю, ці гэта забабон, ці вымогі тэхнікі?

-- Ясна, -- заўважыў Залатавуст, -- зялезні цвікі хутка дасыць акісьленыне, і дошка пачне гніць, а нашы прашчуры верылі, што, паміраючы, ён пачынае жыць у іншым съвеце, і труна -- жыльлё ягонае -- мусіць быць моцным; гэтак і стварылася традыція: ня зьбіваць труну зялезнімі цвікамі...

-- Не клапацісся дужа! -- адказаў Міхайла. -- Калі ня знайдзэм адпаведнага начыння выдзеўбі дзюркі для сашчэнаў, дык возьмем канцы дошак у драўляныя цвікі, добра заклінаваўшы іх звонку. Моцна будзе, уга як!

Міхайла павярнуў ужо ў хату, як яго перапыніў Чарняўчык.

-- Міхайла, а скажы, калі ласка, як гэта ўсё здарылася?

-- Што?

-- Ну, ды зь нябожчыкам Захарам, вашым братцам. Гэта-ж праста нельга ўзяць да галавы: ня было амаль паўеку, а потым раптам, -- як сънег на галаву... Дзе быў, што рабіў, нічога ня ведама...

-- Усё ведама, Чарняўчык!

-- Ну, як-жа?

-- У партыі быў. Шмат разоў узнагароджаны за адданасць...

-- Каму?

-- Партыі, зразумела, а не народу! Супроць народу якраз! Ну, а што яшчэ?

-- Ці ён табе пісаў, што прыедзе памірашь у башкаву хату?

-- Нязручна яму было пісаць гэта...

-- Дык ён прытунаў пехатою ад станцыі?

-- Мабысь! Дужа позна зациягнулася паседжаныне праўлення калгасу. Выйшаў я дахаты, можа, гэтак а другіх ужо пеўнях. Іду, цемра хоць вока выкалі. А спань -- млее ўсё цела! І халіпа якраз, слизка. Думаю, от, каб крыху падмарозіла яшчэ ўночы, дык назаўтра добра было-б гной вывезыці. І раптам бачу: кали хаты нехта сноўдаеща -- то туды, то сюды... Думаю: у помраку ад «гары» нехта ня

можа знайсьці тропу. А потым гэтакая думка: можа, з раёну хто-кольвец, ды няшчасьце якое здарылася, ды пакалечаны ці што? Якраз меўся прыехаць гэты наш Хведарчук па справе насеных фондаў... І так, прыбываўшы кроку, апинуўся я каля сваіх варотаў. Не, бачу, і не Хведарчук і ня хотнебудзь з падвыштых: хоць і цемра, а гузікі блішчаць на шынялі, і нешта мырмоча сабе пад нос...

-- Хведарчук у гэты час гарэлку піў у Мітраханавых, -- ізъ съмехам заўважыў Чарніяўчык.

-- Ага, я так неяк усумніўся: ці сплю я? Ведама, прыляжаш штораз на дзве-тры гадзінкі, дык той сон падпільноўвае цябе на кожным кроку. Не, ня сплю, чуваць плёханыне пад нагамі чалавека. Падыходжу крыху бліжэй і тады ўжо зусім выразна бачу: чалавек хоча ласташца ў двор, ды ці ня ўмее адчыніць хворткі, ці сілы не хапае... --

Вы каго, таварыш, шукаеш? -- пытаюся.

-- Міхаіла Жыжку, -- адказвае.

Я бачу, чалавек як-бы аслаб -- хапіўся за шульё... Я падтрымаў яго й кажу:

-- Я і ёсьць Міхайла Жыжка. А што вам трэба?

-- Во калі снатаўся! -- адказвае. -- Не пазнаеш Захара?

І ўжо зусім гатовы паваліша да долу. Карцела мне тут сказаць: брацец, цураўся ты нас якіх сорак год і ня толькі цураўся, але й рабіў усякае плюгаўства супроць народу нашага, дык паварочвай, брацец, аглоблі назад. Але падумаў: гэта я так магу сказаць яму як брат, а як паставіліся-б да яго башкі нашыя? Паўстримаўся я й дапамог яму ўвайсні ў хату. Жонка кінулася запальваць съятло, а ён загадаў ні аб чым не турбавацца, бышам ведаў мой настрой. І зараз-жа палез на печку...

-- Цікава! -- ня ўстрымаяўся Чарняўчык.

-- Ага, слухайце: заціх там, на печы. А за гэты час, як у тым кіне, праз маю голаву прайшло ўсё наша сумеснае жыцьцё, навет тое, як біліся аднаго разу за невашта: ён дае мне бухлянкі, а я злаўчыўся ды ўкусіў яго з-пад нізу. І вось ён прыйшоў сюды аддашь, бачу, астатні ўзых. Гэта значыць, нешта робіща ў ягоным сэрцы?! Нешта такое іншае, ня тое, што было ў ім гэныя сорак год?! І шкада мне стала яго, да таго шкада, што хоць вазьмі ды зараві на ўсю ваколіцу. А зь печы ўсё ніякага гуку. Думаю, заснуу! Ну, і хвала Богу! Назаўтрае аб усім пагутарым. А жонка ўсё турбуешца: каб ён хаяць-б не памёр там? Ну, што Бог дасыць, -- адказваю. І ў гэты час чую голас Захараў, але такі няпэўны, слабы, што мянэ аж за сэрца хапіла.

-- Міхайла! Га, Міхайла!

-- А што, браток?

-- Для цябе я зрабіў вялікі клопат, прыйшоўшы сюды паміраць! Даруй мне гэта!

-- А Божачкі, усе-ж будзем паміраць, дзе каму Бог давядзе. Што-ж тут дараваць? Жышь яшчэ мусіш!

-- Ну, гэта ўжо напрасылі! -- адказвае. -- Я сваё ўжо адҷыў... А цяпер, Міхайла, падыдзі сюды?

-- Так і клікаў, Міхайла, па-свойму, а не Mixail?

-- Вось-жа тое і дзіўна, што ўсё чыста казаў па-нашаму, бышам толькі учора пакінуў нашу Загібельку. Я падняўся да яго. Захар падняў галаву й сеў:

-- Я ўпадобіўся быў, кажа, той славутай сывінні, што падкопвала карэнне дуба, зь якога ела жалуды. Забыўся быў на ўсё, выракся й Бацькаўшчыну сваю прамяніў на гэтыя цацкі...

Паказаў на груд ардэноў і мэдалёў, выкладзеных з тэчкі.

-- І ня толькі забыўся й выракся, але й рабіў усё, каб зганиць, утапташь у бруд і вас і Башкаўшчыну...

І тут ён заплакаў, брыдка, усхліпваючы й пырскаючы сълінай. Потым згарнуў свае мэдалі і ардэны зноў у тэчку.

-- А цяпер, кажа, вазьмі гэтыя цацкі й выкінь іх на съметнік!..

-- І ўсё гэта ён рабіў пры поўнай памяці? -- спытаў Чарняўчык.

-- Пры поўнай!

-- І ты іх выкінуў?

-- Не. Мы іх закапаем разам зь ім...

-- Чалавечасе -- чалавеку, а Божае -- Богу, аман! -- заключыў Залатавуст.

Нью-Ёрк, 1965

Галчыны дзені

Славік стаяў на бальконе й глядзеў на маляўнічы вобраз места, што шырака раскінулася па ўзвышах і нізінах абанал досьць ладнай і прыгожай рэчкі. Віднеліся сады і паркі зь цяністымі алеямі зь ліп і кляноў, з разгалістымі магутнымі дубамі і стромка бягучымі ўгару элегантнымі кіпарысамі; прыгожыя палацы з зубчатымі вежамі; купалы цэркваў і касыёлаў; зялёныя і чырвоныя дахі новых дзяржаўных будынкаў; снуючыя па вуліцах трамваі, аўтобусы, трамвайныя аўтамашыны, якія адлюль выглядалі яшчэ меншымі. На поўнач ад горада віднелася вялікая Лысая гара, пра якую хадзіла шмат легендаў, што яна зьяўляецца быльм «Скопішчам» нашых прашчураў-крывічоў і дрыгавічоў-лющічаў, на якім у дахрысьціянскай эры на нашай Башкайкаўшчыне спраўляліся трывны. Усё гэта вельмі цікавіла Славіка, і ён успомніў слова свайго дзеда: «Слаўны горад! Стары горад! Паліл і разбураг яго ня раз ворагі, воіны бушавалі над ім, а ён зноў падымаўся із зямлі...» І падумалася Славіку: «Чamu на съвоне так ёсьць, што ўсе ваююць супронь усіх?! Хіба ня можна жыць у міры і ладзе? Нейкі праклён цяжэ над усім жывым, што існуе на зямлі!»

Раптам аднекуль з-за ягонае съпіны вылецела галка. Славік аж спалохаўся ад нечаканасыці. Пачаў прыглідацца і

ўбачыў пад страхой гняздо. Яго вельмі зацікавіла, як выглядаюць галчыны яечкі, а калі яечак ужо няма, дык ейнія дзеци...

На бальконе стаяла крэсла, на якім увечары адпачываў бацька. Славік паставіў яго так, каб дабраша да гнязда. Крэсла было заніzkім; апрача таго, яму перашкаджаў Бобік, дваравы пёсік, які ўвесь час аціраўся каля дзяцей: ён, павізгваючы, лез за Славікам. Выманіў Бобіка на двор і прынёс на балькон малыя драбкі, пры данамозе якіх тады-сяды сыціралі пыл на сыненах будынку. Драбкі таксама былі крыху закароткія, тым ня менш Славік палез па іх да гнязда. Вось ужо й страха! Славік ухапіўся аднай рукой за край яе, а другой пачаў намацваць гняздо. У ім было троє птушаняткаў. Яны высоўвалі із гнязда галоўкі й развязвалі роцікі, просічы есьці, бо яны шпарка расылі й патрабавалі шмат калёрыяў, так шмат, што бацька-галка й маці-галка не пасыпвалі здабытую для іх гэтую ежу. Славік падумаў: ён можа ім дапамагчы і ўзяў адно птушаня ў рукі, каб аднесыць ў хату й накарміць яго. І якраз у гэты момант над ягонай галавой зьявіліся дзіве галкі. З мошным крыкам яны кружылі над ім і білі яго крыламі й дзюбамі. «Храбра абараняюць сваю хату й сваіх дзетак! -- падумаў Славік. -- І ўсе жывыя істоты гэтак робяць. Таму, можа, і вайна ўсіх супроць усіх?» Ён ужо саступіў пару ступенек уніз, як адна галка ўчапілася яму ў валасы й пачала драпаць кіпцюрамі па твары. Бобік нюхам пачаў забаву і, падскокваючы, круціўся на мейсцы, пазіраючы ўгару на Славіка. Другая галка атакавала Славіка з другога боку. Славік захваляўся й выраніў з рук галchanё -- яно палящела ўніз і бразнулася аб брук...

Ён гэтага зусім не чакаў і зь непакоем глядзеў уніз. Каля галчаня ўжо мітусіўся Бобік. Пёсік ня быў галодны, сырога мяса ніколі не каштаваў; ён думаў, што гэта нейкая новая забава і стараўся дагадзіць Славіку. Прыщінуўшы галчанё лапай, радасна павізгаючы, глядзеў на Славіка...

За галчанём кінулася ўніз адна із старых галак. «Пэўна, мама ягоная! -- падумаў Славік. -- Мамы заўсёды кідаюша ў абарону сваіх дзетак, хоць ім і пагражае небясьпека». Каб выратаваць галчанё й галку ад Бобіка, Славік, рызыкуючы зваліща з вышыні й разьбіща, шпарка злез з драбак і кінуўся на двор. Але было ўжо запозна: Бобік лапай ціскаў паўжывое галчанё, а каля яго ляжала й мама-галка зь перакушаным горлам. Так часам бывае: хочуць зрабіць дабро, а выходзіць зло...

Славік, схапіўшы прут, съцебануў разы два Бобіка. Пёсік заенчыў і кінуўся ў цякаць, дабег да скрыні, у якой гаспадыні пакідалі съмецыце, схаваўся за ёй і адтуль пазіраў сваімі хітрымі вачыма на свайго сябра па забавах, ня могуучы зразумець, за што яго набілі...

Славік зноў падняўся на балькон. Тут яго чакала новая няпрыемнасць: на даху суседняга дому сядзела другая галка -- бацька, а мо́ матка галчанятаў, із сумам пазіраючы на сваю загінувшую таварышку. Славіку дужа хацелася, каб уцалелая галка не пакідала гнязда й сваіх дзетак. Але ўвесь гэты й наступныя два дні галка не паказвалася. Галчыны дзеткі пішчэлі ад голаду. Цяпер нічога другога не заставалася, як толькі забраць іх з гнязда, -- іначай яны загінуць. Але перш-наперш трэба падрыхтаваць для іх мейсца. На вуліцы ён знайшоў скрынечку з дыхты. Акуратна вычысьціў яе й паставіў у прыхожай. Уверсе над скрынкай

вывеў друкаванымі літарамі: «Прытулак для галчанятаў-сіротак». Зноў паставіў драбкі й палез уверх. Галчаняты выцягвалі да яго галоўкі з разъязўленымі ртамі й жаласна папісквалі. Асыярожна выняў іх з гнізда і аднёс у хату.

Карміў іх тварагом і хлебным мякішам. Але яны елі дрэниа, і адно з галчанят загінула. Славік быў гэтym вельмі ўзрушаны. Узяў рыдлёўку й пайшоў закапваць галчане. І дзіўная рэч, у той час, як ямка была ўжо гатова, зьявілася старая галка. Яна сядзела на дрэве й жаласна каркала. Славіку стала неяк вельмі нядобра, бышам ён зрабіў вялікае злачынства. «Зразумела, плакала-б усякая мама па сваім дзіцяці!» -- падумаў. І на ягоных вачох зъявіліся сылёзы.

Калі вярнуўся назад, дзіверы ў прыхожую былі напята, а каля парогу ліжаў Бобік, павільваючы сваім кароткім хвосыцкам. Лёгка было зразумець: пёсік расправіўся з астатнім галчанём. Гэтага было ўжо шмат для чулівага хлапца: апусыцьшыся на крэсла, ён пачаў ужо плакаць уголас. Бобік падпоўз да яго і, заглядаючы яму ў твар, пачаў лізаць яму рукі. Вочы ягоныя прамаўлялі: «Ну, чаго ты плачаш? Я-ж добра гуляў з табой і зрабіў усё, што толькі мог, нягледзячы на тое, што ты мяне набіў. Ня плач, хлоічык! Ня плач!..»

Менск, 1930

Шчунак

І летась ён хадзіў лавіць рыбу, але з гэтага нічога добра га не атрымлівалася. Аднаш разу дык навет здарылася прыкрасыць: пры закіданыні вуды Ромка так няёмка размахнуўся, што зачапіў сябе на гачак за мяккія часткі заду. Ня раз адрываліся ў яго й гачкі. А больш за ўсё рыба тыркала добра, толькі на гачак не чаплялася. Дома жартавалі: «Ат, забаўляеца хлопец! Ну, і хай сабе!» Але няпраўда, што ён забаўляўся. Рэчка яго вабіла таму, што там дужа прыгожа й цікава. Птушкі весела съпяваша і чырыкаюць на розныя галасы, рыбка гуляе ў празрыстай вадзе, ніхто яму нічым не надакучае. Кіне ў ваду чарвяка з гачкам, ляжа на траву і глядзішь, што будзе далей. Як толькі чарвяк апусціцца на дно, зараз-жা наляїць аднекуль рыбная драбязга. Штурхаюць чарвячка, круцяцца, мітусяцца, цягнуть яго за кончык ува ўсе бакі, носяцца за ім... Тады аднекуль выплывае большы натапысты акунъ. Ён пасоўваеца наперад павольна, паважнымі штуршкамі, раз-поразу раскрывае рот, нібы пазяхае. «Іш, які пан, -- думае Ромка. -- Ня выспаўся, пэўна...»

Драбязга -- хто куды! Акунъ бярэ чарвяка, прабуе яго, ці смачны, ці можна яго зьесыці. Падабаўся, відашь, чарвячок! Бярэ яго мацней, каб ня выкруціўся. І пад бераг! Усё гэта з

вялізарнейшым захапленынем назірае Ромка. І здаеща яму, што ў гэтым ёсьць нейкі вялікі інтэрас для ўсіх, а ня толькі для яго аднаго. І ведаў прыроду Ромка так добра, што зьдзіўляў усіх. «Шчупак!? Шчупак -- драпежнік, -- казаў ён, -- жывіща толькі маленькім рыбкамі, ну, і іншымі істотамі, пэўна, таксама і, зразумела, мусіць хаваща, затойваща дзе-небудзь пад карчом, пад каменем, пад берагам, у траве і адтуль нападашь на свае ахвяры. Акунь -- таксама, але ён, як пан, ходзіць сабе паважна па сваёй акрузе і, калі што не ўпарадку, дык дасыць наганяй! Што? Язъ! О, гэта далікатная рыба! Ён нікога ня крыўдзе, кармоў не адбірае. Выйдзе сабе на глыбокі струмень празрыстай вады й давай гуляць! То нырне глыбока й перакуліша жоўтым пузам угару, то мільгне маланкай перад вачымі, то моцна плёхне вадой, якбы некаму наругаеща. Мянтуз? О, гэта рыба санлівая. Удзень сыпіць дзе-небудзь у нары, а ўночы выпаўзае пажывіща...» Так звычайна апавядаета пра свае прыгоды сябрам Ромка.

Калі пастарэў на год ші на два, яму надакучыла хадзіць на рыбу каля горада. От, каб туды дабраща, дзе ловіць дзед Акула! І аднаго разу яму пашанцавала. Дзед сядзеў на ганку і апавядалаў свайму суседу:

-- Дзіўны гэта дзень быў: цёплы, прыемны! Вада ў рэчцы ані варухнецца, толькі ледзь прыкметна цурчыць на вірох! Ды там-сям шчупак альбо сом плюхне! У такі дзень рыбы не сядзіцца па хатах! Гуляе, жыре! І, ведаеце, акунёў дык па чатыры браў на аднаго чарвяка! Аж рука забалела, цягаючы іх!..

Тут Ромка, які слухаў гэтую гамонку, ня вытрымаў:

-- Аж па чатыры на аднаго чарвяка! Ой-ёй-ёй, гэта цудоўна! -- і потым лісьлівым тонам: -- Дзядусь, вазьміце мяне із сабой у наступны раз!

-- Ты мне ўсю рыбу папудзіш! -- алгукнуўся Акула.

-- Не, ой, не! -- узмаліўся хлопец. -- Далі Бог! Буду вас ува ўсім слухацца!

-- Ну, вазьму, хай цябе качкі!..

* * *

Вясна была ў самай сіле. Кукавала зязюля, і Ромка ў памяші падлічваў, колькі год адкукуе. Над самай галавой рыбаловаў то цохкаў, то падсыўстваў, як-бы некага зманываочы, салавей... Ромку так прыемна было гэта слухаць, што ён забываўся, дзе й знаходзіща.

Рантам, нібы скрэзь сон, дзедаў голас:

-- Ах, пярун-бы цябе забіў! Вось шчупак, дык шчупак!

-- Вышяглі? -- крыкнуў Ромка.

-- Вышяг... свой перарваны шнур... Падумаць толькі, новы шнур і перарваў?! -- Акула стаяў і торгаў у руках шнур, прабуюочы яго на моц.

Пакуль дзед лаяў шчупака й звязваў шнур, Ромка перакінуў сваю вуду з жыўчыкам на аблюбаванае дзедам мейсца, але ўсё-ткі на такой адлегласці ад дзеда, каб ён не пакрыўдзіўся й не накрычаў. Не праішло й дзесяць хвілін, як плаўнічок рантам як-бы скокнуў угару, потым дробненька задрыжэў, а потым паехаў па вадзе й пачаў ныраць. Ромка ведаў: калі плаўнічок скокнуў угару, значыць, шчупак схапіў жыўчыка, а калі пачаў дробненька дрыжэць, шчупак шіскае ў зубах рыбку, а калі паехаў па вадзе, значыць, шчупак пайшоў з жыўчыкам куды-небудзь пад корч. Нарэшце, калі плаўнічка ўжо зусім ня было відаць, Ромка падсек і пачаў

цягнуць да сябе. Шнур напружыўся, як струна, але Ромка няўхільна і ўпартая цягнуў усё бліжэй і бліжэй да сябе. Шчупак тузаўся на вудзе, кідаючыся ў бакі. Рантам сагнуўся ў дугу й высадка скочыў угару. Вудзільна трэснула папалам! Ромка, як учадзелы, стаяў над рэчкай і глядзеў у воду.

-- Вялікі шчупак, дзядусь! Зламаў мне вуду!

-- Казаў табе: не цягні нахрапам!

-- Я аж спалохаўся -- такі вялізны шчупак! Скочыў дугой угару...

Прайшло пяць або дзесяць хвілін, пакуль Ромка прыспасобіў пад жыўцоўку другую вуду. «Можа, не паплыў далёка? Можа, зноў возьмешца?» -- думаў. Чытаў некалі, што шчупакі галодныя, навет злюленыя ў сеці, кідающа на другую рыбу.

Пачапіў на гачак другога жыўчыка й закінуў вуду на тое самае мейсца. Сеў на траву й пачаў пільна прыгляджаць да плаўнічка, час ад часу кідаючи позірк на дзеда, які ўсё калупаўся із сваімі шнурамі. Хвілінаў праз дзесяць плаўнічок зноў, як і тады, рантам як-бы скончыў угару, потым драбнусенька задрыгэў, потым асыярожна, нібы працуячы, павёў па вадзе і ўрэшце пачаў ныраць усё глыбей і глыбей. Сэрца ў Ромкі задрыгала! Сыцінуў у рукох вуду й чакаў мамэнту, калі можна будзе падсякаць. Неўзабаве шнур напружыўся зноў, як нацягнутая струна. Але на гэты раз Ромка ня даў маху: перш-наперш, ён гукнуў дзеда Акулу на дапамогу. Той спрактыкавана падцягнуў шчупака да берагу. Потым падвёў пад яго свой сачок і спакойна выняў рыбіну з вады.

-- Ага, напаўся, браце! -- прамовіў із задавальненнем і пачаў выймаць з роту рыбіны гачак. І раптам выкрыкнуў: -- Э-э-э! Бачыш? У яго ў роце мой шнур з гачкам!

-- І мой, дзядусь! І мой! -- пасыпшыў адказаць Ромка. -- Вось гэты, з драцяным павадком...

-- Хэ-хэ! Бач ты, зладзюга! Павадзіўся гачкі ў рыбакоў адкусваць і вудзільню ламаць! Больш ня будзе табе гэтага!

І паклаў шчупака ў сваю торбу.

Менск, 1932

Цётка Магда

Яна сядзела каля стала, накрытага чыстым абрусам, зусім ужо сівая, хоць ёй і было яшчэ ўсяго пад сорак. Стол стаяў пасярод пакою, а крыху наводдаль ад яго, каля сыняны, зялезны нікелиянны ложак, засланы жоўтай, з зялёнymі разводамі, коўдрай. На ложку ляжалі: белая шлюбная сукенка з прышніленымі да яе трима белымі ружамі, вянок з каронай, на якой паблісквалі бусінкі танных шкляных пэрлаў, з зверху ўсяго гэтага невялікі кавалак паперы, зусім ужо зжоўклы пад упльвам часу. На ім віднеўся залаты шлюбны абручык. У баку на падушцы ляжалі яшчэ дзве-тры рэчы дзяшнага туалету: сукеначка зь сіняга тонкага сукна й такая-ж сіняя спаднічка.

Было ўжо падвечар, і пасярод стала, пад глыбокім зялёным абажурам гарэла старасьвешкая газавая лямпа, разыліваючы наўкола мяккае і прыемнае паўсъятло; яно крыху скрэслівала ператомленасць на твары жанчыны й рабіла яго маладзеўшым. З мэбліяў у пакою, апроч стала й ложка, стаялі чатыры венскіх крэслы й досыць уёмісты сундук зялёнага колеру, які звычайна ў нас даеща ў пасаг нявестам. Ён быў уцінуты ў кут паміж ложкам і сыняй. У другім куце, бліжэй да ляжанкі, стаяла нешта падобнае да тумбачкі, і на ёй паблісквалі чысьцінёй талеркі, нажы, лыжкі й відэльцы. Чырвонай вялікай лічбай каляндар на

сьцяне паказваў: «Студзень. 1. 1960». Было відавочным: жанчына рыхтавалася да спаткання новага году й некага чакала.

Час цягнуўся павольна, і Магда -- так звалі гэтую жанчыну -- паклала перад сабой некалькі вучнёўскіх сшыткаў -- яна выкладала родную мову й літаратуру ў сярэдняй школе -- і начала выпраўляць памылкі, час ад часу заглядаючы цераз акно на вуліцу. І тады, паміма сваёй волі, захаплялася прыгожасцю начы, і ёй хацелася выскачаць, як бывала, на вуліцу й пабегаць па марозна-скрыпучым снезе.

Раптам улавіла вухам далёкі шум аўтобуса -- чыгункі ў гэтым невялікім месценіі было, -- і цераз якіх-колечы дзесяць-пятнаццаць хвілін начулася доўгачаканая знаёмыя галасы. Магда хуценька ўскочыла зь мейсца, схавала сшыткі зноў у шуфляду, крыху направіла перад люстэркам свае сівыя валасы і, накінуўшы на плечы цёплую вязаную хустку, выбегла на ганак спатыкаць гасцьцей.

-- О птушаняткі! -- прамовіла нарасынеў мэлёдычнай беларускай мовай. -- Заходзьце-ж хутчэй, заходзьце! Пазамерзылі мо' у гэтай зялезнай скрыні аўтобуса?

«Птушаняткі» гэтыя былі два досьць высокія хлоіцы й гаварылі, як на надбор, абодвы густым басам.

-- Нічога, мамка! Усё ў парадку із тваймі птушаняткамі. Перажывем, не прападзем!

-- Дык разбірайцеся-ж, бо ў хане сёньня натоплена добра з прычыны съвіта.

Было ўжо каля адзінаштатай, і яна зараз-жа ўзялася за падрыхтоўку стала.

-- А я чакала, чакала, -- працягвала гаворку. -- Божанькі, ці прыедуць хаяц?!

Паставіла на стол пахкі студзень із сувіных ножак і расклала па талерках пласцікі шынкі й каўбас.

-- Ну, як-жа вам там паводзіша ў тым Менску?

-- А от жывем, дый усё! -- адказаў старэйшы, Зыміцер, гісторык і беларусазнаўца.

Магда ўсміхнулася.

-- Вось гэтак і ён адказваў: «Яміла, дый усё!»

-- Хто гэта?

-- Ды адзін хлапчук, зъ якім вы мо' сёньня спаткаецеся...

І яна зноў ўсміхнулася. А потым сур'ёзна:

-- Жаніща вам трэба, тады ня будзе «жывем, дый усё!» -- будзе нейкі інтэрас!

«Птушаняты» напоўнілі пакой бадзёрым рогатам.

-- Ну, а чаго-ж тут съмяяцца?

-- Як-жа, мамка, жаніща, калі навет ложак няма дзе паставіць? -- адказаў малодшы, Алесь, як больш баёвы, беларускі таленавіты паэта.

Магда задумалася й нічога не адказала. Дадала да пастаўленай на стол ежы дзьве бутэлькі пітва: адну гарэлкі - - зуброўкі, другую -- слабенькага такаю, відочна, і дзеля сябе. Калі ўсё было цалкам падрыхтавана, селі за стол. Зыміцер як старэйшы адкаркаваў бутэлькі й наліў усім кілішкі.

-- Ну, як-бы там ня было, -- прамовіла Магда, узняўшы свой кілішак, -- а сабраліся перад святам разам. Дык выш'ем-жа за здароўе нас усіх!

-- І за тых, хто мо' ў гэты час у дарозе або ў такіх умовінах, якія не дазваляюць выпіць... -- дадаў Зыміцер.

І раптам ягоны позірк спыніўся на рэчах, што ляжалі на ложку.

-- А што гэта за рэчы на ложку, мамка?

-- Гэта?! А я думаю, мае найдаражэйшыя, цяперака, як мой волас стаў ужо сівым, узяць шлюб, бо раней ня было як! -- бяз ценю ўсьмешкі адказала Магда.

«Птушаняты» паставілі на стол келіх і зъдзіўлена глядзелі на яе, чакаючы тлумачэння. Але Магда не сказала больш нічога.

-- Мамка, але-ж ружы твае шлюбныя зусім пазавялі й павысихалі, што гэта ёсьць?

-- Ну, вось бачыше? Пакуль я чакала на свой шлюб, дык і ружы пазавялі й павысихалі!.. І ня дзіва, даражэнкія: шмат часу працякло!..

-- Зноў загадка, мамка! Щі гэта па нашай нацыянальнай традыцыі -- забаўляща загадкамі перад новым годам?!

-- Паспрабуйце адгадаць.

-- А нашто, калі вы самі можаце нам сказаць, бо вы-ж заўёды былі добрай!..

Магда вышіла свой келіх, і на ейным ператомленым твары зьявіўся румянец. Яна абаперлася лакчямі на край стала і цяжка дыхала. Сыцінула далонямі скроні. Зыміцер і Алесь пераналохана пазіралі на яе. Гэта працягвалася хвілін пяць. Потым яна, як-бы набраўшы сілы, ускінула ўверх галаву й прамовіла:

-- Вы кажаце: добрая! Можа, і нядобрая часам была, але ня хочу вас больш тамішь, растлумачу вам гэтую загадку...

Падышла да ложка, узяла той, складзены ў чатыры, кавалак пажоўкрай паперы й сказала:

-- Вазьміце і прачытайце!

Зыміцер асыцярожна разгарнуў паперку й пачаў:

Дачушка, любая!

Ня маем ніякай магчымасы ѹ паведаміш табе больш падрабязна аб нішчасы, якое звалілася нечакана на нас. Сама дагадаешся! Толькі ўсе мы просім цябе: прыгарні, з ласкі божай, вось гэтае маленства -- сваіх пляменынікаў, Зыміцера і Але́ську! Захавай ім жышцё! Цалуем цябе!

На тварах «птушаняткаў» выявіўся жах і непаразуменне.

-- Што гэта значыць?! -- прамовілі разам.

-- Не дайшло да вас?!

-- Выслалі? Усіх разам? І маму й тату, і дзеда й бабку?
Жудасна!..

-- Жудасна! І такіх жудасыяў перажылі мы шмат. Такіх малых, якімі вы былі тады, бацькі кідалі на станцыях, на вуліцах і ўсюды, дзе толькі можна, каб уратаваць ім жышцё, бо ведалі, што знайдуща людзі з добрым сэрцам, падбяруць іх, накормяць і ня выгнаць з хаты!.. І простыя людзі, праўда, з сэрцам ставіліся да гэтых нашчасных сіротак -- жылі на жудасным пайку, але дзяліліся ім з прытуленымі...

-- Але-ж вы пераконвалі нас увесь час, што бацькі нашы атруціліся нейкімі грыбамі?

-- Гэта я выдумала, каб вам было лягчэй перажыць гэтую страту. А наяве яны ня вытрымалі выгнання й загінулі нейдзе ў Варкуце. Я даўно павінна была адкрыць вам гэтую таямніцу, але то баялася вам пашкодзіць -- маладыя, загарышчеся помстай і сансуецце сабе жышцё. То за сябе баялася, бо што-ж з вамі тады будзе, калі й мяне забяруць? То адпаведнага выпадку ня было. Можаце сабе ўяўіць, якой

пакутай для мяне гэта было! І я трымалася да сёнышняга дні! А от зараз вы ўжо не маленькія, ізь сыпельмі паглядамі на жышцё, спадзяюся, ня зробіце неразумнага кроку, і выпадак якраз адпаведны трапіўся -- сустрэча Новага Году...

Зыміцер прамовіў:

-- Я дагадваюся, што шлюбная сукенка і іншыя гэтых рэчы нейкім чынам звязаны з нашым жышцём!?

Магда як-бы засаромелася, але адказала:

-- Так...

-- Дык перадай нам усё да канца, калі ласка!..

Зноў пачырванела і апусыціла да долу вочы.

-- Ну, нічога! Мушу! Такая ўжо мая доля! -- падышла да ложка і ўзяла туую сінюю сукенку зь белым каўнерыкам. -- Вось у гэтай сукеначцы была я ў той дзень у школе, калі спаткала таго чалавека, якога пакахала на ўсё жышцё! Мне тады было няпоўных адзінаццаць год! Я была ў трэцій клясе. А ён, із спазненнем на два гады па хатній прычыне, прыйшоў упяршыню запісацца ў першую клясу. Нібы сёныя гэта здарылася -- так ясна стаішь у маёй памяці гэты дзень! Я, адзіная дзяўчынка на ўсю школу, сяджу на першай парче каля століка настаўніцы. Зь лінейкай у рукох яна стаішь тут-жа й робішь пераклічку вучням. «Як тваё імя?» -- пытаеша па парадку то ў аднаго, то ў другога. «Янка!» «Ага, значыць Іван! А тваё як імя?» «Яміла!» «А яшчэ як?» «Яміла, дый усё». -- адказвае хлопчык, сарамліва апусыціўшы вочы ўніз. «Як яго завуць на вёсцы?» -- пытаеша настаўніца ў дзяцей. «Так і завуць: Яміла». Настаўніца пашкісае плячыма: яна ня ведае, як занесыці ў сыпіс хлапчука. Тады я ўспамінаю, што ў нашай вёсцы ёсьць другі Яміла, якога мой бацька кліча

Амяльянам. І я падымаю руку: «Ну, Магда, як яго імя?»
«Амяльян», -- адказваю. «Малайчына, садзіся!»

Магда на момант сыціхае, як-бы набіраючы больш паветра ў грудзі.

-- Пасьля пераклічкі настаўніца адпусціла нас на пераменку. Дзеці бегаюць, жартуюць, крычаць, але Ямілы сярод іх няма. «Дзе ён?» -- зацікавілася я, неяк паміма сваёй волі. Гляджу, а ён стаіць самотны каля прыгрэтай сонцам съяны й штосыці вылеплівае з гліны. Я падышла да яго. Ён сарамліва апусыціў уніз вочы й хуценька схаваў лепку да кішэні. «Пакажы мне!» -- загадала я. «Нічога я не рабіў», -- прамырматаў ён. «Але пакажы!» -- ён ня вымаў руکі з кішэні. Тады я сама прасунула туды сваю руку й выцягла лепку. Гэта была фігурка чалавечка, досьціль добра вылепленая. І я была вельмі зьдзіўлена й глянула ў твар хлапчука. І мне здалося, што я заглянула ў нейкі баечны съвет чысьціні і ўзвышанасьці -- такім натхнёным і цудоўным паказаўся ў той мамэнт ягоны твар! Сінія-сінія вочы, нейкія спакойныя, ласкавыя, чаруючыя і крыху нібы засмучоныя. Высокі і прыгожы лоб. Складкі вуснаў мошныя, але ня жорсткія, з адценнем як-бы гіроні. Мяне нібы асвяціла сонца! Памятаючы, амаль ізь съязьмі на вачох, што ён так не па-сяброўску паставіўся да мяне, я яшчэ раз глянула на яго і аддала яму ягонага чалавечка. Ён хуценька схаваў яго зноў да кішэні. Потым сказаў: «Ты нікому ня скажаш?» Ён быў перакананы, што з яго будуць насыміхацца. У мяне ў кішэні былі пераводныя абрэзкі, якімі абдорвала нас настаўніца за добрыя паводзіны і адказы на ўроках. Я адарвала адзін зь іх -- блакітнага індыйскага сланя -- і дала Ямілу. Потым, магчыма, навет і нечакана для самой сябе,

хуценька нахіліася да яго й пацалавала ў шчаку. Ён так зачырванеўся, што мне аж школда стала яго!

-- Гэта ўжо пачыналася каханыне! -- зазначыў паэта Алесь.

-- Так, гэта быў ужо пачатак каханыня навечна, -- згадзілася Магда.

-- Ну, дык вып'ем за каханыне! -- дадаў Зыміцер.

І яны чокнуліся й выпілі яшчэ па кішку, і Магда працягвала далей:

-- Я не ўтайла ад маіх бацькоў таго, што ў гэты дзень зы мной здарылася. Прыйшоўшы дахаты, я весела падскочыла да мамы й сказала: «Ага! А я сабе жаніха знайшла!» Мама не падала віду, што яе гэта зыдзівіла або ўстрывожыла -- яна добра ведала мяне! І ўпаўголаса запытала, думаю, хаваючы ў душы съмех: «Хто-ж ён такі?» «Яміла, цудоўны такі хлопчык! Я яму слоніка падарыла!» Бацька, які ўсё гэта чуў, выклікнуў: «Што яна там меле?» «Ды вось, жаніха сябе знайшла й слоніка яму падарыла, -- адказала мама. -- Яміла нейкі». «Яміла, ото, пэўна, сынок таго бедака Арцёма Кунцавога». І потым ужо досышь пагрозыліва: «Вучыща трэба, а не пра жаніхоў думашь у твой век! От адвязу ў места ў гімназию, дык там за цябе возьмуща!..» Увесну я скончыла нашу сельскую школу, і ўвосень мяне, і праўда, адвезылі ў гімназию. Дадому я прыязджала толькі на канікулы: перад калядамі на два тыдні, перад вялікаднем на дзесяць дзён і ўлетку на два месяцы. Але спаткаша зь Ямілам мне ніяк не ўдавалася! Прычынай гэтаму, я думаю, была вялікая розыніца ў эканамічным становішчы нашых сем'яў: бацька мой быў падлоўчым і лічыўся «панам», а Арцём Кунцавы -- бядняк-селянін! Я часам пыталася ў людзей пра Ямілу, але

быў адзіны адказ: «выехаў некуды». Я была ўжо ў восьмай класе. Лета, як заўсёды, праводзіла дома. Неяк раз я мыла, стоячы на кладцы, свае хусткі. Рэчка невялікая, але чысьценькая, быстрая. На мне была гіmnазыяльная хворма: вось гэтая сіняя спаднічка й белая блузка. І раптам бачу: едзе воз із сенам. А калі яго ідзе хлонец -- высокі такі й тонкі, хударлывы. На галаве хланца хворменны картуз, вышэй-пачатковага вучылішча. «Гэта-ж Яміла!» -- амаль выкрыкнула я. І пранік выскачыў у мяне з рук. Але зачапіць яго я ўсё-ткі не магу -- толькі стаю й гляджу. А воз із сенам вялікі, цяжкі, і конік ледзьве цягне яго пад гару. І раптам нешта там у збруі -- гужамі, здаеща, завешча -- ірвеща. Конік высаквае з аглабель, і воз пачынае каціца сам па сабе ўніз. Спачатку мне было съмешна, як хлонец замітусіўся калі воза, каб не даць яму скацицца ў рэчку. Але потым бачу, што тут пахне бядой: ня толькі воз можа апынуцца ў рэчцы, тут якраз дужа глыбокай, але пацягне за сабой і хланца. Тады я кідаю ўсё і бягу яму на дапамогу. Так-сяк нам удалося воз затрымаць, і мы апынуліся разам. Глядзім адзін на аднаго, а сказаць нічога ня можам!..

-- Першае кахранье, цёця! -- уставіў Зымішер.

-- Так, яно бярэць у палон усяго чалавека! -- згадзілася Магда. -- Ага, я стаю й гляджу яму ў твар і заўважаю: прабівающа вусікі ды такія прывабныя! І хочаща мне дакрануцца да гэных вусікаў -- прытуліца да іх... І, каб ухліцца ад спакусы, я апушчаю ўніз вочы й кажу: «Яміла, ты памятаеш, як тады я атабрала ў цябе чалавечка?» Ён узняў на мяне вочы, і я прыкмечала ў іх радасць. «Памятаю, -- адказаў, -- і аж да сёняня хаваю вашага сланя...»

-- Вось гэтыя «гужы» і звязалі нас навечна. У гэтае лета мы спатыкаліся часыняком. Ён ужо ня быў такім сарамлівым. І веды ягоныя перавышалі мае, нягледзячы на тое, што ён вучыўся толькі ў трэцій клясе ягонае школы, гэта значыць у шостай, калі лічыць на гімназію, а я ў восьмай. Ён дужа шмат чытаў. І вучыўся мальваць і ляпіць, бо ім зацікаўліся настаўнікі й дапамагалі яму як маглі. А ў наступныя годы жыцьцё так закруцілася, што зламала не адных нас. Яміла папаў у войска й вярнуўся толькі цераз тры гады. Я была ўжо настаўнішай. Мы зноў пачалі спатыкацца. Ён часыняком наведваў нашу хату. Бацька мой глядзеў на гэта спачувальна. Але Ямілу зноў пацягнула да навукі, ён уступіў у Акадэмію Мастацтваў. Я, як і раней, настаўнічала. Скончыў Акадэмію, пра яго сталі пісаць у газетах як пра выключна таленавітага разъбяра. Для мяне гэта было вялікай радасцю! Ён прыехаў пабачыць мяне. Мы вырашылі згуляць наша вясельле перад новым навучальным годам, калі я была яшчэ не занятая ў школе. Я смыла сабе вось гэтую сукенку, купілі шлюбныя абручыкі, бацькамі маймі было падрыхтавана шмат усякага добра: закусак, выпівак, каб хапіла для ўсіх, хто зайдзе ў хату -- такая традыцыя ў нашым народзе! Каб усё падрыхтаваць для прыйма вучняў у новым навучальным годзе, я мусіла выехаць перад самім шлюбам якраз на мейсца працы, кілемэтраў за трышашць ад нашай вёскі, умовіўшыся з бацькамі, што яны прыедуць па мяне ў пэўны дзень...

І вось сяджу я ў сваёй каморцы і гляджу ў вакно. Нудна мне нешта, беспакойна! Часам навет хапае за сэрца. Праз тры дні шлюб, але гэты важны для чалавека мамэнт неяк ня радуе мяне, і хочацца некуды бегчы, уцякаць, каб усё гэта мінула мяне, каб ня бачыць нікога й нічога гэтага... І бачу:

пад'язджае пад школу хурманка, але коні ня нашы, і на вазу ня бацька і ня брат, які мусіў прыехаць па мяне, а браценік Андрэй і каля яго двое! Што гэта значыць?! Галава ў мяне закружылася, і з сэрцам стала дрэнна! Прадчуваныні заўсёды спраўджающа! Выходжу на ганак, і язык у мяне бышчам адняло: хочу спытаць у браценіка, што здарылася, а язык не паварочваецца. Бачу, і Андрэй нейкі не такі, як заўжды: маўклівы, прыгнебены, разгублены!.. Стайць і глядзіць на мяне. Урэшце ў мяне вырываецца проста із самай глыбіні душы: «Кажы!» А ён паціскае плячыма й адказвае: «Што-ж тут казашь!? Здарылася...» І выняў з кішэні вось гэтую пісульку й падаў мне.

Памятаю, як мёртвая, з анусыцелай душой, два астатнія дні перад шлюбам чакала я прыбыцця Ямілы. Нічога не магла рабіць, ні пра што думаць. Ви, як выкінутая з гнязда птушаняты, блукалі без мяне па двары. Які гвалт я павінна была ўчыніць над сабой, каб думаць пра вас! Подвечар прыехаў Яміла. Каля я начула ягоныя крокі на ганку, мне здалося, што я правалілася некуды глыбака ўніз. Ён падхапіў мяне на рукі і прамовіў: «Трымайся, даражэнкай!» І ў нейкім невытлумачальным парыве я схапіла ягоную руку і начала яе горача цалаваць, ablіvaючыся съязьмі. І тады вы абодвы падышлі і сталі каля нас. Яміла прытуліў вас да сябе. «Я цяперака зусім выразна выяўляю цябе мамкай гэтых дзетак!» -- сказаў. Гэта выклікала новыя сльёзы. «Але гэта ніколькі ня зьмене маіх плянаў -- ты застанешся маёй навечна!..» Я не знаходзіла слоў адказаць яму, хоць гэты адказ у душы стаяў ужо гатовым. Яміла зразумеў мяне, выйшаў на ганак і сеў на лавачку. Тады ты, Зыміцер, падышоў да мяне і сказаў: «Ты будзеш нашай мамкай? О,

як добра! Мы будзем цябе любіць, бо ты заўсёды прыносиш нам цукеркі!..»

-- Няўжо я быў такім падлізнякам!?

-- Так, ты любіў цукеркі. Але вы абодвы былі цудоўнымі хлопчыкамі.

І вось у гэты мамэнт я знайшла тыя слова, якія я павінна была сказаць яму. Я выйшла на ганак. Ён сядзеў, схіліўшы галаву на рукі. «Яміла, прабач мне -- я не магу браць шлюб...» Ён неяк адразу ўсхапіўся зь мейсца, стаяў і глядзеў мне ў очы. «Я разумею, -- сказаў, -- ты байшся ўзяць на сябе адказнасць за нашу будучыню пры наяўнасці таго, што здарылася? Прысягаю табе, ты ніколі не пачуеш ад мяне ні малейшага напраку, што-б ні здарылася ў нашым жыцці!» «Не, даражэнкі, ня гэта, -- адказала я, -- маральна я ня буду ў стане вытрымаць гэтага, разумееш? Мне заўсёды будзе здавашца, што я абкрадаю цябе, пазбаўляю цябе волі!.. Яшчэ раз прашу: прабач мне!» Ён доўга стаяў моўчкі. Павярнуўся да мяне тварам, і я ўбачыла на ім сълёзы. «Так, я зразумеў цябе, -- прамовіў урэшце. -- Але дазволь мне, у такім выпадку, бысь хонь тваім другам, каб, калі табе стане асабліва цяжка, каб... я мог прыйсці да цябе з дапамогай!..» Мы разьвіталіся. Як п'яны, хісткай хадой, ён апусыціўся з ганку й выйшаў на вуліцу...

-- Ой, цёця! То мы вінаваты, цёця!

-- Не кажыце глупства! -- зазлавала Магда. -- Вы? Вы хочаце сказаць, я павінна была пакінуць вас?!

-- Перапрашаем, мы сказалі гэта не падумаўшы...

-- І вось часам я люблю пакласці перад сабой гэтыя рэчы й глядзець на іх. Там маё жыццё, мае мары, пляны, надзеі... Але я адчуваю, што я зрабіла правідлова -- на

сэры ц май няма дакору... Я аддала маё жыщё вам, і я задаволена гэтым! Ніхто не папракне мяне!

-- Скажыце, а дзе ён цяпер, гэты дзіўны Яміла? -- запытаў Алесь.

-- Гэты самы хлоічык? А ён нейдзе працуе... Але, магчыма, вы яго хутка ўбачыце, вельмі хутка навет!

Насыцены гадзіннік адзваніў дванаццаць. На вуліцы пачуліся вясёлыя галасы моладзі. Ракеты расыісвалі ў розныя колеры неба. Гудзеў самалёт. І ў гэтых мамэнт пачуліся крокі на ганку. Магда хуценька накінула на плечы цёплую хустку й выйшла ў калідор. Цераз мінуту ўвяла ў пакой ужо зусім сівога, але моцнага чалавека. Зымішер і Алесь узыняліся зь мейсца.

-- Вось ён, гэты самы хлоічык Яміла! -- прамовіла зь хітраватай усьмешкай.

-- З Новым Годам! -- прывітаўся ўвайшоўшы.

-- Цёця, -- вырвалася ў пляменынікаў замест адказу на прывітаныне, -- але-ж гэта наш прафэсар з Акадэміі Маастацтваў!?

-- Сёньня няма прафэсараў -- сёньня ёсьць сябры! -- адказаў той.

І яны, як найлепшыя прыяцелі, прывіталіся. Зымішер падмігнуў цётцы ў прамовіў:

-- Кажаш -- хлапчук!?.

-- Так! Цудоўны хлапчук! Ён і дапамог мне падняць вас да людзей...

-- Ну, што-ж, можа, яшчэ й ня позна?

-- Не, гэта ўжо прайшло... -- адказала.

Падышла да ложка, хутка сабрала свае рэчы й кінула іх у сундук.

--Так, «птушаняткі», пра што была мова? -- запытаў з усьмешкай прафэсар.

-- Ды вось, успаміналі справы даўно мінулых дзён, паданыні старыны глыбокай!.. Але ня так ужо і глыбокай, паколькі справы гэтая яшчэ ў памяці...

Нью-Ёрк, 1965

Акупанты

Мацей у гэты дзень мусіў устаць рана: трэба было ехаць да млыну за дваццаць кілёмэтраў ад дому й вярнуцца назад дациямна, бо пазней рух забаронены вайсковымі ўладамі. Выехаў яшчэ пры зорцы Вэнеры на ўсходзе. Да млыну даехаў шчасльіва: ніхто нідзе яго не затрымаў, і адказваць, куды ён едзе й што вязе, нікому ня трэ' было. Але, змалоўшы і едучы назад, на kraю таго мястэчка, дзе быў млын, адразу ж natрапіў на нямецкі патруль.

-- Halt!!

Мацей зразумеў: трэба спыніцца.

Да возу набліжаўся ў вялікіх фільцаках немец. Пад паходамі трymаў кароненкі аутамат.

-- Was haben sei?² -- спытаў, паказваючы на мяхі.

Мацей і гэта зразумеў: што вязеш? Але адказаць на нямецку ня мог. Толькі паказаў на свой рот і з ухмылкай прамовіў:

-- Гам!.. Гам!..

Немец нахіліўся над возам і памацаў мяхі.

-- Mehl?¹

---

¹ Стаяць!

² Што ў іх?

Мацей гэтага слова ня ведаў і не адказаў нічога. Жаўнеру гэта паказалася падазроным: ён меў загад затрымліваць усіх з вазамі, бо сталі частымі выпадкі падкладання мінаў. Азірнуўся, каб паклікаць каго, хто мог бы дапамагчы ў перамовах, але на вуліцы нікога ня было.

-- Zuruck!² -- загадаў, паказваючы, што трэба ехаць назад. Тут Мацей інстынктам адчуў, што пачынаеца клонат. Стараўся пераканаць, як мог, немца, што на возе толькі мука й што ехаць яму далёка, а рух дазволены толькі дациямна; і што хата там засталася адна, жывёла не дагледжана; і калі-ж ён вернецца, у такім выпадку, дадому? Немец яго не разумеў, а ён -- немца. Урэшце вырваўшы з рук Мацея лейшы, немец досьці злосна нешта выкрыкнуў і, падскочыўшы, усеўся на мяхох з мукой.

На заставе, куды яны прыехалі, Мацея прымусілі зыняць з возу і аднесці ў памяшканье мяхі. Пакуль ён гэта рабіў -- і ад клонату, што здарылася гэтая прыкрасыць, -- ён аж спацеў. Зыдзеў кожух і, паклаўшы яго на воз, стаў каля мяхоў, каб пільнаваць муку. Белабрысы фэльдфэбаль зъ зялезнай каскай на галаве загадаў жаўнерам праверыць мяхі. Два ізь іх, каб ня брудзіцца мукой, началі багнетамі парошы у мяхі. Мацей зъ вялікім абурэннем глядзеў на гэта, але сказаць нічога ня мог.

Праз папаротыя мяхі мука начала сышацца на падлогу. Фэльдфэбаль флегматычна зірнуў на гэта й пайшоў прэч, а за ім і тыя з багнетамі. Застаўся адзін толькі жаўнер, ужо стараваты, з пасівельмі вусамі, што стаяў увесь час убаку і,

---

¹ Мука?

² Назад!

пакручваючы файку, моўкі пазіраў, што робіцца наўкола. Быў ён з абветраным сялянскім тварам і з грубымі рукамі; на адным з пальцаў віднеўся срэбны шлюбны пярсыёнак. Цяпер ён падышоў да Машея й пачаў тлумачыць, што рэвізія скончана й прасыпаную муку трэба сабраць у мяхі.

-- Зразумеў? -- спытаў раптам па-беларуску.

Машей аж войкнуў ад радасці: знайшоўся чалавек, зъ якім можна пагутарыць! Падзякаваў немцу за параду й спытаў, дзе ён навучыўся размаўляць «ла-нашаму».

-- Тут! -- адказаў немец.

-- Так хутка!?

-- О, не! Я доўга жыў у Ашмяне й Маладзечне ў тую першую вайну...

Машей паскардзіўся: хутка стане цёмна, а яму ехаць дзвашаць кілёмэтраў, і зноў дзе-небудзь затрымаюць. У адказ на гэта стары жаўнер прасыпяваў:

-- Ночка цемны -- я баюса,

прыяды мне Маруса... -- і голасна зарагатаў.

Машей таксама ўсьміхнуўся, але падумаў: «Добра яму рагатаць, калі ён на мейцы».

-- А ты -- ехаць, ехаць! Ня бойса! -- зазначыў немец і пачаў дапамагаць Мацею класці мяхі на воз, каб паскорыць ад'езд.

-- Ня добра вайна! -- уставіў Мацей.

-- Ja, schlecht!..¹

Машей з сымпатыяй зірнуў на яго і ўзылез на воз. «От, забралі і старога, у другі раз, пагналі на чужы край, --

---

¹ Так, дрэнна!..

падумаў. -- А там, можа, таксама няма каму жывёлу дагледзець...»

-- Ну, ехашь, ехацы! Баба твой чакае -- хоча печ бліны...
Мацей гаротна зморшчыўся.

-- Няма ў мяне бабы! -- адказаў прачулена. -- Бонбай пазабівала й дзяцей і бабу, як ішоў хронт...

Жаўнер падаў яму руку й моцна паціснуў яе.

-- Ведаю, -- адказаў, -- шмат такіх!

* * *

Клопаты з затрымкай атабралі ў Мацея шмат часу, але на гэтым прыкрасыці яшчэ ня скончыліся. Пры выездзе за містэчка яго зноў спынілі жаўнеры і, ня пытаючыся, куды ён едзе, паклалі на воз свае торбы з кацялкамі, запаснымі ботамі, газавымі маскамі і скруткамі коўдраў. Мацей жахнуўся: няўжо куды везыі?¹ Гэта-ж і так мала часу! Калі-ж ён будзе дома?

Жаўнеры падгандялі.

-- Schnell, schnell, Mensch!!

На шчасьце, немцы ехалі ў тым самым кірунку. «Пэўна, нейдзе лясныя хлонны напракудзілі? -- падумаў. -- Добра яшчэ, што ў адну дарогу! А то, як ім вытлумачыць, што далёка дадому, а рух дазволены толькі дациямна? Гора -- без языка!» Жаўнеры намагаліся вытлумачыць яму, каб ехаў шпарчэй. Мацей і сам быў зацікаўлены ў гэтым, але для каня цягнуч гэтакі воз -- пінь асобаў, ды торбы іхныя, ды сам, ды мяхі -- было зацяжка.

---

¹ Хутчэй, хутчэй, чалавек!

Урэшце ён пачуў ад жаўнераў: Фасылеўка. «Ага, значыць, якраз у маю Васілеўку, дадому. Ну, дык яшчэ дзякавашь Богу! Можа, як-кольвеk дабяруся...» Жаўнерык, самы малады, амаль дзішё, атабраў у яго лейцы й пугу, усёйся побач і пачаў панукаць каня:

-- I-та! I-гі! -- па-швабску.

Але конік не разумеў немца: як жаўнерык ні намагаўся, рух заставаўся такім-жа павольным, як і раней. Кінуў пугу й лейцы й вылаяўся па-свойму. Тады і іншыя немцы пачалі жартаваць з Мацея і зъ ягонага каня, які толькі пакручваў паслья кожнага замаху ўдарыць яго сплещеным шэрымі «ваўчкамі» хвастом.

Праехалі вёску Сывірыдаўку -- ужо недалёка ад Васілеўкі. Тут іх дагнілі яшчэ хурманкі з жаўнерамі. Сярод іх быў і той стары. Убачыўши Мацея, ён зноў засыпяваў: «Ночка цёмная, я баюся» -- і зарагатаў. Некаторыя з жаўнераў, дастаўшы із сваіх ранцаў ёміну, пачалі закусваць. І Мацей успомніў, што ён сёньня зусім нічога ня еў, і яму дужа захашелася дасташь хоць кавалак хлеба, але торба была нейдзе ў сене, пад жаўнерскімі ранцамі. «Бульбачкі-б цяпер печанай з капустай, -- падумаў, -- сопкай гэткай, цёпленькай, як, бывала, пры нябожчыцы. Зямелька ёй тамака пухам! Бог ім некалі аддзякую за гэтыя забойствы і tym і другім -- абое рабое!..» Потым пачало ўспамінацца жыцьцё апошніх год. «Тыя, хоць і з аднаго кодла, а зусім ня дбалі пра людзей: абяцалі рай, а далі пекла!.. Пазамарылі людзей гэнymі калгасамі ды яшчэ вайну наклікалі... Вялікі саюз савешкіх народаў! У гэтих вялікіх усё на мане трymаеша!..» І Мацей упершыню адчуў да іх сапраўдную злосць. «Хітруны! Усякім способам хочуць ашукаць! Мы-ж

асобнае гаспадарства, а дыхнуць вольна не даюць! Няўжо мы не маглі-б неяк пагадзіца із сваімі суседзямі, каб ухіліца ад войнаў?! От-жа сядзяць там сабе ціха гэныя швайшары ды свэны! А тут заўсёды таўкуща! Былі-б самі сабой, усё-ткі гэта дапамагло-б, а так «старэйшы брат» робе што хоча... А цяперака вось яшчэ гэтыя!.. Каб Бог даў перажыць як-кольвеk гэта ліха!»

І Мацею горача захацелася сказаць: «У імя Айца й Сына і Духа Святога» і пераксьціца, але, каб не дражніць немцаў, ён толькі зьдзеў шапку й махнуў рукою перад галавой.

Праехалі міма паразбіваних і папаленых панцыраў, на некаторых яшчэ відаць былі савецкія знакі. «От, абдзіралі людзей на гэтае зялезьзе, і ўсё пайшло намарна... Ды яшчэ няведама, чым гэта ўсё скончыцца. Можа, павымрам усе з галадухі або зь якой пошасыці...»

* * *

Тут ужо набліжалася гэтая самая «Фасілеўка». Жаўнеры раптам, не ўядзжаючы ў яе, разабралі свае торбы й пакінулі хурманкі. Мацей лёгка ўздыхнуў «Ну, хвала Богу! Тое добра, што добрым канчаеща -- усё-ткі дабраўся да роднага кута!» Драўляны хаты з саламянімі дахамі шнурам паўсталі перад ім уздоўж вуліцы. У некаторых маячылі яшчэ цымняныя агенцьчыкі. На шчасыце, у вёску ня трапіла ні адна бомба; саламянія дахі ўспыхнулі-б, як порах. Пасярод вёскі маркотна шумеў пагоскі бярэзынік. Паўзь яго шарэла маленькая старажытная каплічка, куды прывозілі памерлых перад пахаваньнем. Зірнуўшы на яе, Мацей успомніў

нябожчыцу й дзетак, пакрамсаных на кавалкі бомбай; ляжалі ўсе ў агульнай труне...

Думка кальнула ў сэрица. Зыдзеў шапку, набажна пераксыціўся. «Тутака прыйдзенша й мне палегчы...» -- падумаў.

Пагнаў па вуліцы каня шпарчэй. Падмерзлая зямля бубнела пад коламі. Хаты нібы затаіліся -- ані гуку. І раптам, калі ён быў ужо кали дому, пачулася траскатня кулямёту. Інстынктыўна ўздрыгнуўся ўсім целам. Але страляніна зараз-жа сыціла.

Уехаў у двор. Усё выглядала як мае быць. Адпрог каня, паставіў яго ў стайню, падкінуў канюшыны. «Як крыху астыне, не забыща-б напаіць», -- падумаў. Вышыгнуў вядро вады із студні, напаіў карову. Падкінуў пару буракоў сывінчу ў карыта. І тады толькі скіраваўся да хаты. Замок на дзвярях вісеў на клямцы, прабой быў вырваны. Пасыпешна ўбег у хату, але тут выглядала ўсё ў парадку. Дастав зь печы чыгуноч з капустай і пачаў з апэтытам сёрбаць, закусваючы хлебам. І ў гэты мамэнт із запечка пачуўся дробненькі съмяшок, нібы пабразгваныне спружыны будзіка. Крыху занепакоіўся, але хутка апанаваў сябе. Падняў лыжку ўгару, быццам перад ім сядзеў нехта, каму трэба трэснуць ёю па ілбу, і спакойна прамовіў:

-- А гэта яшчэ хто там?

Съмяшок памацнёў, ператварыўся ў нейкі мэханічны клёкат, быццам у таго, хто на печы, саскочыла, як у будзіку, накрученая спружынка, і ён ужо ня ў стане цяпер спыніцца, пакуль яна цалкам не раскруціцца. Машей зразумеў гэты съмяшок так, як і сълед: чалавек пабойваеща, каб яго

не ўзялі за каршэнь і задобрываеща. Не падымаючы галавы, зазначыў:

-- Дык гэта ты мне тут замкі паламаў?

-- Пришлось -- извините...

Мацей незадаволена:

-- Ламашь замкі! І ўрываща ў хату?! Хто ты такі, і куды нясуць цябе твае ногі?

Съмяшок адразу-ж перарваўся. І той, хто съмияўся, відаць было, усеўся на печы.

-- Ты угадал" -- прамовіў. -- Хожу, брожу, а куда несут меня мои ноги, и сам не знаю...

І стаў апавядадзець, як каля вёскі напалі на яго трох вялікія сабакі, усе рабыя. Абараняща ня было чым і ўцякаць таксама некуды, і ён кінуўся ў рэчку. Вада студзёнай, ён зьмерз і пабег у хату, якая была бліжэй, каб пагрэшча. А тут гэты замок! Ну, і зразумела, трэба было вырваць прабойчык! У хане нікога ня было. Ён залез на печку й нечакана заснуй. І сынілася яму, нібы зьявілася пудоўная красуня...

Мацей абрэзаў яго:

-- Ты мне байкі не апавядай: ніякіх рабых сабак у вёсцы няма, і наагул сабак амаль няма, іх пастралаляі немцы, -- і потым сувора: -- Пакажы мне свае паперы! Я адказваю за цябе...

-- Паперы? Паперы? -- забянтэжыўся той. -- А на что они тебе(

-- Прыймашь людзей бяз жадных папераў цяпер забаронена: прыйдуць немцы й цябе й мяне на шыбеніцу пацягнуць...

-- А ты за немцаў?

-- Я не за тых і не за інших!.. Я гаспадар, разумееш? Свой глузд маю! Але я мушу ведаць, хто ты такі. Ты, пэўна, адтуль, з-за хронту?

Мацей узяў апарожненую міску й накіраваўся да парогу, дзе былі палічкі для судзьдзя.

-- Ты ўгадал: я оттуда, с Тамбовской... Но ты никуда не ходи. Понимаешь? Паперы? Хорошо, я тебе покажу мои пачетры... -- Засунуў руку ў кішэню шыняля, які быў пад ім. -- Всякіе паперы бываюц -- дадаў. -- Вот, к примеру, такого сорта паперы успокоят тебя?

Мацей узяў галаву і ўбачыў скіраваны на яго наган.

Чалавек зноў закаціўся сваім хвальшывым съмяшком.

-- Дык гэта ты такі абаронца!? -- заўважыў спакойна Мацей. -- Схавай сваю дурную цашку! -- загадаў. -- У сваёй хаце я заўсёды знайду спрыт скруціць табе рукі...

-- А, ты хочешь знать, кто я такой? Хорошо. Я прислан хлопцами по развёрстке для партызанки, чтобы на послезавтра доставили пятьдесят кило печеного хлеба, пять кило жиров и двадцать пяць кило баранины или говядины... Понял?

Мацей разгублена стаяў сярод хаты. «Няпрошаны госьць - горш за татарына, -- думаў. -- Прыйдуць немцы -- павесяць і вёску спаляць! Але й гэтыя пастралаюць і спаляць! Як цяпер выправіць яго?» Успомніў, што няпоены конь і скіраваўся да дзівярэй.

-- Гаспадар! Гаспадар! Постой, я тебе что-то скажу - ты никуда не ходи. Имей віду - жівым тебя спалим...

-- Я нікуды ня йду: конь, от, высаҳ тамака, цэлы дзень няпоены...

-- Не помрёт твой конь.

Пакуль Мацей стаяў каля дзьвярэй, бадзяка злез зь печы. У зубах была цыгарка. Папрасіў запалку. Мацей паднёс каганец і ў гэты мамэнт убачыў, што рукі ў бадзякі дрыжань.

-- Зімна?! -- усміхнуўся Мацей.

-- Как?

-- Я пытаю: зъмерз на печы?

-- Промёрз, когда попал в реку...

-- А дзе гэта табе собіла цераз рэчку лазіш?

-- Вот собило, собіло... -- ухіліўся той ад адказу. І потым -- Знаешь что, господар, если ты попробуешь меня выдать, будет тебе плохо...

-- Ды я нікуды, толькі-б каня, кажу, напаішь...

Мацей сеў на лаўку й начаў апавядань, чаго нацярпеўся за дзень. Думаў, можа чалавек расчуліша, супакоіша, і тады можна будзе выскачыць на хвілінку да канюшні.

-- А ці ты што еў? -- запытаў потым.

-- Рано ел, а потом не приходилось. Но это ничего, мы в лесу привыкли жить по-волчьи...

-- А праўда, жывеше, як ваўкі...

Было, мабыць, ужо каля дванаццатай ночы, калі бадзяка сядзеў над патэльняй зь яечнай за столом.

-- А где твоя баба? -- запытаў раптам.

-- Няма ў мяне бабы -- нікога няма...

-- Как так?

-- А ўжо два гады, як усіх лішыўся: бонба ўдарыла, як хронт ішоў.. А я, на няшчасце, дома ня быў і ўцалеў...

Чалавек памаўчаў, даядаючы яечню.

-- Хорошо ты меня угостил, вот кабы ещё бабу доставил...

-- Вось пра што маскаль думае!? -- узбунтаваўся Мацей.

-- Скуру сваю трэба ратаваць, а не пра бабу думаш у гэты час!..

І ў той-жа мамэнт з вуліцы пачуўся нейкі шум, крык і крокі людзей. Мацей, уперад за ўсё, прыгнінуў пальцам агенчык каганца. Потым кінуўся да вакна. Заглянуў у яго й хутка адскочыў.

-- Немцы ў касках! -- прашантаваў трывожна.

Штурхануў бадзяку ад стала й скамандаваў:

-- Уцякай! Зараз-жа ўцякай!

Бадзяка схапіў з лаўкі шынэль і выскачыў за дзвіверы. Пачулася некалькі стрэлаў. Мацей пераксьціўся. За дзвіврыма ўжо тупалі сваімі цяжкімі ботамі немцы. Мацей паспяшыў адчыніць, і снапкі агенчыкаў з ручных ліхтарыкаў асьвяцілі хату. Мацей стаяў як няжывы...

Поверх зеленаватых нямецкіх шынеляў віселі жаўтаватыя шнурывы й бляхі палявых жандараў. Загадалі запаліць съятло. Адзін зь іх, старэйшы на чыну, пачаў аглядзаць хату. Убачыўшы на стале патэльню, кавалак хлеба й нож з відэльцам, выкрыкнуў:

-- Partizant!?

Мацей пакруціў галавой.

Пачалася рэвізія. Заглянуў пад лаўкі, пад печ і навет у печ. Адзін з жаўнераў узлез на печ, але зараз-жа покатам зъяшцеў адтуль.

-- Mine! -- выкрыкнуў.

Мацей абкружылі, наставіўшы на яго аўтаматы. «Удружыў няпрошаны госьць! Цяпер толькі адно: схапісь

гэтую міну й сабе пад ногі». Але было позна ўжо: зь яе вынялі запальнік. Старэйшы па чыну пачаў нешта пісаць. Потым яны аб нечым спрачаліся, пазіраючы на Мацея. Пасьля ўсе ўпяцёх падпісаліся пад паперай. Адзін зь іх зьняў з крука ў сцыяне лейцы -- тыя самыя, зь якімі Мацей ездзіў сёньня ў млын. Зрабіўшы на адным з канцоў засмаргу, выйшаў з хаты. Цяпер Мацея мог выратаваць толькі цуд, але гэтакіх цудаў у нашу эпоху не здараєща...

Вывелі Мацея з хаты. Першы немец паставіў у варотах калодку, на якой Мацей кляпаў косы й скіпаў дровы; стаў на яе й прывязаў лейцы да перакладіны паміж шуламі. Мацей, як адубянелы, стаяў і глядзеў на ўсё гэта. «А конь так і застаецца няпоены», -- думаў. Узыняў вочы ў неба. Але неба маўчала...

Яго штурханулі й загадалі стаць на калодку. І як толькі ён гэта зрабіў, накінулі засмаргу яму на шыю й выбілі калодку з-пад ягоных ног. І ў галаве Мацея зазвінелі званы, і яму здалося, што ён некуды ляціць, ляціць...

* * *

На сьвеце шмат няпраўды, зла, зрады... Людзі добрыя, шчырыя, сумленныя гінуць: ад куль, на шыбеніцах, у вязніцах... Людзі зласлівыя, хітрыя, зрадлівыя дастаюць ардэны й мэдалі, узвышаючыя й множаць зло. І няма згоды й ладу ў доме, у сям'і, паміж сябрамі й народамі... І імчыща цераз трупы на белым кані Чорная Смерць з аголенай шабляй...

Нью-Ёрк, 1953-1972

Воўчым съледам

Піліп папаўдні натапіў ёўню. Потым узяў сноп яшчэ не абмалочанага аўса і паставіў яго насупрань вакенца, крокаў за трышашь ад ёуні -- якраз на адлегласці вернага стрэлу з паляйунічай стрэльбы. Каб заяць сноп паваліць ці сынягнуць зь мейсца ня мог, прывязаў яго да лазовага кусыціка, які, як наўмысьльне, тут і тырчэў з-пад сънегу.

Зайцы ўзімку, калі ўсё пакрыта сънегам, галодныя і йдуць на жыроўку рана ў дужа марозныя дні, навет зараз-жа, як толькі пачне заходзіць сонца. Таму Піліп яшчэ завідна наважыў «засесыці на зайца». Зыняў з крука сваю пістонную дубальтоўку, падняў куркі і прадзымухаў іх. Пістоны былі ўжо старыя, падмочаныя, і на іх мядзянай агортцы зьявілася зялённая маса. Даставіў з карабка іншыя й паставіў на мейсца сапсутых. Абуўся ў цёплыя валёнкі, надзеў кожух і падаўся ў ёуню. Дым ужо сышоў, і цяпер у ёй было цёпла і прасторна.

Сеў на загадзя падрыхтаваныя снапы, прасунуўшы рулю сваёй дубальтоўкі ў вакенца. Ноч была ясная й марозная; месяц у поўні, як начышчаны мядзяны пятак, вісеў над бліжэйшай грамадкай сасоньніку, разльіваючы наўкола зеленаватае мяккае съятло, і Піліпу была добра відаць навет мушка на дубальтоўцы.

Ад няма чаго рабіць ён пачаў успамінаць свае паляўнічыя прыгоды: увосень яму «пашэнціла» -- падстрэліў на возёры пару дзікіх гусей; праўда, з-за іх яму давялося добра выкупаша ў ледзянай вадзе, але гускі былі тлустыя! «Гускі! Што гускі -- дробязь! Цяпер набой шмат каштую, дый не дастаць! -- падумаў. -- От, каб лася дзе-небудзь падпільниваць -- і мяса шмат, і скора спатрэбілася-б у гаспадарцы на сырамяць ці на што. Або добра га! Ну, ці хация-б ваўка; за скуре, напрыклад, атрымаў-бы добрую прэмію!.. Ваўка!? От, каб тады была зь ім стрэльба, як у восеніскі імжлівы дзень, калі ён ціха пасоваўся па вузкай лясной сцежцы з торбай арэхай на плячох!.. Ага! Як напароліся тады на яго тыя два ваўкі-канятнікі! Ото было-б паляванье...»

Рантам яго моцна пацягнула на сон, і ён клюнуў носам. Узварухнуўся, паправіў пад сабой снапы і зноў пачаў пільна ўглядзаша ў вакенца: сноп і лазовы кусьцік маячылі перад вачыма, як і раней. І сон хутка зноў наляцеў на яго й салодкім датыканьнем пачаў плюшчыць яму вочы. І тады пачало блузнышча: роўная, снегам ухутаная лагчына, і ён у лёгкіх санках, з упражненымі ў іх алінямі, імчыща па ёй! Алені прымчалі яго ў ледзяны горад, асьветлены сінімі, зялёнімі, жоўтымі й ружовымі агнямі. Зайцы, вавёркі, козачкі, ласі і ўсе іншыя звяры і звяярушкі паўсталі перад ім у шарэнгу. Мядзьведзь затрубіў у даўгую мядзянную трубу. І тады воўк, выступіўшы наперад, узмахнуў лёгкай тоненъкай трисыцінкай, і ўсе зверы ўзгоднена засыпвалі. Якія гэта были щудоўныя, ніколі раней ім ня чутыя сывевы! І яму так стала прыемна, і такімі слайнымі і прыхільнімі здаліся ўсе

зывяры і зывярушкі, што з вачэй аж пасыналіся сылёзы ад прачуласыці...

Ён зноў клюнуў носам і спалохана хапіўся за стрэльбу. Але наўкола па-ранейшаму было ціха; снопік і лазовы кусьцік заставаліся на мейсцы. Рантам да вуха дайшоў нейкі ледзьве ўлавімы шолах. «Ага, нейдзе скача зайчык», -- падумаў, павольным рухам бяручы стрэльбу. І ў гэты час на роўнай, выгладжанай вятрамі кромцы сънегу, зъявіўся нейкі падоўжаны, зусім не падобны на зайчыны, цень; плыў ён павольна, часам на кароткі мамэнт спыняўся, як-бы той, ад каго гэты цень ішоў, да ўсяго прыслухоўваўся і прынюхваўся. Напружены мамэнт цягнуўся так доўга, што Піліп адчуў навет нецярплівасын...

Ён хацеў ужо крыху нахіліца да вакенца і ямчэй заглянуньць у яго, як кроکаў за дзесяць, ня больш, паўстала постаць ваўка, якая ў съятле месяца здавалася дужа вялікай. Прыйлюшчыўшы левае вока, Піліп павёў позіркам па ліштве сваёй дубальтоўкі і потым націснуў на язычок курка. Але пачуўся толькі «пішык» -- порах у стрэльбе ляжаў доўга і адсырэў...

Воўк пачуў гэты «пішык» і павёў галавой да вакенца. Пэўна ўчу́шы пах спаленага пістона, а можа быць, і дубленага кожуха Піліпа, ірвануўся наперад, зрабіўшы вялізарнейшы скачок! Піліп зноў падвёў мушку стрэльбы да грудзі ваўка, ужо бягучага, і націснуў на язычок другога курка. На гэты раз грымнуў стрэл, рэха якога пакацілася далёка па імшарах. Воўк перакуліўся, дрыгаючы нагамі. «Ну, вось і даў канцэрт!» -- падумаў Піліп, успамінаючы сон.

Выйшаў на двор. Абагнуў ёуню, скіраваўся да здабычы, каб паглядзець, што за яна. Але яе на мейсцы ня было.

Піліп захваляваўся: «Гэта-ж цэлыя сорак пяць цалкачоў!» Азірнуўся. Воўк валокся зь перабітым задам крокаў за пяцьдзесят ад яго. Кінуўся наўздагон. Падбег, замахнуўся ботам, цэлячи ў галаву. Воўк ляснуў зубамі й хапіў за халіву бота. Ірвануў яе й раздраў ад самага верху і аж да абщаса. Піліп спалохаўся, але зьвера ўпусыць было шкада. Размахнуўся і ўдарыў яго прыкладам стрэльбы. Стрэльба хруsnула, і ў рукох Піліпа засталася толькі кароценъкая руля. Воўк, нібы зразумеўшы, што настаў ягоны чарод нападу, нечаканым скачком кінуўся да Піліпа, хапаючы яго за горла. Піліп адпіхнуў яго нагой. Воўк зноў скочыў на грудзі Піліпа й на гэты раз хапіў яго за твар. Вырваў амаль усю левую шчаку. Гарачая кроў заліла Піліпу рот, пацякла па вонратцы й пад вонратку. Ён моцна закрычаў і пачаў адбіваша нагамі. У зьвера, відаць, не хапіла ўжо больш сілы да нападу; ён раптам адскочыў ад Піліпа і толькі час ад часу паварочваў да яго галаву і ляскаў зубамі. Піліп кінуўся наўцёкі, але крокаў праз дзвашаць сілы пачалі яго пакідаць, і ён паваліўся на сънег...

* * *

У Піліпавай хаце яшчэ ня спалі і стрэл чулі. Чакалі: вось ён хутка зьявіцца, як звычайна, з зайцам у рукох. Тым часам праішло з паўгадзіны пасыля стрэлу, а потым і гадзіна, а ён не вяртаўся. Западозрылі нешта няладнае. Спусылі з ланцуга Палкану, які ўжо хвілін за пятнашашь-двашашь перад стрэлам пачаў гучна брахаць і ірвацца з ланцуга...

Сабака зараз-жа кінуўся за гумно. Пайшлі ўсьлед за ім: Палкан стаяў над Піліпам і жаласьліва візчэў, ліжучы гаспадару рукі. Піліп паднялі й павялі да хаты,

падтрымліваючы подручкі. Палкан абнюхаў съяды ваўка й кінуўся ў кірунку імшараў...

Убачыўшы Піліпа ў крыві і з разарванай шчакой, у хаце ўсе перапалохаліся. Толькі адно слова «воўк!» мог сказаць ён. Пабеглі да настаўніцы па ядынку. Та я сама прыйшла зрабіць анатрунак...

Калі ўсё было скончана й Піліпа паклалі ў пасыцель, успомнілі пра Палкана. Мужчыны ўзбройліся калкамі і пайшлі яго шукаць. Ад мейсца стрэлу воўк прайшоў яшчэ кілёмэтры два. Палкан дагнаў яго ў імшарах. Ратуючыся ад злоснага й дужага сабакі, ён забоўся пад лапік густой ёлкі і адтуль агрывазаўся. Сабака не рызыкаваў кінуща на яго, стаяў і злосна брахаў. І толькі тады, як падышлі з калкамі людзі, кінуўся на ваўка й пачаў яго ірваць зубамі. Зьвер выкаціўся з-пад елкі й быў прыщіснуты калкамі...

1930

Пернікае сэрца

Немцы пачынаюць аджываць. У гэтым перакананы навет наш мастак Вохра. Праўда, ня ёсьць ён мастак палітры, а па паўлітру, паслыя чаго вельмі ўдала расфарбоўвае ў розныя колеры, асабліва ў сіні, сваю жонку. Дык ён цяперака «перабудаваўся» адносна адживання немцаў. Раней казаў: «Бяз чужынцаў ім і за сто год ня вылезыці з руінаў. Ды яны й чакаюць толькі, каб каго зноў запрэгчы!..» А цяперака ўжо -- не, так ня кажа: немцы пачынаюць аджываць!

Вось тутака, у крайсавым, як па-нашаму, у павятовым месце, адбыўся перадкаляндны кірмаш. Зъехаліся ня толькі баўэры з усяго краю, але ўсе, хто толькі мог. І навет зь іншых мяйсцоў сышаў. А Вохра запэўнівае, што навет зь іншых панстваў-гаспадарстваў, як Гэсэн, Саксонія, Вайсрутэнія¹... Можа й так, праверыць нам цяжка. Але пэўна тое, што людзёў, як кажа Вохра, было тутака ўсялякіх: і баварцы ў сваіх рознафарбавых туалетах, і звычайнія немцы, і, можа, саксонцы -- Бог іх ведае! -- і вайсрутэніяны, як суседы... Гутарка тутака адбывалася на ўсемажлівых мовах.

---

¹ Назва Беларусі ў часы нямецкай акупацыі 1941-1944 гг.

Вось і мы з Вохрай выправіліся на кірмаш. Што датычыць мяне, то я ня так для того, каб што купіць, бо гроши мне няма адкуль браць, каб купаваць розныя рэчы на кірмашох, -- я ішоў толькі паглядзеь, паколькі Вохра залёуніваў, што пазыяджаліся людзі з розных панстваў-гаспадарстваў. Тым болей, што і вечер у гэты дзень дзьмуў якраз у тыл, калі ісцы ў кірунку места...

І прауда-ж, немцы аджываюць проста, як па пляну Маршала¹! Колькі тут тавараў імі было павыстаўлена ўсялякага! І гэта нягледзячы на вечер, які тут ім ня дзьмуў з тылу. І міскі з самалётавага алюмінію, і розныя забаўкі, цапкі, пісталецкі, гарматкі... І ўсё гэта, як я добра прыгледзеўся, то з пабітых самалётаў, то з танкаў і іншых падобных рэчаў, так што я навет падумаў: «Рэалістычныя немцы ўрэшце знайшлі правільны кірунак жыцця, перарабляючы зброю ў дзіцячыя цапкі, і каб усе народы (за выключэннем, зразумела, вайсрутэньянаў, бо мы такіх рэчаў яшчэ не будавалі), каб усе народы зрабілі так, то ня трэба было-б спрачаша ні за Руру (як Вохра называе Рур), ні ў будучыні за Ўрал і Данбас. Жыццё пайшло-б зусім у мірным кірунку, і дзені ўсяго сьвету былі-б цалкам задаволеныя!.. Былі тут і пернікі, выпечаныя ў розных формах: у форме Nikolaus'а² зь белай барадой, сагнутых пад цяжкасцю падарункаў, якія яны несці ў торбах для дзяцей; у форме сэрцаў розных якасцяў і вялічыні зь дзірачкамі пасярод,

¹ Праграма аднаўлення і развіцця Эўропы пасля другой сусьветнай вайны на аснове амэрыканскай эканамічнай дапамогі; праграма пропанавана ў 1947 годзе Дж. К. Маршалам.

² Святы Мікалай, які прыносяць дзяцям падарункі. Традыцыйны калядны падарунак -- пернікавы Nikolaus.

празь якія працягнуты шнуркі (гэта для таго, каб купіўшы зараз-жа мог яго павесіць за гузік на грудзях); і кілбасы, ліверныя і крывяныя, яблыкі -- усяго не пералічыць. І ўсё гэта, галоўнае: «onhe Karten»¹.

Вохра, хоць і яму ня было дзе браць грошаў, меў якіясьці «фэнікі». Вось мы сабе ходзім паміж баварцамі ды іншымі. Некаторыя зь іх ужо абвесіліся пернікамі-сэрнікамі, адламваючы па кавалачку, смакуючы. Што датычыць мяне, то дай Божа сваё як-кольвек уцаліць! На што мне яшчэ куплённае сэрца? Я ўсё хадзіў і то там, то тут прышэньваўся, бо ўсё роўна ведаў, што нічога ня куплю. Але цікава так хадзіць... Што датычыць Вохры, то той усё бегаў у «Gasthaus»² грэнчы півам, якое ён разбаўляў прынесенай у кішэні «пяцісмакаўкай» (гэта -- гарэлкай з назовам ад прозывіща таго, хто яе гнаў, хаця я і сумняваюся, каб Пяцісмак гнаў гарэлку). Але Вохра, нагрэўшыся, хутка мяне знаходзіў.

Аднаго разу ён выйшаў з «Gasthaus'a» і досышь добра ўжо нагрэты, і не адзін, а ўдваёх. Спаткаўшы мяне, ён пачаў нас знаёміць:

-- Не знаёмыя -- знёмцеся!

-- Ды мы ўжо, здаеща, знаёмыя, -- адказаў той, каго мне рэкамэндаваў Вохра, з добрай усмешкай на нашай роднай мове.

Мяне гэта аж зьдзівіла. Я думаў, што гэта немец: на ім, калі апісваць з ног да галавы, як гэта ўмеюць рабіць праудзівия пісьменьнікі, быў зялёны баварскі капялюшык зь белай вяровачкай і з пэндзэлькам на баку; такога-ж зялёнага

---

¹ Без прадуктовых картак.

² Невядомі гатэль з рэстаранам.

колеру куртка зь кішэніямі збоку і з бартамі, упрыгожанымі дубовымі лістамі й рознымі зъвераняяткамі і птушаняяткамі, накшталт ланяў і глушиоў; спартыўныя, таксама зялёныя, штаны, прышыпленыя да жоўтых і таксама спартыўных чаравікаў бліскучымі пражкамі. А што дзіўней: на грудзёх у яго, там, дзе месціцца сэрца натуральнае, вісела иернікаве вялікае сэрца на белым шаўковым шнурку.

-- Не памятаю, дзе мы з вамі знаёміліся, -- адказаў я, падаючы руку.

-- Як так? На радзіме яшчэ знаёміліся й ня раз! Вы, Максім, мусішь, і цяперака ім засталіся, а я цяперака Грукацень, а раней, як вам ведама, быў Пукаліч...

Я ўспомніў: праўда, быў такі, усё сябраваў з нашым прэзыдэнтам! Ён добра ведаў, што праз прэзыдэнта і ён узвысіцца!

-- Ну, як-же вы цяперака? Дзе прытуліліся? -- спытаў я.
-- «Wie geht es Sie?»¹ -- як тыя немцы кажуць.

-- Дзякую! Жыву на прыватцы. Раней быў на ўтрыманыні UNRRA², а потым кіцуў: ня варта аўчынка вырабу.

-- Што робіш? Што вы робіш для нашай радзімы?

-- Ах! Махнуў на ўсё рукою! -- адказаў Грукацен. -- Раней, як быў у лягеры, прабаваў рабіць тое-сёе, але заместа ўдзячнасці атрымаў ад грамадскасці толькі лаянку й няпрыязнасць... Кінуў!

---

¹ Як вы?

² UNRRA (ЮНРРА) -- United Nations Relief and Rehabilitation Administration -- Адміністрацыя Аб'яднаных Наций для Данамогі і Албудовы. Усе асобы, што карысталіся данамогай ЮНРРА, называліся displaced persons -- ДП (гласлоўна: перамешчаныя асобы).

Я ўспомніў, праўда, выпускаў ён якіясыці рататарныя лісткі й лістоўкі, пісаў якіясыці памфлеты супронь асоб, якія ў чымсыці стаялі яму на дарозе, выліваў цыстэрны памыяў на сяброў, зь якімі разам пращаўаў і, што яшчэ горш, бышамбы быў зь кімсыці «звязаны», што яго цалкам скампрамэтавала. Людзі кажуць, што ён дужа амбітны, лезе ўверх! І абавязкова хацеў стаць камандантам, а калі не камандантам, то хоць-бы прэзыдэнтам, на мейсца сябра, які зынік... Што датычыць мяне, то я даў-бы яму таго прэзыдэнта, хай-бы быў! Тым больш, што цяперака ў прэзыдэнтах быць досыць небяспечна: альбо заб'юць, альбо абраюць, альбо проста ня плацяць... Прэзыдэнт мусіць быць самаахвярным і за свае грошы ўсе справы весыці. Я ведаю аднаго прэзыдэнта, дык ён, каб паехаць на адну канфэрэнцыю, мусіў прадаць усе штаны, што былі ў ягоным куфары, застаўся толькі ў адных, у якіх паехаў. І добра, што нідзе праз плот ня трэба было лазіць, а то мог-бы засташа зусім без штаноў. Хай пабыў-бы ў прэзыдэнтах!

«Так, так! -- думаю я. -- Пернікаве сэрца! Замест каб рабіць карысную для радзімы справу, чалавек паставіў за мэту паскудзіць... Ну й дакаціўся...» Але кажу яму зусім іншае. Я яму кажу:

-- Цяжкія часіны!..

-- Што датычыць мяне, то я жыву добра, -- адказвае Грукацен.

-- Чым-жа вы цяперака займаецца?

-- А вось тым-сім...

-- Прыехалі на кірмаш?

-- Пойдзем-жа пабачыць...

І мы, усе ўтраіх, пайшлі далей. У адным мейсы нам спаткалася немка з плюкам. Плюк, як і усе той пароды плюкі: чатыры нагі, два вухі і з тылу хвосьцік. Але Грукаценъ так зацікавіўся ім, што немка аж спалохалася, ші ня крыеща тут нешта-нейкае? Вонра кажа:

-- Кінь гэтага плюка! Пойдзем лепиш пагрээмся півам!

А Грукаценъ стаіш над плючкам ды ўсё гаворышь яму ўсялякія прыемнасьці:

-- Плючак, які ты прыгожы! А хвосьцік, а вушкі!.. Пупсік, Мопсік, Гопсік!.. Не, ён па-нашаму не разумее. Wie heißt du?¹

І адламаў ражок сэрца і даў яму пасмакаваць. Калі адышлися, Грукаценъ зьвярнуўся да мяне:

-- Як я пакахаў гэтых істотаў! Сам не падайзраваў, што ў май сэрцы гэтулькі пяшчоты... Плюкі самыя шляхетныя з жывёлаў, што жывуць на зямлі! Сярод іх лепей, чым сярод людзей...

І яшчэ раз азірнуўся.

-- Ах, каб я ведаў, дзе кватэра гэтага плюка, яшчэ раз схадзіў-бы...

У другі раз, ірауда, гэта ўжо было не на кірмашы, ён мяне зноў зыдзіў сваёй пяшчотай да гэтых шляхетных істотаў. Я спаткаў Грукаценя ў Ратыбоне. І зноў-жа паненка йшла нам насустрач з плюкам на ланцужку. Я навет зыдзіўся, чаму на ланцужку, калі яго можна было засунуць у ту ю невялічкую торбачку, што яна трymала ў руцэ. Грукаценъ так зацікавіўся, што аж разъязвіў рот. А калі

---

¹ Як цябе зваць?

паненка мінула, не ўцярпей і пабег за плюкам, не развітаўшыся са мною.

-- Пупсік, Монсік... Wie heisst du?

Але тое, што адбылося ўрэшце, я навет ня мог прадбачыць. А прадбачыў я шмат! Чаш्वёртага вераснянія трышаць дзявятага году я прадбачыў вайну, і яна пачалася першага. Я ехаў Eilzug^{am}¹. На аднай астаноўцы ў вагон увайшоў баварац з двумя плюкамі на рукох, захінутых шалікам. Калі мяне было адно мейсца, але баварац прайшоў міма. Я быў задаволены, бо ня люблю таварыства плюкаў... І якраз не паshanцавала: баварац з плюкамі вярнуўся й сей на тое мейсца, што было каля мяне. То ня быў баварац. То быў Грукаценъ. І плюкі, якіх ён трymаў, наколькі я ня мыліся, былі тыя самыя, якіх мы калісьці спаткалі. З далікатнасці прыйшлося павіншаваць яго з купляй, бо мне-ж было ведама, якая пяшчота ў сэрцы майго знаёмага да гэтых істотаў. Але Грукаценъ бышам сем начэй ня спаў і толькі штосьці прабурчэў у адказ. Мне вельмі хацелася запытаць, ці шмат заплаціў ён за плюкаў, бо я ўжо чуў, што адзін такі плюк каштуе да двух тысяч даляраў (і гэта мяне вельмі зьдзівіла!). Але Грукаценъ сядзеў і гладзіў сваіх плюкаў з такай пяшчотай, што я наважыў не перапыніць яго ў гэтым. І раптам праз некаторы час зьявіліся два паліцаі. Убачыўшы плюкаў, яны адразу-ж затрымаліся, нібы зачараваныя, і адзін зь іх паказаў на Грукаценя пальцам:

-- Das ist er!²

-- Komm! Komm!! -- загадаў другі сувора.

---

¹ Хуткі цягнік.

² Гэта ён.

І павялі Грукаценя.

Тады я зразумеў сабачы інтэрас, які рантам ахапіў майго знаёмага. Ён краў пародзістых сабачак і збываў іх у іншым мейсцы. І гэты заробак -- для такіх асоб, як Грукашень, бо заместа праўдзівага ў іх пернікавае сэрца...

1949

---

¹ Ідзі! Ідзі!

Першыя цаглінкі

Калі Кастусь увайшоў у двор, Сымон стругаў абручы ў прыклетніку. «Майструе баця, як заўсёды, -- з прыемнасцю падумаў Кастусь. -- Гэта добра!» І ўспомніў, як, бывала, езьдзіў зь ім на кірмашы прадаваць ягоныя вырабы: розныя бачонкі, шабэркі, даёнкі, біклажкі і іншае. «Дасыціны баця! Усё гарыць у ягоных рукох!» -- з гонарам падумаў зноў.

Сымон адараў вочы ад стругу, які гладка й лёгка рэзаў мяккую ляшчыну, і зірнуў на ўвайшоўшага, быщам-бы на хвілінку задумаўся, а потым з выразным незадавальненнем спытаў:

-- Вам што, таварыш, патрэбна?

Кастусь усміхнуўся, падумаўшы, што башка хоча зрабіць зь ім жарт, і нічога не адказаў. Сымон павярнуў ляшчыну да сябе другім канцом, заціснуў яе зноў у варштаце й нарыхтаваўся стругаць яе далей. Кастусь падышоў і ўзяў струг зь ягоных рук.

-- Баця, не пазнаеш мяне ці што?

Сымон падняў на яго вочы, павёў па ягоным схудальным твары, па вайсковой памятай і даўно ня мытай кашулі, па заношаных штанох і ботах у дзюрах, і твар ягоны раптам скрывіўся і зморшчыўся ў канвульсыях непаўстрыванага болю. Зълез з варштат і памалу, угнуўшы галаву, пакульгаў

у хату. Узышоў на ганак і тады абярнуўся да сына й зноў павёў вачыма па ягонаі схудлай постаці. Сыляза выкацілася зь ягоных вачэй -- ён хуненька змахнуў яе рукавом насову. Пашіху сказаў:

-- Ну, дык што-ж цяперака?! Хадзі ўжо ў хату!

Кастусь таксама адчуваў сябе нядобра й прыгнебенай, няёмкай посташцю ўзыняўся на ганак і ўвайшоў усьлед за бацькам у хату.

-- Яшчэ аднаго вядзеш? -- вымавіла Параска. -- Няма чым частаваць!

Сымон ненатуральна -- зь нейкім нутраным болем -- зарагатаў.

-- Ты азірніся найперш уважліней, зь кім маеш дачыненьне! -- сказаў.

-- Зь кім!? Шмат іх тутака швэндаеща -- і зялёных і чырвоных, усіх не начастуешся, каб навет маёнтак мелі!..

Раптам скоса зірнула на незнаёмага і потым усё болей і болей пачала ўзірацца ў Касцюковыя очы, і тады чапяля вырвалася зь ейных рук і бразнулася аб падлогу.

-- Маманька! -- выкрикнула, хапіўшыся за сэрца Параска. -- Ой, маманька! -- і закружылася па хаце, як падстрэлены птах. -- Сыночак мой, як з таго съвету, -- косьці ды скура.

Патэльня зь недапечаным блінам засталася стаяць на прыпекчу.

-- Мама! На паўдарозе да таго съвету, праўда, быў! -- прамовіў Кастусь, кіруючыся да маші, каб прывітаща па-сыноўску. -- Два! -- узыняў угару два пальцы. -- Два дужа цяжкія тыфусы звалі мянэ -- ледзь-ледзь выжыў!

Сеў на лаўку, быщам згубіўшы сілы.

-- От, нам і казалі, што ты памёр нейдзе там у шпіталі...

-- Хто казаў?

-- Нупрэй Міхалкаў.

-- Нупрэй!? О, праўда, спаткаў я ў сьпісе хворых ягонае прозывіща, але паколькі рухаша ня мог, перадаў яму пісульку, а потым із мной пачаўся крызыс такі цяжкі, што мянене ўжо клалі на насілкі, каб аднесыці ў морг. На гэтым наша спатканыне й скончылася...

Сымон, як і да гэтага часу, стаяў нярухома, як прышты да падлогі, і глядзеў на сына.

-- От, Нупрэй і падумаў, што ты пайшоў на той съвет, - - крыўдзіща на яго нязавашта... -- адазваўся ўрэшце.

Пацалаваўшы маці ѹ бацьку ѹ шчаку, Кастусь швырнуў свой пусты ранец над лаўку.

-- Ну, а як вы? Надакучаюць вам, чую, цяпер розныя чужбы людзі?

-- І не кажы, Костка! Кожны дзень па колькі чалавек! Дый ня хочуць, каб абы чаго! Дай ім сала, шынкі!.. Яечню сипячы!.. Дзе-ж можа набраща наш гаспадар усяго гэтага?!

-- Гэта ўсё надабіткі ад таго войска, што было дайшло аж да Варшавы, -- заўважыў Сымон. -- Цяпер блукаюць тутака, па вёсках ды лясох, абы не патрапіць ім зноў у рукі, бо панхунць назад пад кулі ды шрапнелі... Няма за што і ім ваяваць...

-- Так! Перакруцілася ўсё ўверх дном! -- прамовіў у задуме Кастусь. -- Потым, крыху пачакаўшы: -- Ну, а нашы як? Я спаткаўся ѹ Смаленску з адным нашым вельмі выдатным чалавекам, ён казаў, што ўсе паўцякалі ѹ лес ад мабілізацыі...

-- З нашага Гарадца -- усе да аднаго! Толькі ты ды Нупрэй!

Зноў задумаўся Кастусь.

-- Што -- я? Я ня быў тутака! Дый наагул із мной іншай справа: нас усіх, апроч прафэсуры, з універсітету ўзялі бараніць савецкую ўладу...

Узыняўся і зачэрпнуў қубак вады. Зноў сеў на сваё мейсца.

-- Ну, а Нупрэя злавілі на кірмашы ў Высокім і пагналі адразу пад кулі, не навучыўши навет страляць...

Кастусю было няпрыемна слухаць гэта -- узынікалі розныя прыкрыя думкі.

-- А ведаена што? Як кажуць людзі: ня бывае дабра бяз зла! Было-б куды горш для нас, каб нашы не збайкатаўалі мабілізацыю: Варшаву тады маглі-б узяць, і, зразумела, ня было-б ніякай гутаркі пра Беларусь! А так цяпер можа будзем мець незалежнасьць... -- урэшце зауважыў.

-- Якраз так табе і паднисуць гэтую незалежнасьць на залатой талерцы! -- занярэчыў Сымон. -- Яны хлусьлівия, тыя чырвоныя... Такія хлусьлівия, што ў іх на адным тыдні пяць пятніц! Яшчэ не аддаўна пануюць, а ўжо выказаўліся горш за жандараў царскіх... Кажаш -- незалежнасьць! Як ім прыпячэць, як над Варшавай, дык яны табе тады ўсё будуць абяцаць, бо ці гэта-ж адпаведныя людзі? Рабуюць народ дый ўсё!

-- Хаця ў палітыцы я ня спэц і ня люблю яе, хочу заняцца навукай, бо навука цяпер будзе рухаць жыщыё, а не палітыка, але раней мне здавалася, што яны стаяць за народ, і гэта мне падабалася.

Параска паставіла на стол гарачанькія смачныя блінчики.

-- Ну, дык, сынок, падмацуйся пакуль што гэтым! А хутка будзе й вячэра.

Як съязнела, пачалі ісьці праведаць Кастуся бліжэйшыя суседзі. Кожны прыходзіў да яго з працягнутай рукой і казаў:

-- Як маешся, Костка?

-- А от, як бачыш.

-- Завітаў усё-ткі да бацькі? Дый ня дзіва: пяць год ня было ні слыху ні дыху...

-- А тут пра цябе пайшлі чуткі, што ты ўжо «каюк»! -- заўважыў дзядзька Ляксей, якому ўжо мінула далёка за восемдзесят, як ён казаў.

Кастусь усыміхнуўся.

-- Каюк! Татарскае слова, але трапнае: каюк! -- і ўсё тут табе! Коратка і ясна! Як умее наш народ выбіраць добрыя слова зь іншых моваў!

-- Ты кажаш -- татарскае, а як яно трапіла да нас? -- цікавіўся Ляксей.

-- Як трапіла? Шмат дарог было: праз расейскую мову, праз войны: нашы князі бралі ў палон татараў і садзілі іх на вольных землях, а златнейшым навет і чыны давалі...

-- А хто мы? -- зноў паставіў пытаныне дзядзька Ляксей.

-- Хто мы? Раней мы былі -- Літва! А цяперака...

-- А цяперака нам прыдумалі новую мянушку -- Беларусь...

-- Хоць гаршчком назаві, абы ў печ не садзіў, -- заўважыў нехта.

-- Ну, гэта й так і ня так! Ад таго, як нас называць, шмат чаго залежыць. Калі белыя русы, значыць, усё-ткі русы, і тады ня рыпайся! Але-ж гэта няпраўда, што мы

русы! Літвінамі мы былі, Літвой, кажу, дый Вялікай Літвой, а ня той, што можна пераплюнуш! Была яна яшчэ за памяцьшю майго бацькі! -- з націскам пацвердзіў дзядзька Ляксей. -- А калі гэтак, дык і гэць ад нас: мы самі з вусамі! От тамака, у нашай Літні. -- ты, пэўне, яшчэ не забыўся -- руду цягаў з балота і я, каб лішь гарматы для твойго ўёзкі, Кастусь, каб сказаць ім гэтае самае -- гэць! Але тады нам былі паны на перашкодзе...

Кастусь заўважыў:

-- Праўда! У бібліятэцы Пецярбурскага ўніверсітэту я натрапіў быў на некаторыя матар'ялы аб 1863 годзе, дзе ёсьць успамінак, што паўстанцы Кастуся Каліноўскага ўрахумілі закінутыя дзъве літні, у якіх выраблялася зброя для іх: адна ў балоціста-лясістай мясцовасці на поўдзень ад Менску, гэта, мабыць, наша, а другая нейдзе каля Тэльшына ці Цэльшына, на поўнач, здаеща, ад Горадні...

Умяшаўся Нупрэй (ён таксама прыйшоў праведаць Кастуся, хоць і пусыціў пра яго непажаданую чутку, не наўмысна, пэўне).

-- А палякі з нас съмлюща:

Ад веку мы спалі, і нас набудзілі,
І ў «тылэк» нам далі, і зноў палажылі...

Дзядзька Ляксей зморшчыўся.

-- Хай съмлюща! Але съмлеца той, хто съмлеца апошнім. Мы ім больш, чым яны нам, давалі ў «тылэк»! Яны навет каралёў ад нас пазычалі...

-- От, дзядзька Ляксей, трэба вас паклікаць на нашага прэзыдэнта, а то вылез тамака нейкі чарвяк! -- заўважыла щётка Аўдоля.

Па хаце пакаціўся рогат.

-- Ну, дык вось, -- зноў пачаў дзядзька Ляксей, -- дойдзе да таго, што зноў будзе Літва -- мусіць дайсыці! Толькі гэта ўжо не за маёй памяцьцю будзе. Але ші мала людзей паляжа, пакуль павытураць гэтых трутняў, што тамака заселі і няволяць іншыя народы. От-жа, мне было ўжо гадоў за дваццаць, як і ў школах, і ў гмінах, і ў судох -- усюды нашая мова была! А за цароў палічылі гэта за злачынства і ў вязніцу запіралі... Хіба-ж гэта ня трутні?!

-- Дзядзька, -- умяшаўся Кастусь, -- прыйдзе зноў наш час: бачыце, трутняў-цароў выкінулі ўжо...

-- Цароў выкінулі, але ўжо іншыя прымашчвающа тамака, і, можа, яны будуть горшыя за цароў?!

-- То праўда, дзядзька Ляксей. Ужо відаць, што горшыя. От, дай ім гэтую самую «развёрстку», патомака накармі маскаля, якога паставілі табе ў хату, дай фурманку, адбудзь цягла, заплаці падатак, а патомака можа такое прыдумаць, што й жыць не захочаш! -- уставіла Аўдоля.

-- Ну, вось, -- звяярнуўся Ляксей да Кастуся, -- а ты, відаць, за іх шмат крыві папсаваў!?

-- Было! -- прачулена прамовіў Кастусь. -- Але, падумаўши лепей, каб гэтага ня было, дык-бы й Беларусі ня было, -- залярэчыў.

-- Ня ты яе зрабіў сваёй крывёй, а тыя, хто пайшоў у лес, заместа іхнага войска...

Кастусь маўчаў. Умяшаўся зноў Нупрэй:

-- А яны ўсюды кажуць, што ня было ў нас свае дзяржавы й чужыя князі панавалі над намі.

Дзядзька Ляксей усміхнуўся:

-- Няма чым ваўку «а-а-а» рабіць, дык ён хоць лыкам! Хай навука сваё слова скажа! Што яны яе сфальшавалі і ўсё

пазаблыталі, дык думаюць, на гэтым і канец будзе? Маладыя сілы нашы дойдунь да праўды й скажуць: была й будзе! Князі над намі нашыя былі! Паперы пісалі на нашай мове! Гаварылі паміж сабой таксама на нашай! Мова была адна -- і наша і іхная! Там, за Літвой нейдзе, былі прусы, дык гэта ўжо іншае!..

Было ўжо пад поўнач -- час ісьці ў ложак. Кастусь заўважыў:

-- Добра пагаманілі сёньня! Гэтакія гамонкі -- першыя цаглінкі на новы падмурак для нашае Бацькаўшчыны, каб яна стала сапраўды вольнай!

-- І яны йдуць ад краю да краю, гэтыя гамонкі, -- пацвердзіў дзядзька Ляксей, бяручы шапку. -- Тоё, што моладзь уцякала ў лес ад чырвонае мабілізацыі, ты думаеш, само адбывалася: голас народу -- голас Божы!

-- Так! Vox populi -- vox dei! -- прадэкламаваў Кастусь.

Юрка Віцьбіч

Бадай, ніхто з тут прысунтых ня ведаў яго так добра, як я. Амаль на працягу сарака год мы часта сустракаліся, хоць і розныя былі па характару й жылі ў розных местах. Ён быў таксама далёка адпіхнуты ад добраў, якія прызначаліся пісьменынкам, і не належалі да так званае «абоймы» актывістых, таксама, як і я. Нас міналі пущёўкі на курорты й дамы адпачынку. Ён туліўся зь сям'ёй у адным пакойчыку ў аколіцах Віцебску, бяз усякіх выгад. У майм мяшканьні, таксама з аднаго пакою ў ваколіцах Менску, ня было навет электрыкі.

Юрку Віцьбічу не ўдалося атрымаць нармальным парадкам асьветы праз гімназью ці іншую школу сярэдняй ступені ў свае юнацкія гады. Нарадзіўся ў 1905 годзе, яму было толькі год пятнашццаць, калі гімназіі і іншыя сярэднія школы былі зачыненыя. Я быў заўсёды зыдзіўлены ягонымі здольнасцямі і ягоным талентам і, адведаўшы яго як сябра пасля вайны ў Рэгэсбургу, у сяброўскай гутарцы запытаў:

-- Якую вы маецце асьвету?

Юрка з характэрнай стрыманай усмешкай адказаў:

-- Нейкіх пару год школьнай навукі...

-- Але-ж паводле таго, што і як вы робіце, можна меркаваць, што вы маецце ладныя веды?

-- Самаадукацыя, галоўным чынам, пры дапамозе бацькі; ён меў асьвету духоўнай сэмінарыі й працаваў дзякам у аднэй з Велізкіх цэркваў. Зразумела, гэтага мала было, каб стаць пісьменынкам, а гэтую мару я настаяў ад юнацкіх год. І потым, як усё супакоілася і больш-менш увайшло ў норму, я выехаў у Москву, каб працягваць асьвету. Але там мне не пашанчавала: Москва -- гэта куток расейскага вялікадзяржаўнага шавінізму з даўніх часоў, яшчэ ад Аксакава. Я вярнуўся на Бацькаўшчыну і два гады студыяваў у адным з тэхнікумаў...

Трымаю ў рукох «Беларуса» і гляджу на партрэт Юркі: вусны ссыснуты, шэрыя вочы ўдумліва глядзяць некуды ўдалячынъ -- зачараўаны Бацькаўшчынай, як у сyne бача ейныя пахкія палі й пушчы, ейныя сьветлыя рэкі, ейныя ўзгоркі...

Трэба любіць Бацькаўшчыну ўсёй глыбінёй сэрца, трэба хварэць ейнай сучаснай няволяй, у якой яна ўжо больш за дзьве сотні год, каб стварыць такія бліскучыя дыямэнты, нягледзячы на жышцёвяя цяжары выгнанца, якія ён пакінуў паслья сваёй съмерні...

Успамінаеща адзін мамэнт. Нейдзе там, у верхавіне блакітнага Дунаю, у той паэтычнай Швабіі, паміж Зігмарыгэнам і Заўльгаў, мы ідзем шукаць Арбайтзамт, каб стаць на працу й атрымаць харчовыя карткі. Шырокім крокам уперадзе ідзе Юрка, я -- за ім, а за намі -- насы сем'і. Люты 1945. Ляжыць яшчэ сънег. Далей на паўдэнны заход грукочутні гарматы...

Я гляджу пад ногі Юркі й заўважаю ягоныя зырка пачырванелыя пальцы ног. Спяняю яго й звяртаю ўвагу.

-- А вы ведаеще, слухаю кананаду й думаю: от, скончыща вайна, і паўстане наша родная Беларусь вольнай і незалежнай, каб у ёй было й жыць і працаваць вольна, а пра холад у ногі навет і забыўся.

-- Але-ж сыюжа, прастудзіща можна!

-- Сыюжа, але дзе ўзяць новыя чаравікі ці хоць-бы наладзіць гэтыя? -- Потым, пачакаўши: -- Што тады з намі будзе, калі сапраўды паўстане вольная Маці-Беларусь, -- мы звар'юем ад радасыці!

-- Не, браток, вар'яваць нам ня трэба -- лепей праўдзіва перадаць той пафас, зь якім мы вілі змаганыне, каб новая пакаленіне ведала, як прадоўжыць яго ў выпадку новай небясынекі...

І вось здарылася! Адышоў ад нас натхнёны рамантык волі, выдатны беларус-энцыклапэдиста, патрыёта й першарадны нарыйскі-пісьменык!

-- Сыні, сябра! Прыйдзе час, і твае мары аб вольнай, незалежнай і щасльвай Беларусі спраўдзяцца.

Летапісная Няміза і ейнае мейсца на мане

.. *Nemiz« krovavi brez« ne bologom,
bqxut; pos«qni^ pos«qni kost;mi
ruskix, synov, & & &*
Slovo o pl,ku Igorev«

Трэцяга сакавіка ў наступным годзе споўніша дзевяцьсот
год з дня бойкі на рэчы Нямізе паміж кіеўскімі князямі
Яраславічамі, братамі Ізяславам, Святаславам і Ўсеваладам,
з аднаго боку, і Ўсяславам, князем полацкім, з другога.
Гэтае даты мы ня можам забываць, бо ёю адчыняеща
пэрыяд збройнага змаганья нашых прашчураў за сваю
палітычную незалежнасць. Варажнеча паміж кіеўскімі
князямі Яраславічамі й полашкамі Ізяславічамі (Усяслаў быў
унукам Ізяслава) пачалася на 87 год раней (у 980 г.)
пабоішча на Нямізе. Полацкай дзяржавай у той час кіраваў
Рогвалад. Ён не належаў, паводле старажытных дакумэнтаў,
да роду Рурыкавічаў: «Б» бо Rog, volod, пришёл, и-заморья,

имяше властъ свою в Полотьск,¹, і не ўзнаваў за сабой нікага зъверхніцтва кіеўска-наўгародскіх князёў.

У 980 годзе Уладзімер Святаславіч падступна напаў на Полацак, забіў князя Рогвалада і ягоных двух сыноў, а ганарыстую Рагнеду (дачку Рогвалада), якая яму адмовіла ў шлюбе, гвалтам забраў із сабой у Кіеў за жонку.²

На працягу сямі год Полацак плаціў даніну Кіеву. У 987 годзе Уладзімер перадаў полацкі пасад свайму сину ад Рагнеды -- Ізяславу. У Полацак, відавочна, вярнулася й сама Рагнеда. Кіеўскі-ж пасад, паслья некаторых варыяцыяў, дастаўся аднаму з адзінаццаёх сыноў Уладзімера ад іншых жонак -- Яраславу.

Князь Ізяслав пачаў ходаныне за канчатковае вызваленіне башкаўшчыны сваёй пагвалчанай маші з-пад улады Кіева. Барањба цягнулася зъ пераменным посьпехам на працягу шмат год, пакуль на полацкі пасад ня стаў унук Ізяслава, князь Усяслаў. Ён адхіліў усякія прэтэнзіі Кіева да Полацкае дзяржавы.

У 1067 годзе Яраславічы напалі на парубежны горад Полацкае дзяржавы Менск. Летапіс апісвае гэтую падзею наступным чынам: «*Qrosławihi 'e trie&& vzwqa M«nesk,^ i is«kowa tu'«^ a 'eny i d«ti vdawa na Jity^ i poidowa k Nemiz« i Vseslav, poide protivu& I*

---

¹ З «Повести временных лет». Цытуеша тут, як і ўсюды далей, паводле збору твораў і матар'ялаў «Беларусь у эпоху феадалізма», том 1, Мінск, 1959, б. 37.

² З «Повести временных лет». Цытуеша тут, як і ўсюды далей, паводле збору твораў і матар'ялаў «Беларусь у эпоху феадалізма», том 1, Мінск, 1959, б. 37.

sovokupiwasq oboi na Nemiz^{«^} m[«]sqca marta v, 3 den;[^] i bqwe s;n[«]g, velik,[^] i poidowa protivu sob^{«&} I byst; s[«]ha zla[^] i mnozi padowa[^] i odol[«]wa Izqslav,[^] Svqtoslav,[^] Vsevolod,[^] Vseslav, 'e b[«]'a».¹

Як бачым, летапіс дакладна адзначае падзеі ў Менску, але аб далейшым, што адбылося пасьля ўзяцьця й зруйнаваныня Менску, абмяжоўваеща толькі зазначэннем *«poidowa k Nemiz^{«&} & & i sovokupiwasq oboi na Nemiz^{«»}*, не паказваючы, пра якую Нямізу йдзе гутарка й дзе гэтая Няміза знаходзілася.

З часоў расейскіх гісторыкаў Карамзіна й Тацішчава робяцца розныя здагадкі аб мейсіы знаходжаныня гэтая Нямізы і ці гэта населены пункт ці рэчка, бо ў першым выпадку гаворыцца *«poidowa k Nemiz^{«»}*, значыць, можна думашь, да населенага пункту, а ў другім *«i sovokupiwasq oboi na Nemiz^{«»}*, пэўна-ж, на рэчышы, а не на населенным пункце.

Няміга, невялікая рабчулка, цяпер узятая ў бэтонныя руры, працякае цераз Менск і ўпадае ў Сьвіслоч у найбольш старажытным цэнтры гэтага гораду, у так званым «Старым Месяце». Але-ж у летапісе гаворыцца *«poidowa k Nemiz^{«^} i Vseslav, poide protivu»*, значыць, летапісец меў на ўвазе нейкае аддаленае ад Менску мейсца або рэчку, бо ў іншым выпадку ня трэба было-б гаварыць *«poidowa k Nemiz^{«»}*, паколькі заняўшы Менск, Яраславічы ўжо былі на Нямізе. Апрача таго, і ў летапісе і ў «Слове аб палку Ігараўым»

---

¹ Тамсама.

называеца «Неміза», а не Няміга. У «Слове...»: «*Nemiz*« *krovavi brez*« *ne bologom*, (дабром -- М. Ц.) *bqxut*; *pos*«*qni*^ *pos*«*qni kost;mi ruskix, synov, & & &*», у летапісе «*poidowa k Nemiz*«». Праўда, розніца гэтая ў вымаўленыні назову сучаснай менскай рачулкі Нямігі й назову летапіснай Нямізы, як гэта зазначыў беларускі гісторык В. Тарасенка¹, можа тлумачыцца асаблівасцю беларускай мовы : *Няміга, Нямізе* (мясцовы склон), нага-назе, вада-вадзє... Але-ж ні «Слова аб палку Ігаравым», ні летапіс «Аповесыць былых часоў» не пісаны беларускай мовай.

Як відаць, летапісец меў на ўвазе нейкую іншую Нямізу, а ня менскую, і пад гэтым самым назовам -- насељны пункт.

Апрача Тацішчава й Карамзіна, на цёмныя мейсы летапісу звярнулі ўвагу й некаторыя пазнейшыя ды сучасныя расейскія й беларускія гісторыкі. Некаторыя зь іх атаясамлівалі летапісную Нямігу зь Нёманам, іншыя шукалі яе на поўнач ад Менску. Выстаўляліся меркаваныні, што напад Яраславічаў на Менск застаў Усяслава пад Ноўгарадам: атрымаўшы весткі аб нападзе, ён мог вярнуцца ў Полацак для напаўнення дружыны, і таму бойка зь Яраславічамі магла адбыцца толькі на поўначы. Гэтая тэорыя вельмі падабалася беларускім гісторыкам двашчатах гадоў.

Што датычыць В. Тарасенкі, на працах якога мы галоўным чынам і спыняем сваю ўвагу, паколькі ён праводзіў раскопкі на Замчышчы ў Менску, дык ён трymаеша іншай тэорыі. На ягоную думку, выраз у летапісе «*poidowa k Nemiz*» ў дачыненыні да Яраславічаў пасля таго, як яны

¹ В. Тарасенка. Старожытны Менск. -- Матэрыялы па археалогіі БССР, Мінск 1957, б. 184.

занялі Менск, «можа тлумачыща зусім не як рух да ўтокі гэтае рэчкі, а як пераход да сярэдняга й верхняга ейнага цячэння, на адлегласці 2-3 км ад горада» Менску¹. Такі аргумэнт ня можа быць прыняты навукай, бо Яраславічы, і заняўшы Менск і рухаючыся да верхавіны Нямігі ў вадлегасці 2-3 км ад Менску, як мяркуе В. Таракенка, усё роўна знаходзіліся на Нямізе, і летапісу ня было патрэбы ў дадатковых тлумачэннях.

Гісторык акадэмік А. Ясінскі ў сваёй працы, зараз згубленай², наадварот, знаходзіць, што старажытны Менск спачатку ўзынік на р. Менка, нейдзе кіляметраў за пятнаццаць на паўдённы заход ад сучаснага Менску, калія сучаснай вёскі Гарадзішча Менскуга раёну, дзе аж дагэтуль захавалася вялікае гарадзішча ранне-фэадальнай эпохі (XII-XIII ст.). Некаторым гісторыкам і архэалёгам гіпотэза гэтая здавалася праўдападобнай, тым больш, што да другой сусъветнай вайны ўсе спробы архэалёгіі знайсыці рэчавы доказ існаванья цэнтра старажытнага Менску ў раёне ўпадзення Нямігі ў Сьвіслач не давалі вынікаў.

Урэшце летапісны тэкст не дае ніякіх звестак, адкуль прыйшоў да Нямізы, дзе адбылася бойка, Усяслаў. У «Слове аб палку Ігаравым» сказана толькі: «*&skohi vl,kom, do Nemigi s, Dudutok,*»³. Гісторыкамі налічана некалькі селішчаў, падобных па караню з Дудуткамі: Дуды на поўнач

¹ В. Таракенка. Старожытны Менск, б. 188.

² В. Таракенка. Старожытны Менск, б. 186. *Заўвага:* Раскопкі 1945-1949 гг., праведзеныя сэкцыйай архэалёгіі БАН, пацвердзілі існаванье старажытнага Менску (X-II ст.) тыпу заходне-эўрапейскіх гарадоў.

³ Цытуецца па «Хрестоматии древней русской литературы». Москва, 1962, б. 68.

ад Новагорадні, Дудзічы на рэчы Пціч, недалёка ад Менску, Дуды ў вабсягу сярэдняга цячэння Бярозы (прытокі Нёмна) і, урэшце, Дудуткі на абшары РСФСР, каля Ноўгараду, дзе ў свой час быў кляштар, што называўся «на Дудутках».

Улічваючы ход падзеяй, гісторык К. Кудрашоў мяркуе, што пасъля захопу Ноўгараду (1066) Усяслаў павінен быў ісьці да Нямігі з Дудуткаў каля Ноўгараду¹. І таму, паводле лёгікі, летапісную Нямігу трэба шукаць на поўначы ад Менску².

Шукаць яе там трэба ня толькі па гэтых меркаваньях, але й па іншых. Апрача Менску, на паўдзённых подступах Полацкае дзяржавы зь ведамых нам гарадоў былі ўмацаваныя: *Друшак, Ворша і, мабысь, Конысь*.³ Праўда, гарады гэтыя знаходзіцца на паўночным усходзе ад Менску, а не на поўначы, але гэта якраз, насуперак меркаваннем К. Кудрашова, адпавядае ходу падзеяў, як іх паказвае летапіс пасъля пабоішча на Нямізе: «*Po sem; 'e^ m«sqca iulq v, 10 den;^ Izqslav,^ Svqtoslav, i Vsevolod,^ c«lovavwe krest, hestnyj k, Vseslavu^ rekwe emu% "Pridi k nam,^ qko ne stvorim, ti zla" & On 'e^ nad«qv,sq c«lovan;[kresta^ pere«xa v lod;i heres, Dn«pr,& Izqslavu 'e v water pred,idu]{^ i tako qwa Vseslava na Rwi u Smolin;ska^ prestupivwe krest,^ Izqslav, 'e prived, Vseslava Kyevu^ vsadi i v porub, s, dv«ma synoma*»⁴.

¹ К. Кудрашоў. Палацкі стэп, б. 79.

² К. Кудрашоў. Палацкі стэп, б. 80.

³ В. Тарасенка. Да гісторыі Мінска на падставе археалагічных раскопак мінскага замчышча. «Весні АН БССР», 6, 1948, б. 38.

⁴ Беларусь у эпоху феадалізму, т1, б. 37.

Ёсьць зусім верагодным, што рэчка Няміга ці Няміза, памянёная ў летапісе і ў «Слове аб палку Ігаравым», ня мае нічога супольнага зь невялікай рэчкай, у істоце ручайнай, працякаючай цераз Менск і носячай гэты назоў. Некаторыя гісторыкі выказвалі думку, што ў летапісныя часы ўсякая малая рэчка бяз собскага імя называлася Нямізай.

В. Тарасенка прыводзіць факт¹, што ўжо ўспамінаны намі гісторык акадэмік А. Ясінскі ў сваёй згубленай працы, спасылаючыся на «Уваскрасенскі летапіс», упамінаў горад Нямізу, які некалі знаходзіўся паміж Воршай а Друцкам. Што такі горад існаваў, сышвярджае і съліс старажытных беларускіх гарадоў, зъмешчаны ў зборы дакумэнтаў і матар'ялаў «Беларусь у эпоху феадалізму». Пасъля пералічэння гарадоў «польскіх» і «кіевскіх» у ім падаеща:
& & &A se litovskyi% Sluhesk^ Gorodec na Nemne^ Mereh^ Klehesk^ Kernov^ Kovno^ Vilkomir; e^ Mojwogola^ Vil;no^ Troky^ Krev^ Lowesk^ Galwany^ Berezuesk^ Drutesk^ Nemiza^ Orwa і інш.²

Праўда, у Прыдруцьці, кали мястэчка Эсмоны (па мясцоваму Есьміна), у паўдзённа-ўсходній частцы былога Барысаўскага павету, б. Менскай губэрні (цяпер Магілёўская вобласць), захаваліся съяды нейкага старажытнага гораду. Мястэчка гэта стаіць на прытоцы Друші, кілямэтраў за дзвашашь ад Друшку і за сорак ад Воршы. Прытока гэтая

¹ В. Тарасенка. Старажытны Менск, б. 189. Заўвага В. Тарасенкі: «Рэзюмэ рукапісу працы акадэміка А. Н. Ясінскага «Менск -- Няміга -- Дудуткі», зробленое К. Палікарповічам у 1937 г. Рукапіс захоўваўся ў Інстытуце гісторыі АН БССР і загінуў у часе няменца-фашистыскай акупацыі 1941-1944 гг.»

² Беларусь у эпоху феадалізму, том 1, б. II2.

паказаная толькі на самых падрабязных мапах, часам без назову, часам пад назовам *Усяслаўка*. Але ў народзе гэтую рачулку, між іншага, значна большую за менскую Нямігу, называюць *Услаўка*, заместа *Ўсяслаўка*, а некаторыя з старэйшага пакаленія -- *Няміза*. На пытаньне, чаму Няміза, звычайна адказваюць: *ня мы знаем*.

Берагі гэтае рэчкі вельмі тванкія, на іх і сапраўды могуць «топнуць коні»... Правы бераг Усяслаўкі-Нямізы высокі й пясчысты, цалком заняты калі мястэчка на працягу амаль двух кіляметраў масивам «капшоў» (курганоў). Яшчэ перад першай сусветнай вайной іх было калі двух сот. Некаторыя зь іх маюць форму падоўжаных і досьць ёмістых і высокія. Другія круглыя, гэтыя -- меншыя, усяго мэтраў пяць-шэсць у дыямэтры. Яны пазарасталі багуном і сасыняком...

У народзе гэтай мясцовасці да гэтага часу ходзіць легенда, што менавіта тут разыгралася бітва паміж князем полацкіх крывічоў Усяславам і кіеўскім князем Яраславічамі. Гледзячы на гэты масив капшоў, і праўда, успамінаеща із «Слова...»: «*Nemiz krovavi brez ne bologom, bqxut; pos«qni^ pos«qni kost; mi ruskix, synov, & &*»

З-пад гары б'е моцны струмень крывацьці із студзёнай, як лёд, вадой. Над ёй да трыццатых гадоў стаяла каплічка з абразом цудадзейнае Божае Маці. Трэцяга сакавіка да рэвалюцыі тут штогод адбываліся набажэнствы. У другі раз набажэнства адбывалася на свята Святога Духа. Зьбіраўся народ памалішча і ўзяць цудагойнай вады. Цікава, што ў вёска, якая разъмясьцілася ва ўпадзіне па-за гарой, называеца *Услава* (па дакумэнтах -- Усяслава).

Найбольш узвышанае мейсца правага берагу Ўсяслаўкі, дзе стаяў да рэвалюцыі (і ў першыя гады пасля яе) дом

мясцовага съятара, называлася «Замкам». Яго абгінаў ручай, які браў пачатак нейдзе ў лесе за в. Услава. Тут былі відашь рэшткі земляных насыпаў і равоў.

У Прыдруцьці перасякаеща некалькі вялікіх старажытных шляхоў. Шлях Менск-Барысаў-Магілёў у 1915 годзе прыстасоўвалі да вайсковых патрэбаў: яго панраўлялі, выраўноўвалі, там-сям выпрастоўвалі й пашыралі. У часе гэтых працаў некалькі капцоў над Усяслаўкай-Нямізай раскапалі. Апрача ваенных дасыпехаў і перапаленых касьцей людзей і коняў, у іх нічога не знайшли.

Усе гэтыя весткі аўтар артыкулу сабраў, будучы ў трыштатых гадох навуковым працаўніком Беларускай Акадэміі Навук (Інстытут мовазнаўства й літаратуры). У 1936 ші ў 1937 г. пайнфармаваў аб гэтым ведамага беларускага архэалёга, кіраўніка сэкцыі архэалёгіі пры Інстытуце гісторыі Беларускай АН К. Палікарповіча. Вайна й новая акупацыя Беларусі, відавочна, не дазволілі Інстытуту гісторыі давесыці гэтую справу да канца.

Застаенша зрабішь яшчэ колькі заўвагаў аб летапісных паведамленнях аб выніках пабоішча на Нямізе. «Аповесыць былых часоў» сіньвяджае: «& & & I sovokupiwasq oboi na Nemiz« m«sqca marta v, 3 den; & & & i byst; s«ha zla^ i mnozi padowa^ i odol«wa Izqslav,^ Svqtoslav,^ Vsevolod,^ & Vseslav, 'e b«'a». Трэба прыняць пад увагу тое, што летапіс «Аповесыць былых часоў», хача й найранейшы з усіх, дайшоўшых да нас дакумэнтаў старажытнасці, складзены толькі ў пачатку XII стагодзьдзя, г. зн. праз сотню год амаль пасля пабоішча. Лаўрэнцыеўскі-

ж съпіс гэтае аповесыці зъявіўся толькі ў 1337 годзе¹. Пры гэтых, за аснову гэтых дакумэнтаў узяты матар'ял паданыняў, легендаў і іншых формаў, галоўным чынам, вуснай творчасці.² Такім чынам, нельга надаваць летапісцу стопрацэнтавай вернасці: кожны аўтар паданыня ці легенды, захоўваючы даты падзеяў, бяспрэчна, мог надаць гэтым падзеям іншы сэнс паводле сваіх сымпатыяў і антыпатыяў.

Хутчэй за ўсё на Нямізе былі пакананыя Яраславічы, а не Ўсяслаў. На гэту думку наводзіць той факт, што толькі праз 129 дзён пасля бойкі на Нямізе Яраславічы з-за Дняпра пачалі вабіць цалаванынем крыжа ў свой лягер Усяслава: «& & Pridi k nam,³ qko ne stvorim, ti zla&»⁴ Дзе былі й што рабілі Яраславічы гэтых 129 дзён? Ці не чакалі яны папаўненія сваіх дружынаў, выкінутыя Ўсяславам за Дняпро нечаканым ударам Усяслава: «& & skohi vl,kom, do Nemigi s, Dudutok, & & »⁴

Князь Усяслаў памёр у 1101 годзе, праз 34 гады пасля нямізскай бітвы. Змаганыне паміж Яраславічамі й Ізяславічамі ягонай съмерцій ня спынілася. У XIII стагодзьдзі род Ізяславічаў выгас, і на арэну ўзышла новая дынастыя так званих літоўскіх князёў. Кіеўская Русь спыніла сваё існаваныне, утварыўшы новы цэнтр -- Сузdal'ска-Маскоўскі.

---

¹ Хрестоматия древней русской литературы, б. 3.

² Тамсама.

³ Беларусь у эпоху феадалізму, том 1, б. 37.

⁴ Слова аб палку Гаравым.

*Новым людзям Лёдзіку і Толю
прысьвячаю*

КУРЫЛКА

(Запіскі вучня царкоўна-прыходской школы)

«Азы й букі»

-- От, пачакай-жа! Пойдзеш у школу, абдзярэ табе вуши настаўнік.

Так звычайна палохалі мяне за якую-небудзь дурноту. Я тады рагатаў і адказваў:

-- А от і не абдзярэ. Я буду добра вучыща.

А сам задумваўся, як-бы так зрабіць, каб у школу не хадзіць.

Калі мне споўнілася восем год, матка прыбрала мяне ў чистую адзежу, падперазала паяском, абышла кругом, абцягнула сарочку і сказала:

-- Ну, мае дзетачкі, сёныя ты пойдзеш у школу.

Я ўспомніў пагрозы і павесіў, як гэта кажуць, нос. Бацька ўцягнуў у новыя лапіцы аборы і кінуў мне іх на зачынак.

-- Абувайся ды пойдзэм!

Мы выйшлі на вуліцу. Чым бліжэй мы падыходзілі да школы, тым трывожней білася сэрца. Бацька па дарозе гаварыў:

-- Ты ня дурэй! Слухай настаўніка, добра вучыся. Выучышся -- табе карысць, башку дапамога. Пісьменны чалавек -- гэта ня то, што... Вунь як жыве наш аб'ездчык! А якое пісьменства ў яго? Ня будзеш вучыща -- дрэнна будзе: пан Курыйлін сядрзіты!

Панам Курыйліным называлі настаўніка.

У школе ішлі ўжо заняткі. У цёмным калідоры, куды даносіўся з клясы голас Курыйліна, бацька яшчэ раз папярэдзіў:

-- Глядзі-ж! Барані бог, настаўнік паскардзіша... Як увойдзеш, не забудзь пакланіцца...

Бацька ўзяўся за клямку й нерашуча адчыніў дзвіверы.
Мы, як старцы, стаялі ля парога.

-- Добры дзень, пане настаўнік.

Я пакланіўся. Бацька таксама. Курылін ішоў нам насустрach.

-- Пане настаўнік, -- загаварыў бацька, гледзячы ў вочы настаўніку й камечачы шапку ў рукох, -- хлопца от у школу, значыща...

Настаўнік моцна, па-ваеннаму, запытаў:

-- Колькі год?

-- Восем споўнілася... улетку.

Башька пераступіў з ногі на ногу.

-- Значыща, дзясятая нядзеля на дзявяты...

-- Чытаць можа?

-- Яно, сказаць, пане настаўнік, ня было дзе вучыща...
значыща. Хоць сям'я і вялікая, а пісьменных, каб так добра, нікога...

-- Ну, добра, -- абарваў настаўнік і запытаў у мяне: --
Вучыща хочаш?

Тады была традыцыя: пыташа ў вучня -- хоча ён
вучыща ці не? Я адказаў:

-- Хочу.

Настаўнік паказаў мне на вольнае мейсца ў першых радах
партаў і адварнуўся ад бацькі. Бацька часта кланяючыся,
ламаючы шапку ў рукох, выйшаў із школы. Дзвіверы
зачыніліся. І, здавалася, разам з гэтым зачынілася ў мяне
дыханне.

У першы дзень я пісаў палачкі ў касую лінейку. На дом
настаўнік загадаў вывучыць першых дванаццаць літараў з

такім разылікам, каб заўтра, ураныні, я прачытаў іх перад класам.

На двары было сыра. У хане цесна й цёмна. Я сядзеў з букваром ля комінка. Трашчэлі смольныя карчы. Дзядзька Саўка, малодшы брат бацькі, паказваў мне, бо бацька быў зусім няпісьменны.

-- Аз, -- гаварыў ён.

Я паўтараў.

-- Аз.

-- Букі.

-- Букі.

-- Ведзі.

-- Ведзі.

-- Глаголь.

-- Глаголь.

Потым яшчэ і яшчэ, на парадку. Часамі Саўка закрываў буквар і прымушаў паўтараць прачытаныя літары напамяць. Як толькі я ўпэўніўся, што літару ведаю й не забуду, я імкнуўся ўнікнучы у яе нутраны сэнс.

-- А што гэта: азы?

-- Азы, -- адказваў настойліва Саўка.

-- А букі?

-- Букі.

-- Ведзі. Куды, каго вядзі?

-- Якая табе справа? -- пачынаў злаваць Саўка.

Але я не адставаў.

-- Букі... букі... Вуча, а сам не ведае.

Саўка шчыпаў мяне за бок. Я -- яго. Мы пачыналі біща. Саўка быў старэй за мяне гадоў на восем, але фізычна

слабы. Усё-ж плакаў я першы. Тады за мяне заступалася матка.

-- Завошта ты яго валтузіш? -- крычала яна.

Я съмлеў і браўся за корч, каб ударыць Саўку. За яго заступаліся ўцётка, сястра бацькі, дзед, і ў хаце пачыналася сварка. Саўка забіраўся на печ і плакаў. Бедны Саўка, мне шкода становілася яго.

Так праходзіў я «азы» і «буکі».

Што неабходна ведаць

Назаўтра я прыйшоў у школу амаль першым. У клясе было пуста. Я выйшаў на ганак і сеў. Хутка да мяне падышоў хлопчык Мацьвей. Ён жыў па суседству й таксама вучыўся. Мы сядзелі, гаварылі.

-- Ты ведаеш, што перш за ўсё трэба ведаць?

-- Не, -- адказаў я.

-- Што будзе? Навучу.

-- Ну, што?

-- Яблык дасі?

У бацькі быў сад. Мацьвей бачыў, што ў торбе ў мяне ляжаць яблыкі.

-- Дам.

-- Вельмі б'еца наш Курылка, -- паскардзіўся Мацьвей.

-- А хто-ж гэта Курылка?

-- Настаўнік. Ён ня ведае, што завем мы яго так. Глядзі, не скажы.

-- Не! -- даў я слова.

-- Дык вось! Будзе Курыйка цягнуць цябе за вуха ўлева, ты галаву паціханьку таксама круці ўлева. Калі ўправа, дык і ты ўправа. Калі ўгару, станавіся на цыпачкі.

Мацьвейка смачна еў яблык, чмокаў языком і гаварыў далей:

-- От з лапай дык горш.

-- А што гэта -- лапа?

-- Ты ня ведаеш?

Я маўчаў. Мацьвей пачаў растлумачваць, што лапа -- гэта ёсыць лапа.

-- Ну, ведаеш? -- гаварыў ён. -- Курыйка зазлуеща. Тады возьмем ён, значыща, лінейку туую, дубовую, што настале ў яго, і будзе бішь тваю лану.

Я зразумеў.

-- Дык вось! Як размахнецца лінейкай, а ты прымеш руку ды лінейка грукне аб стол, -- гэта горш. Рукі прымаць нельга...

-- А як-ж? -- сур'ёзна і ў задуменыні запытаў я.

-- Дай яшчэ адзін яблык.

Я даў. Мацьвей зноў пачаў есьці.

-- Лепиш за ўсё трошкі, шіханька пад парту апусціўши руку, нацягнуць на далонь рукаў сывіткі. Тады ня так шчыпле.

Мацьвей хіхінуў, нацягнуў рукаў на далонь і паказаў, як даваць лапу Курыйку.

-- А от як на жарству ставіць, гэта кепска. Калені баліць, і нічога ня зробіш. Я дык раблю так: сачу за настаўнікам. Ён адвернеша, я прысяду, а потым, калі трэба, зноў хушенька ўсхаплюся.

Так гаварыў я з Мацьвеем. Раптам званок затрашчэў на заняткі.

Курылка стаяў ля стала сярод класа й пучкамі маленъкіх, як запалкі, лазовых палачак, павязаных па дзьве, тры, пяць і дзесяць, тлумачыў другой групе другое дзеяньне арыфмэтыкі. Я нічога не разумеў, а таму й ня слухаў, што кажа Курылка. Я аглядаўся навокал. Мне цікава было, што я ў школе. Перш-наперш я ўбачыў на стале Курылкі тоўстую дубовую лінейку, расшчэпленую з абодвух канцоў. Я дагадаўся, што гэта тая самая «лапавая» лінейка. Далей, у кутку, каля групкі, стаяла скрыначка з набітай жарствой. Назначэныне гэтай жарствы я ўжо ведаў.

Раптам Курылка тоинуў нагой.

-- Мацьвей, ты чым займаешся?

Мацьвей падняўся з парты і глядзеў перад сабой.

-- Ідзі сюды!

Мацьвей вылез з-за парты.

-- Адымі ад трышаці сямі дзесятнашаць.

Мацьвей узяў анучу, сынёр напісаная з дошкі і паставіў названыя лічбы. А далей, як відаць, ад спалоху, ня ведаў, што рабіць.

-- Ну!

Мацьвей стаіць.

-- Ну! -- ужо моцна кричаў Курылка. -- Ты слухаў, што гаварыў я?

Мацьвей маўчаў.

Курылка падбег да Мацьвея, узяў двума пальцамі -- вялікім і паказальнym -- за валасы на патыліцы й пацягнуў угару. Мацьвей зморшчыўся, падняўся на цыпачках.

-- Дык ты так? -- крикнуў Курылка, схапіў яго за каўнер, хацеў штурхнуць да дзъвярэй. Але разагнаўся ня ў меру. Ногі Мацьвея адарваліся ад падлогі, пыркулем павісьлі ў паветры. Бацькавы валёнкі паляшелі па класе. Мацьвеі адараўся, пакащуцца па падлозе, удараўся аб ножкі парты. У класе стаяла мёртвая цішыня. Здавалася, каб павук дзе крануўся, дык і то было-б чуваць. Я сатраснуўся...

Парада прыгадзілася

Мацьвеі быў старэйшы за мяне гады на два, мацнейшы й съмляйшы. Мы здружыліся зь ім. Я заўсёды заходзіў за ім, і мы разам ішлі ў школу. Часыяком я даваў яму хлеб, бульбу і яблыкі.

Неяк зь першых яшчэ дзён была вельмі цёплая раніца. Мы стаялі з Мацьвеем ля съценкі і грэліся. Заняткаў яшчэ ня было.

Раптам да нас падышоў вучань Коля. Коля быў аднагодак з Мацьвеем, але куды здаравейшы. Бацька Колі меў паравы млын і быў багаты. Яго баялася наша вёска. Навет настаўнік і той пальнам ніколі не крануў Колю, нягледзячы на тое, што ён дрэнна вучыўся й вельмі дурэў.

Коля апрануты зусім ня так, як мы з Мацьвеем. На ім было чорнае цёплае паліто, на нагах новыя боты, добрая шапка.

Коля падышоў да нас і прыцінуў знарок мне нагу новым ботам. Я штурхануў Колю ў грудзі.

-- Ну, ня штурхашца! -- агрэзнуўся той і штурхнуў мяне яшчэ раз, потым яшчэ і яшчэ.

Я зірнуў на Мацьвея. Коля ў гэты час ужо добра ўчапіўся за каўнер маёй сывіткі, гнуў маю галаву, каб паваліць мяне. Мацьвея грозна крыкнуў:

-- Кінь.

-- А ты? -- кінуў Коля.

-- Ну!

-- Што?

Завязалася бойка. Мы з Мацьвеем накінуліся на Колю. Але той не здаваўся і зваліў мяне ў пясок на бульбянішчы, а потым прыняўся за Мацьвея. Я ўчапіўся Колю за ногі. Той захістаўся й сеў мне на шыю. Так мы качаліся па бульбянішчы, нападаючы то абодвы на Колю, то Коля на каторага з нас.

У нашай школе вучылася толькі адна дзяўчынка Ніна. Гэта была дачка аб'ездчыка. Аб'ездчык меў шмат зямлі і жыў вельмі багата. Бацька ня раз прыводзіў мне прыклад: «Вучыся, вучыся. Мейсца аб'ездчыка знайдзеца».

У чыстай ружовай сукенцы Ніна сядзела на вакне і ўвесь час съмиялася. Як прыйшлі мы з Мацьвеем у клас, яна торкала пальцам і дражніла:

-- Казлы, казлы. Але ня здужалі Колю. Ён адзін вас...

Наагул яна часта дражніла нас, і ёй сходзіла гэта. Але цяпер Мацьвея падбачэніўся й сказаў:

-- Ну, ты, можа, здужаеш?

-- А от здужаю.

У гэты-ж мамэнт Мацьвей маргнуў мне вокам. Я дагадаўся, у чым справа. Не пасыпела Ніна саскочыць з вакна, як Мацьвей штурхнуў яе ў грудзі, я падхапіў за нагу. Ніна палящела за вакно й раўла там. Убег Курылка.

-- Што такое? У чым справа?

-- Вось гэтая ба-а-а-ся-я-я-кі!.. -- сказала скроль сълёзы Ніна.

Курылка тупаў нагамі, крычаў, махаў лінейкай. У мяне халадзела ўнутры. Хутка я нацягваў рукаў сывіткі на далонь. Але лапа была добрая, далонь пасінела й доўга шчымела. Мацьвей атрымаў па абодвых рукох і неяк балюча скрывіў твар.

Тонкая палітыка

Наша школа стаяла на пустыры сярод вёскі. Гэта была старая, крытая щёсам будыніна. Калісь у ёй была карчма. Потым карчму зрабілі новую, а для школы ўзялі стары будынак. Страха яе дзе-нідзе іравалілася, і, як рэбры абліданай ваўкамі жывёлы, тырчэлі кроквы і латы. Пабітвы шыбы выглядалі чорнымі плямамі. У клясе заўсёды было холадна й няпрыемна.

Ля школы быў гарод. Далей, за гародам, пачыналася балота, празь якое пранякала, як казалі ў нас, рэчка. Але гэта ня была рэчка. Гэта была проста канава. Яна ўлетку зарастала травой, вада ў ёй пакрывалася зялёной мутьшю і разносіла ўсякія хваробы.

Кали самага балота, кроکаў за дзвесыце ад школы, стаяла маленькая, чорная, зусім не пакрытая кузня.

Уласнік кузні, каваль Іцка, з чорным закуранным тварам, рыхаватай барадой, штодзень праходзіў ля школы ў кузню. За ім ішлі сыны і памочнікі: Хаім, хлапец гадоў пад пятнашццаць, і Лэйзар -- гадоў пад дзесяць.

Каваль Іцка звычайна нёс на сабе якія-небудзь драбіны, стары плуг ці яшчэ што. А Хаім і Лэйзар -- жалезьзе, малаткі, абручы.

Мы любілі бываць у кузыні. Бывала, пазвоніш званок на пераменку, і мы, з крыкам і бойкамі, панясемся ў кузыню. Кожны імкнуўся першым дабегчы, каб быць ля самага горна. Цікава было! Шухае мех! На распаленых вуглях скачуць язычкі агенчыкаў, спачатку сіняватыя, потым, калі мех пачне ямчэй разъдзімацца, вуглі разгарашца, агенчыкі чырванеюць і, урэшце, становяцца белаватымі. Усунуты кавалак жалеза ў вуглі становіца цымяным, потым, чым больш награеша, тым больш чырванее і ўрэшце стане ружова-празрыстым, напрыклад, такі, як на сонцы сынелая маліна.

Цікава было! А яшчэ цікавей станавілася, калі Іцка кркнє Хаіму й Лэйзару.

-- А ну, хлопцы! Гоп-та-та...

І стукне сваім маленькім молатам, абцуагамі трymаючы чырвонае жалеза на кавадле.

Тады сыплецца даждж агнявых іскраў з-пад молатаў Хаіма і маленькага Лэйзара, і ляцяць звонкія гукі празь дзіравую страху, і рэха працы адгукнецца ў ціхім балоце... А стары Іцка, заахвочаны працай, засплювае нейкую песньню: пягучую й нудную, такую, якую пець мог толькі наш Іцка. Ад гэтай песні ў мяне съцісьнечца сэрца, пакрынча вільгаццю вочы. Аб чым ён пеў, нам невядома... І нам вельмі хацелася больш быць у кузыні, глядзець на веер чырвона-маліновых іскраў, слухаць песньню пад звон жалеза. А яшчэ больш хацелася біць самім молатам па гарачым жалезе, рабіць зь яго, што захочаш. Напрыклад, у мяне

заўсёды з'яўлялася думка: «Лепш быць кавалём, чым вучыща». Я навет зьбіраўся прасіць бацьку, каб аддаў ён у кузню мяне. І тады я выкую нешта такое, што сам Іцка аж зьдзівіша.

Часам Іцка зірне на каторага з нас, угадае наша жаданыне й скажа:

-- А нутка, пасапі ў мех. Тады мы ўсе кінемся да палкі, якой разьдзімаюць мех, і чуць не паб'емся за пярышыства. Але вось і званок! Неахвота пакідаць кузню.

Люблі ми старога Іцку. Люблі і Іцка нас. Асабліва сяброўскія зносіны былі між кавалямі й Мацьвеем. Чаму? Ня ведаю. Магчыма, таму, што ў іх жыцці было нешта агульнае. Бацька Мацьвея таксама ня меў ні зямлі, ні гаспадаркі й жыў з того, што наймаўся пасывіць сялянскіх кароў. Але Коля й Ніна, як я ведаю, рэдка заходзілі ў кузню.

-- Што там? Толькі запэцкаешся ды адзежу прапаліш! -- казала Ніна.

А Коля чамусыі ня любіў кавалёў.

Курылка таксама часта лаяў старога Іцку.

Быў цёплы дзень. Сынег камячыўся й чапляўся за ногі.

На пераменцы мы гулялі ў сънежкі. Курылка, накрыўшыся курткай, стаяў на ганку. Гулялі ў сънежкі мы на гародзë, прараз які ланцужком бегла съцежка ў кузню. Раптам з вуліцы выйшаў Іцка з сынамі. Стары каваль нёс пару колаў, а маладыя -- жалеза на шыны.

У нашай школе вучыліся хлопцы й вялікія. Як толькі Коля ўбачыў кавалёў, паклікаў некалькі вучняў, нешта шапнуў ім. Хлопцы з крыкам і рогатам кінуліся на кавалёў. Першым бег Коля. За дарослымі кінуліся меншыя. Але некаторыя стаялі

на мейсцы. Мацьвей ня ўдзельнічаў у бойцы. Дзеці кружыліся вакол кавалёў, хапалі сънег, камячылі сънежкі й кідаліся імі. Спачатку Ішка, Хаім і Лэйзар паспрабавалі абараняшча, але не пасыпеюць яны нагнуща, як дзясяткі сънежак ляцяшь у іх твар, у нос, за каўнер. Настаўнік хіхікаў...

Кружыліся дзеці, бегалі кавалі. Бойка щыгнулася мінут колькі. Кавалі былі рабымі ад сънегу. Раптам Ішка спыніўся, сеў на кінутыя колы, схапіўся за лоб.

-- Разбойнікі! Што вы робіце?

Падняў руку, патрос ёю ў паветры, хапіўся за галаву. Рука была ў крыві. Зыдзеў шапку -- тонкім струменьчыкам кацілася кроў па твары. Ішка размазваў яе. Коля съмяяўся. Курылка скрыўся ў школу. Мне стала страшна. Некаторыя таксама глядзелі напалохана і зьдзіўлена. І ніхто ня мог зразумець, як здарылася гэта.

-- Нехта каменем! -- сказаў Мацьвей.

А хто -- невядома. Толькі я ведаў, хто. У самы разгар бойкі ў мяне разулася нага, я падышоў да съняны школы, паставіў нагу на цэглы фундамента і пераабуваўся. І я бачыў, як Коля шіханька закамечваў у сънег камень. Але цяпер я маўчаў.

Хутка аб здарэнні ўведала ўся вёска.

-- Школьнікі Ішку пабілі! -- гаварылі адзін аднаму.

-- Эт, вучы іх! Дурэюць! -- гаварылі бацькі.

Назаўтра дома мне загадалі:

-- Глядзі, не чапай, а то... Ён табе ня роўня!

Я сказаў бацьку, як здарылася гэта. Той адказаў:

-- Далі волю ім! -- уздыхнуў. -- Нечага гаварыць! Далі волю! Хутка й па вуліцы не прапусьцяць.

Я ведаў, што мой бацька вельмі ня любіў бацьку Колі.

Пасля таго больш ніхто не кранаў кавалёў, але амаль што ніхто й не заходзіў у кузьню.

Ку-ка-рэ-ку

Адзін раз у сем дзён у нашу школу наядзіжаў поп. Звычайна ён загадваў прачытаць ці працець пару малітваў, задаваў два-тры пытаныні па Евангельлю і ад'ядзіжаў. А іншы раз, апрача таго, мучыў падоўгу съпяваннем царкоўных песень, пакідаў без абеда на цэлый гадзіны ўсю группу, ставіў на калені.

Аднаго разу поп прыехаў падвечар, на апошні ўрок. У школе ўжо становілася цёмна. Праз дзесяць мінут вучні ўсіх групп былі выстраены ў рад па тры. Курылка ўдарыў камэртонам па парце, нагнуў галаву, прыклаў яго да вуха й працягнуў:

-- А-а-а-а...

Мы паўтаралі:

-- А-а-а-а...

Галасы былі расстаўлены. Поп цягнуў па-царкоўнаму. Курылка кіраваў хорам. Ён, як крумкач, махаў рукавамі, крывіў твар, касіў вочы, круціў галавой і тупаў нагамі на тых, хто фальшывіў.

-- Отча-анааа...ш... -- кацілася ў клясе.

Я стаяў у заднім радзе. Мацьвей ля мяне. Тут было цёмна. Мацьвей падпіваў у такт песьні:

-- Отча-а нааш... курэй краў... пад печ хаваў...

Яго голас зыліваўся з апошнімі. Але тыя, што стаялі ля нас, усё чулі. Душыў сымех. Мы штурхалі адзін аднаго

локциямі. Некаторыя хіхікалі. Сыпевы канчаліся. Тады Мацьвей у самым канцы сыпеваў працеў пеўнем.

-- Куу-каа-рэжуу...

Здавалася, бомба ўлящела ў клясу. Так адразу стала шіха. Поп бегаў кругом нас, задзіраў галаву і кулдыячыў, як індык.

-- Хто крычаў? Хто крычаў?

Курылка захліпаўся.

-- Хто пеў?

Мы маўчалі.

-- На тры гадзіны пакінуць у клясе! -- сказаў поп.

Было цёмна. Хацелася есыші. Мы стаялі гуртам ля вакна. Месяц клаўся праз шыбы на парты. Рантам Коля сказаў:

-- За аднаго дурня ўсім дрэнна. Даць яму!

-- Табе даць! -- адказаў спакойна Мацьвей.

-- Мне? Я ня пеў пеўнем, ня дурэў.

Тады я ўступіўся за Мацьвея.

-- Ты каменем біё кавала.

-- Ну, дык што? Бісь яго можна, -- адказаў спакойна Коля.

Тады крыкнуў Мацьвей:

-- За што -- бісь? Каваль бедны, але ня злодзей. А твой бацька крадзе ў сялян муку...

За Колю заступілася Ніна.

-- А твой бацька пастух! -- крикнула яна на Мацьвея.

-- А твой -- хабары дзярэ з мужыкоў, -- адрэзаў Мацьвей.

Коля ўжо крушіўся ля Мацьвея. Я стаў у абарону. Ніна за Колю. Той крычаў:

-- Бі пастухоў!

Кляса разыдзялілася на дзьве часткі: большасць з намі, меншасць, хто быў падкуплены Колем, -- за іх. Пачалася бойка. Нешта стукнула нейдзе. Нехта крахтаў, плакаў. Рышелі парты. У цемры падалі крэслы. Раптам:

-- Вы што?

Усе заціхлі. Ніна казала Курылку:

-- От, гэтыя басякі б'юць нас.

Курылка Колю й Ніну адпусыць дамоў, а нас яшчэ пакінуў гадзіны на дзьве.

Па дарозе дахаты з галавы ў мяне ня выходзілі слова: «Аб'ездцык дзярэ з мужыкоў хабары. Колін бацька крадзе муку ў сялян». Для мяне гэта нова было.

Бацька дома спытаў:

-- Дзе шляўся так позна?

Я адказаў:

-- Ня буду аб'ездцыкам! Ён «дзярэ хабары».

Бацька ўсьміхнуўся:

-- Дурань ты! Яму даюць, от і «дзярэ».

Няпрызнаныя дасьледцыкі

Дзіўны быў хлопец Мацьвей! Вельмі дзіўны. Я блізка зь ім жыў. Разам качаліся ў пыле на вуліцы. Разам коняў, цялят пасьвілі. Шмат чаго мы разам рабілі.

Бывала, матка скажа Мацьвею:

-- Зъбегай, Мацьвейка, паўядзерна вады прынясі.

Прынесыці вады для Мацьвея -- гэта ня толькі прынесыці вады. Ня так хутка гэта робішча. Мала што можа сустрэшацікавае па дарозе да калодзежа.

І возьме Мацьвей вядро, выйдзе на вуліцу, як раптам якая-небудзь птушка цікавая сядзе на ліпу, што стаіць ля калодзежа. Трэба-ж ведаць яму, што за птушка такая. Стаіць Мацьвей мінуту, дзъве мінuty, глядзішь, сочыць -- пра ваду зусім забыў.

Ці яшчэ!

Мацьвей часта хадзіў з бацькам за падпаска.

-- Зыбегай вунь кароў ад жыта адгані! -- скажа бацька.

Бяжыць Мацьвей. Раптам жук ці казюрка паўзе такая, што рэдка сустрэнеш. А што гэта за казюрка, за жук? А як яна паўзе, дзе жыве? Пераверне казюрку, ногі падлічыць. А бацька крычыць:

-- Мацьвей! Мацьвей, каровы глядзі вунь...

Мацьвей адгоніць тады.

-- Што ты там рабіў?

-- Так, нічога.

-- Нічога? Вар'ят!

Адлупіць бацька. Але Мацьвей прывык да гэтага й ніколі ня плакаў -- упарты быў хлопец.

Вельмі упарты быў Мацьвей. У школе, чым больш біў яго Курылка, тым горш ён вучыўся, тым больш розных штук адколваў. Здавалася, што Мацьвей ганарыца гэтым.

Аднаго разу Курылка выклікаў Мацьвея да дошкі. Тады ён быў ужо ў другой групе.

-- Падзялі сорак пяць на тры і прыбаў дзесяць.

Мацьвей напісаў сорак пяць, паставіў дзъве кропкі, а далей.. маўчаў.

-- Ну! -- падагнаў Курылка.

Мацьвей аглянуўся, чмыхнуў носам, задраў галаву й пачаў глядзець угору.

-- Ну! -- паўтарыў Курылка ўжо мацней.

Машвей пераступае з нагі на нагу, пачынае сачыць за Курылкам.

-- Нууу! -- у апошні раз крычыць Курылка.

Бедны Машвей робіць крок убок, чакае нападу свайго ворага, кладзе мел на дошку. А між тым, я добра ўпэўнен, што Машвей куды больш ведаў, чым падзяліць сорак пяць на трыв. Ён ведаў, колькі бацька атрымае ад сялян хлеба, калі за лета ад каровы кожны заплаціць па дзесяць фунтаў. Ён ведаў, колькі пудоў хлеба нь хопіць у іх да наступнай восені. Усё гэта ён сам вылічаў. А от цяпер ён ня можа падзяліць сорак пяць на трыв. Гэта дзіўным мне здавалася.

-- Дык ня можаш, ня ўмееш? -- спытаў Курылка. -- Гааа?

Ён падсунуўся да Машвей, узяў яго за вуха, падняў угору, пацягнуў убок і толькі, як відаць, хацеў ставіць на жарству, як да вакна школы паддялеў на шэрым вялікім канінейкі начальнік. Курылка зірнуў праз вакно.

-- Садзіся, балдаўня.

Але пакараныя Машвей у гэты дзень ня мінуў.

У клясу ўвайшоў «благачынны». Ён да нас прыязджаў адзін раз у месяц. Пачаўся ўрок па закону божаму.

Благачынны сядзеў ля стала, шырока расставіўшы ногі ў новых валёнках і галошах, і тоненъкім галаском, прыпіваючы, гаварыў:

-- ...Ну, Аўраам радзіў Ісаака, Ісаак радзіў Якава... а Якаў каго?

І благачынны выклікаў аднаго за другім вучняў. У клясе было шіха й нудна...

У гэты час на раму вакна села сініца. Яна махнула хвастом уніз, угору, крутнулася, щікнула й стукнула дзюбай па шыбе. Потым пачала чысьціць носік аб пер'е, растапырыўшы крылы. Я бачыў, як Мацьвей глядзеў на птушку і ўсъміхаўся. Як відаш, убачыў гэта й благачынны. Ён торкнуў на Мацьвея пальцам і сказаў:

-- Ну, ты! Як цябе зваць?

Мацьвей не пачуў спачатку і не адрываў вачэй ад птушкі.

-- Ну, як цябе там? -- крыкнуў другі раз.

Мацьвей назваў сваё імя.

-- Мацьвей? Добра! От, ты добра слухаў, -- сказаў благачынны хітра. -- Скажы, каго радзіў Якаў?

Мацьвей падняўся з парты, маўчаў.

-- Ну, што-ж ты? Ты слухаў?

-- Слухаў, -- зманіў Мацьвей.

-- Ну, дык скажы: каго-ж, па-твойму, радзіў Якаў?

Мацьвей сказаў:

-- Якаў? Нікога. Якавіха хутка родзіць, а каго -- няведама.

Благачынны спачатку аж падскочыў; у Курылкі, здавалася, валасы сталі дубка.

-- Што?.. Што ты сказаў? -- запытаўся ён.

Мацьвей маўчаў як забіты. Благачынны злосна зірнуў на Курылку.

-- Што ён сказаў?

Той пацінуў плячмі, нібы й ня ведаў. Гэта вельмі разлавала благачыннага. Ён закружыўся па клясе, як цепярук на таку, і крычаў:

-- Што ён казаў? Чаму вы вучыше іх?.. Выы!.. Я вас!.. Што ён казаў? Якавіха? Якая Якавіха?

Я ханеў услужыць ім абодвым і без дазволу, не падняўшы рукі, хуценька ўстаў і сказаў:

-- Якавіха, гэта суседка наша. Бабы кажуць...

-- Дурак! -- крикнуў благачынны. -- Маўчаць! -- і зноў накінуўся на Курылку. -- Вось!.. Вось чаму вы іх вучыше!

Праз некалькі мінут благачынны сядзеў на крэсле. Я і Мацьвей стаялі ля яго на каленях: я, як навічок, на падлозе, а Мацьвей на жарстве. Доўгі падрасынік папа зьвісаў да долу й слаўся перад намі. Коля тыркаў у нас пальцамі, паказваў фігуры. Ніна высоўвала язык. Нам было нудна й злосна...

Папоў я наагул баяўся чамусыці заўсёды. Бывала, у пост поп хадзіў па кілбасах. З кожнай хаты яму павінны былі даць ня менш чым колца кілбас. Прыйдзе поп да нас, а я -- на печ. А матка шэнча:

-- Ідзі, мае дзетачкі, пашалуй руку бацюшку.

Мяне кryўдзіла гэта. За што цалаваць яму руку? Чаму аддаваць яму кілбасы ў той час, як самі ядзім адну бульбу? І, разам з тым, узынкалі думкі такога парадку: чаму поп так апранаеша, ня стрыжэшца. Я пытаўся пра гэта ў маткі. Матка лаялася й казала:

-- Ён іншы, чым мы... Ён «сьвяты» чалавек...

Я адказваў:

-- Калі съвяты, дык навошта яму кілбасы?

-- Дурны ты нейкі, вось што. Шалёныя думкі табе ў голову лезуть.

Я змаўкаў і рашэнне задачы адкладваў.

І вось зараз я стаю на каленях. І так блізка ля мяне поп. І радзілася думка: а што, калі паглядзеь, як апранаеша ён? Калі так, як і ўсе, дык ён такі самы, як і мы.

У гэты час поп нешта запісваў у кнігу. Курылка корнаўся ў шафе. Вучні чыталі Евангельле. Я ціханька нагнуўся да вуха Мацьвея і сказаў яму сваю думку. Той зараз-жа бясшумна падсунуўся трохі бліжэй да благачыннага й пачаў паднімаць пальцамі падрасынік. Я -- у другім мейсцы. Спачатку паказалася валёнка, потым -- пад каленам чорныя суконныя штаны. Раптам я заўважыў, як Коля хіхікнуў. Благачынны крануўся, зірнуў на нас і адразу-ж ускочыў, як падпалены. Невядома, што падумаў ён у гэты час.

Усё зъмянілася ў клясе. Дзені замерлі. Настаўнік трymаў нас за вуши. Благачынны, як відаць, ня ведаў, у чым справа. Ён думаў, што падрабілі яму нейкую іншую штуку. Ён кружыўся ваўчком па клясе, махаў рукамі -- парусам надзімаўся яго падрасынік.

-- Ах!.. ах... ах... -- ахкаў ён.

Твар перакрыўлены. Вочы блішчаць. Нос раздуты, дрыжыць, зрабіўся сінім. Мы прапалі! Нас білі пасыля, як ніколі. Коля строіў нам рожы.

Мацьвею абвясылі, што вучыцца ён ня можа. Мой учынак занеслы ў школьнную кнігу.

А як выйшлі ламоў, Мацьвеі крыкнуў на Колю:

-- Абдзірала!

Ніна ў адказ:

-- Пастух!

Я за Мацьвея:

-- Хапунка!

-- Пастух!

Мы памянулі жывых і мёртвых. Потым узяліся за каменьне...

Твор

Вучыўся я лёгка і ніколі не сядзеў над кніжкамі доўга. Але затое ня раз маўчаў на ўроку. І не таму маўчаў, што ня ведаў яго. Не. Я быў настолькі нясмелым і забітыв, што, бывала, дрыжэў перад Курылкам. А вось ды ня тое, ды ня так, што тады будзе? Ну й дасьць...

Адна разу, неяк перад вольным днём, Курылка загадаў кожнаму вучню трэцій групы напісаць свой асабісты твор. Кожны павінен быў апісаць якое-небудзь здарэньне.

У той дзень я ішоў са школы ў задуменныі. Жартачкі -- напісаць твор. Увечары на камінку траинчэлі смольныя карчы. Бацька плёў лапіці. Маці прала кудзелю. Я сядзеў перад сышткам на ўслончыку. Часыцяком я падымаў галаву, глядзеў на палаючы агонь і занісваў свае думкі. Так радзіўся мой твор.

Назаўтра Курылка прыйшоў у школу кульгаючы.

Трэба сказаць, што Курылка любіў гуляць. Бывала, перад съятам пойдзе ён у мястэчка, дзе была воласьць, двукласная школа, і загуляе. Дзень няма, другі няма, на трэці -- прыходзіць зь сіняком пад вачамі, зь перабітай рукой, рассечанымі губамі ці яшчэ зь якой-небудзь адзнакай. У такія дні быў ён маўклівы й вельмі сярдзіты. Часыцяком без анікай віны ён тады забіваў вучня да страты прытомнасці.

Сёння Курылка быў такім самым. Пачаліся заняткі. Ён сядзеў ля свайго стала, паклаўшы нагу на нагу. Адна была ў боче, а другая ў галошы й тоўстай суконнай панчосе. Спачатку была арыфметыка, потым чытанка ў другой групе, потым гісторыя ў нашай групе і, усыльед за tym, Курылка пазяхнуў і патрабаваў сышткі па пісаныню. Мы падалі. Мусіць, у кожнага з нас, як і ў мяне, трапяціала ў гэты

момант пад лыжачкай. Я адчуваў, што твор напісаў я складна й добра, і яшчэ больш хваляваўся. Хутка Курылка паклікаў мяне. Я падышоў.

-- Ты пісаў? -- запытаў ён, гледзячы ў мой сшытак.

Я зауважыў у яго вачах нейкія нядобрыя агеньчыкі й ціха, заікаючыся, сказаў:

-- Яя...

Настаўнік зірнуў мне ў твар. Я схаваў вочы.

-- Адкуль ты пісаў?

-- Ніадкуль.

Я бачыў, як па твары Курылкі распаўзалася чырвань.

-- Ніадкуль?

Курылку, як відаць, мой адказ паказаўся абрязай. Яго вочы павіслі на мне. Рукі дрыжэлі. Кульгавая нага калыхалася, як калода. Як так? Колькі біў ён мяне за тое, каб я адказаў яму ўрок, біў за пісаныне, за няскладнасць пры пераказе прачытаных твораў, а тут... Сам пісаў? Хлусіцы! Так, відаць, думаў настаўнік. Сыпісаў аднекуль! Але адкуль сыпісаў, Курылка ня мог давесыці.

-- Хлусіш ты, ты хлусіш! Чуеш, сыпісаў? -- крыкнуў на ўсю школу.

Я маўчаў і стаяў перад ім, як на агні. Я ня ведаў, што сказаць. Усе думкі вылещелі ў мяне з галавы.

Курылка схапіў за вуха, моцна, як нажом, съціснуў пазногчымі. Я зморшчыўся, але не заплакаў. Я ведаў, што будзе горш. Курылка ірвануў вуха да сябе, сагнуў маю галаву.

-- Глядзі, як дрэниа перапісаў! Дзьве памылкі зрабіў на старонцы. Ну, гавары! Пень, пень! -- гавары.

Закруціў маё вуха, зноў нахіліў галаву й стукнуў ілбом у тое мейсца стала, дзе ляжаў мой сыштак.

-- Лапаць, лапаць! Сыпісаў, лапаць ты! Адкуль сыпісаў?..

Я зрабіў крок назад.

-- Дык ты так!

Курылка схапіў лінейку, стукнуў ёю аб стол. З-пад лінейкі ад удара, здавалася, пасынаўся пыл. Аловак, што ляжаў на стале, падскочыў і бразнуў на падлогу. Вучні ўздрыгнуліся. Коля хіхікнуў. Я съязў зубы і яшчэ адступіў, адступіў інстынктыўна. Гэта, як відаць, яшчэ больш раззлавала Курылку.

-- Дык ты так!

Я спалохаўся й рашыў зманиць. Хай ня я напісаў, абы цэлым застасца.

І я ціха прашаптаў:

-- Я-я-я, пан настаунік, сыпісаў...

-- Ага, сыпісаў, лапаць! Адкуль сыпісаў?..

Я папаўся. Адкуль сыпісаў? Сэрца, я чую, разрывалася. Слёзы душылі мяне. Адкуль я сыпісаў? Хто паможа сказаць, адкуль-бы я мог сыпіваць? Што рабішь? У вачах палямнела. У галаве зрабілася пуста. Толькі руکі Курылкі, яго твар, яго чырвоныя, недаслаўшыя вочы я бачу да падрабязнасы.

-- З кніжкі сыпісаў, пан настаунік! З кніжкі.

-- З кніжкі!? Зь якой кніжкі?!. -- чую я, бышам скрэзь сон. -- З кніжкі! Ах ты, падлюка!.. Ах ты!..

Курылка стукнуў лінейкай па маёй галаве. У вушох зазвінела, палямнела ў вачох. Я захістаўся. Курылка ірвануў мяне да сябе, тармасіў мае вушы, але я ўжо нічога ня чую.

-- Усё роўна! -- мільганула адзіная думка. -- Хай б'е.

Ногі аслабелі, гнуліся ў каленках. Курылка крычаў:

-- Ах ты!.. ах вы... съвіныі, съвіныі! У съвінушнік вас, а ня вучыць...

Праз гадзіну я йшоў дамоў. Вуши гарэлі. Было нудна й сорамна -- неяк сорамна самому за сябе. Маньвей сустрэў мяне ля сваёй хаты.

-- Прыходзь увечары, будзем пускаць ваўчка.

Мацьвей выняў з кішэні й паказаў мне гэтую цапку.

-- Сам зрабіў?

-- Сам!

Я зядзівіўся і згадзіўся прыйсці.

Ішка вярнуў мне жыцы ё

Назаўтра ўставаць не хацелася. Ламала ўсё цела. Я сядзеў на зачынку й памалу абкручваў ногі, абуваўся ў лапці. Матка пякля бульбу на сънеданыне, бацька зьбіраўся ў лес.

-- Ты што -- так позна? -- спытаўся бацька.

-- Пасыплю! -- адказаў я.

Я ўзяў некалькі бульбін у кішэню й выйшаў.

Быў нейкі чорны пахмурны дзень. У стрэхах съвістаў і выў венер. Слупы сънежнага пылу курэлі па вуліцы. Нейдзе выў галодны сабака.

Хадзіць у школу мне зараз здавалася нейкім нудным заняткам. Перад вачыма паўставалі малюнкі ўчарашняга, і ў тумане гэтых малюнкаў выплываў і мільгаў чырвоны твар п'яножкі Курылкі.

Вось і школа. Адчыніўшы чутачку дзвіверы, я заглянуў у дзірачку й прыслухаўся. Заняткі йшлі. Вучні сядзелі, як мёртвия цені, над партамі. Перад імі кавыляў храмы

Курылка. Я зноў прычыніў дзвёры і ўспомніў слова Мацьвея, зъ якім я ўчора правёў вечар.

-- Не хадзі больш у школу.

-- Башька будзе бішь, -- адказаў я.

-- Эт, башька... Мой дык -- ані! Каб ты не хадзіў, мы-б насеклі дроў, завезьлі-б у мястэчка й прадалі-б.

-- Не! Я ня буду хадзіць у школу, -- рашыў я.

І страх, учарашні страх, зноў усяліўся ў маё цела, скаваў мне мазгі, затуманіў съядомасыць. Мне здавалася, як толькі пераступлю парог, Курылка зноў накінецца на мяне, пачне бішь і крычаць.

Але, разам з гэтым, ульнікла пытаныне: а куды-ж мне ісьці? Вярнуща дамоў? Немагчыма! Расказаць шчыра бацьку - - той наўрад ці пашкадуе. Пайсьці да Мацьвея? Усё роўна ўведаюшь. Куды-ж мне дзешча?

Я выйшаў са школы, прытуліўся да сыцяны й доўга стаяў у задуменыні, паглядаючи ў чорную далячынъ... Вечер сварыўся пад страхой, нейдзе ляпаў адарванымі дошкамі.

Раптам у школе затрашчэў званок. Гэта на перапынак. Я скочыў зь мейсна й пабег сыежжай па сынезе да кузні.

Кузня была на замку. Я сеў на мялінне, прытуліўшыся плячамі да сыцяны. Доўга й бяз мэты я ўглядываўся ў цёмны небасхіл. Потым выняў з торбы кніжку, паклаў яе на калені й пачаў чытаць. Па сінежнай корцы сыцелеща пыл. У небе плынуць чорныя воблакі. Вечер шчыпле за рукі, за твар, кідае сынегам у очы.

Мне стала холадна. Я паставіў каўнер сывіткі. Але вечер, здавалася, заходзіў з другога боку, забіраўся пад сывітку, пад сарочку, як іголкамі, калоў маё цела.

Я далей залазіў у сьвітку й плакаў. Усьлед за тым мне захацелася спаць. Па целе пабегла нейкая млявасыць. Стала цёпла. Сыпучы сънег мітусіща перад вачмі, віхрам падымаеша ўгору, сіпіць, паўзе ўсё бліжай і бліжай да мяне, закрываючы ногі. Але мне ня хочаща крануща. І скрэз сон я бачу, як у віхры разам са сънегам кружыща Курылка, ён танцуе, усьміхаеша, ківае пальцам, пагражает. Але я не баюся. Мне прыемна.

-- Ты пісаў! Ты пісаў! -- сіпіць настаўнік, як сънег. -- Ты адкуль сыпісаў?

-- Я ня сыпісаў. Ня сыпісаў я! -- крычу. -- Сам шмат думаў. Сам шмат працаваў. Рад быў... Быў рад, што напісаў...

І яшчэ горш заліваюся съязмі. Яны, съветлыя і цёплыя, кошыцца па твары, пападаюць у рот. Я не страсаю іх. Мне прыемна, салодкая млявасыць разылілася ў целе. А на сэрцы радасыць і спакой.

Раптам я бачу, Курылка спыніўся. Віхры сънегу завылі калі ног. А Курылка ўсё бліжай і бліжай плыве да мяне.

-- Хадзем! Хадзем у школу! Ты добра вучыўся...
Старанны...

Мне прыемна ад гэтага, я больш плачу й крычу...

-- Не пайду! Не пайду... я-я-я... сам напісаў...

Мне хочаща адпомсыціць настаўніку...

Прачнуўся я ўжо дома. Ля мяне стаяў каваль Ішка і матка. Твар гарэў агнём. Балюча стукала ў віскох. Ногі й рукі закручаны ў анучы. Яны тоўстыя, як бярозавыя калоды, і баліць. Матка кажа:

-- А мае дзетачкі! Што гэта такое з табой?

-- Не чапайце яго! -- кажа Іцка. -- Не чапайце! Зымёрз трохі... Хлопец зымёрз... Хай пасыпішь.

Назаўтра ў мяне гарэла ўсё цела. Ламала рукі й ногі. Галава, здавалася, была наліта волавам, нацягнута абручамі. Матка давала нешта цёплае пішь. Яно было горкае й жоўтае. Бащыка злаваў і лаяўся.

-- Каўзель! Каўзель усё гэта! I-i-ix! Лапіцей не набраща.

Я рашыў маўчаць да канца.

Увечары зноў прыйшоў Іцка.

-- Ну, як малы? -- спытаў у бацькі.

Умяшалася матка.

-- От, дзякаваць добраму чалавеку. Прынёс хлопца на руках, выратаваў. А мой ты Ішачка! А мае вы дзетачкі!

Далей Іцка расказваў:

-- Іду гэта ў кузню, бачу: сядзішь хлопец, кніжку чытае. Думаю: што-б гэта значыла? Падыходжу. «Ты што?» -- кажу. Маўчыш і не шавяльнуўся. «Што такое?» Падыходжу бліжэй, рукі на кніжцы й белыя нейкія, нібы косткі; на твары -- ручачкамі замерзылі сылёзы. Тармаснуў -- рукі аж зьвіняцы! А сэрса, чую, яшчэ трапечаша. Тармаснуў другі раз. «Не пайду. Не пайду. Я пісаў...» -- крычышь. Ды так неразборчыва, нібы праз сылёзы, што я сам ледзь не заплакаў. «Э-э-э! Справа кепская!» Я за яго -- ды праз агароды, нацянькі. Бягу й баюся: хация-б хутчэй! А тут ужо матка, вось яно як...

Іцка падумаў і дадаў:

-- Кепскі пан настаўнік. Ах, які кепскі...

Бащыка замаргаў вачыма.

Я хварэў аж да вясны.

Чорныя крумкачы

Курылка ўвесь час рыхтаваўся паступаць вучыща далей. Увесну ён паехаў у Вільню. У вёсны казалі: «Пайшоў наш настаўнік у афішэры». На самай-ж справе, як потым казала настаўніца, ён паступіў у юнкеры.

Настаўніца прыехала позна. Гэта была маладая, але ўжо худаватая, нібы пажылая, жанчына.

З першага-ж дня яна загадала называць яе ня йначай, як Вера Аляксандраўна. Апрача таго, вывела з школы жарству, як метад выхаваныня, і мениш білася лінейкай. Усё-ж білася.

Праўда, каб баяліся й добра вучыліся, яна праз дзень пасылала Колю, сына млынара, на балота па розгі. Пучок гнуткіх лазовых пруцікаў заўсёды ляжаў у яе на стале.

Але ўсё-ж было вальней, чым пры Курылцы. Што датычыць да пруцікаў, дык мы іх, як выходзіла настаўніца з клясы, хавалі ці проста кідалі ў печ. Усё-ж вучыліся лепш, чым раней, і некалькі вучияў, у тым ліку і я, у гэтым годзе рыхтаваліся да экзаменаў.

Апрача заняткаў з дзенімі, Вера Аляксандраўна імкнулася наладзіць нейкую працу і з дарослымі, з бацькамі вучияў.

Аднаго разу, неяк увечары, яна сабрала ў школу нас і бацькоў і чытала нейкую кніжку, здаенча, «Vehera na xutore bliz Dikan;ki» Гогаля.

Мужчыны, мусіць, не разумелі і дрэнна слухалі. Настаўніца сказала:

-- Вось вы ня слухаецце, а жывече, як съвінні. Вучыщеся жыць. Жыць трэба лепш!

Бацькі крануліся. Пасыпаліся пытаныні. Школа загула.

-- Як лепш жыць?

-- Навучы!

-- Гаворка!..

Адзін навет сказаў:

-- Лепш жыць?! Зямля наша ў пана. Скажы нам, парай,
як зямлю атабраць?

Настаўніца спалохалася. І «ход» разагнала.

Як відаць, пра гэта здарэнне пранюхаў поп. У хуткасцы ён прыехаў у школу. Пакуль поп злазіў з вазка і йшоў, Вера Аляксандраўна мітусілася ў класе.

Поп пачаў экзаменаваць нас па гісторыі. У нашай трэцяй групе спытаў:

-- Ад чаго на Русі была «смута»?

Усе маўчалі. Кожны баяўся сказаць, каб не памыліша. Я задумаўся.

Мой дзед часта рассказваў нам, дзесям, як цяжка жылося пры прыгоне. Рассказ дзеда мяне хваляваў. Я ўяўляў малюнкі бунту сялян супроты памешчыкаў і пытаўся ў дзеда:

-- А што рабіў цар?

-- Цар? Што цару! Ён сам быў памешчык.

-- Дык народ быў супроты цара?

-- От, які ты! -- дзівіўся дзед. -- Табе ня трэба гэтага ведаць.

Дзед змаўкаў, але расказы яго заставаліся ў памяці. Я рабіў вывад, што памешчыкі душылі сялян, а цар дапамагаў памешчыкам, і народ быў супроты цара. Зараз я ўспомніў пра гэта і зблытаў з тым, што чую у школе аб «смутным часе». Мяне нібы хто падбухторваў падняць руку.

-- Ну! -- сказаў поп.

-- Ад таго, што народ не ханеў цара...

Поп зморшчыўся, бліснуў чорнымі вачымі на Веру Аляксандраўну й моўкі паехаў. Вера Аляксандраўна плакала. Я дагадаўся, што віной гэтаму мой адказ. Мне было шкода настаўніцы.

Настаўніцу выклікалі ў мястэчка праз два дні, і больш яна не вярталася. А праз некалькі дней ад нечага рабіць я ляжаў на печы з кніжкай. Рантам у хату ўвайшоў ураднік. Бацька падняўся настурач.

-- Цябе патрабуюць у мястэчка! -- сказаў ураднік.

-- Мяне?! -- зыдзіўся бацька.

-- Ну, а каго-ж?

Ураднік зірнуў на печ, падміргнуў неяк хітра мне. У мянене забілася сэрца. Мне было й страшна, і нейкая злосць, якую я ня мог перамагчы, брала за сэрца. Бацька апранаў новы кожух.

-- Завошта? -- спытала матка.

Ураднік маўчаў, надзымуўшы чорныя вялікія вусы.

Матка пачала плакаць. Як толькі бацька апрануўся ў дрыжачымі рукамі пачаў адразаць кавалак хлеба, матка заплакала ўголас.

-- Куды?.. За што?..

За ёй заплакалі дзеці. Сэрца маё ня вытрымала. Я задыхаўся й ня мог стрымаць сябе. Схапіўшы качалку, я босы саскочыў зь печкі і з плачам і грозным крыкам кінуўся на ўрадніка. Той адштурхнуў мяне нагой, крыкнуў:

-- Шчанё!

Потым узяўся за нагайку. Але бацька ўвесь пачарнеў, суха й коратка папярэдзіў:

-- Не чапаць!

У хату ўвайшоў дзед. Дзед мой быў вельмі высокі і здаровы. Ураднік схаваў нагайку.

Калі выйшлі на двор, ураднік убачыў, што ў каня перарэзаны лейцы.

-- Хто нарабіў? Га! Хто? -- пытаўся ён гучна.

Бацька паціскаў плячамі. Лейцы звязалі й падехалі. Пасьля гэтага ў хаце было так нудна, нібы на лаўцы ляжаў нябожчык.

-- Сабакі! Крумкачы! Як чорныя крумкачы, носящи... -- кричаў бацька ўвечары, калі вярнуўся зь мястэчка й нешта пачаў гаварыць матцы. Я хацеў падслушашь, але бацька грэзна тунтуў нагой і адагнаў. Яшчэ некалькі разоў бацьку патрабавалі ў мястэчка.

А Мацьвеў пасля мне прызнаўся, што лейцы перарэзаў ён тады, калі ўраднік быў у нас у хаце.

-- Навошта? -- спыгаў я.

-- А так.

Пасьля гэтага мы зноў ня вучыліся тыдні трывати. Колю й Ніну тады-ж аддалі вучыцца ў горад. Куды ім з намі! Потым, якраз к новаму году, зноў прыслалі настаўніцу.

Хто ня ведае літары яць...

Зноў пачаліся заняткі. Да экзамену новая настаўніца рыхтавала нас траіх, больш пасплюваючых: мяне, Нічыпара й сірату Алёшу.

Уся ўвага была адведзена нам. Мы даганялі прапушчанае за тры тыдні. У школе мы займаліся цэлы дзень. Потым заняткі канчаліся, вучні ішлі дахаты, а мы зноў прыходзілі ўвечары.

Мы рашалі задачы, пісалі пад дыктоўку, займаліся гісторыяй, малаивалі.

Настаўніца дамагалася, каб у нашым пісаныні ня было ні адной памылкі. Але гэта ніяк не ўдавалася. Літара яць заразала нас. Тады настаўніца садзіла нас у кружок каля лімпі і загадвала вучыць усе так званыя карэйныя словаў напамяць. Мы хорам паўтаралі: «звёзды, сёдлы, гнёзды»... А пісалі іх праз яць: «звёзды, сёдлы, гнёзды». Нам здавалася гэта дзікім.

Была блытаніна й з напісанынем літары «ы» пасля «р». Гэты склад у некаторых словаах выгаварваўся швёрда, а пісаць трэба яго мякка, праз «і». Мы ніяк не моглі запомніць гэтага правіла, і настаўніца таксама загадвала вывучаць напамяць словаў: пры... вры... жры...

Я яшчэ не паправіўся, як сълед, ад хвароб і з набліжэннем экзамену слабеў і слабеў. Урэшце зусім страціў сілы. Бывала, вучні гуляюць на перапынку, а я з клясы зусім ня вылажу. Думкі аб «яць» ня выходзілі з галавы. Гэта літара, здавалася, усюды са мной. Яна точыць маё сэрца і, як балічка, раз'ядзе цела, кручкамі разрывае мазгі.

Перад самай вясной я зусім захварэў. Часта ў клясе страшэнна кружылася галава. З вачэй сыналіся іскры, і плылі кругі: зеленаватыя, сінія, агнявыя. Я зрабіўся маўклівым. На ўроках часціцаком ня мог адказаць таго, што добра ведаў.

Была пераменка. Дзеці з крыкам, як галкі, насліліся па двары, а я схіліў галаву на парту й сядзеў нярухома. Падышла настаўніца.

-- А ты чаго ня гуляеш?

Я ўзыяў галаву і, мусіць, дзіка глянуў на настаўніцу.
Празь мінуту яна паклікала вучняў і загадала:

-- Вышыгнішэ яго ды добра адкамяще!

Вучні падхапілі мяне і, як мурашкі трутня, пацягнулі на двор. Я не спрачаўся.

-- Растармасішэ яго! Дайце! Дайце!

Дзеші рады.

Яны камечашь сънежкі, б'юць імі мяне. Я ляжу на сънезе й плачу. Сам ня ведаю, чаго плачу.

Пасыля гэтага я некалькі дзён зноў не хадзіў у школу. Але й тут не пакідала літара «янь». Яна стаяла перад вачымі, нібы крывілася, усміхалася, пагражала мне сваімі рожкамі...

Як-бы ўцячы

Вось і вясна на дварэ. Буслы ў чырвоных ботах мераюць поле. На загонах цягнуща худыя коні. Рыпіць саха.

-- Но-о-о! Каб цябе! -- чующа крыкі на палосах.

Нас началі адрыванць ад заняткаў усё часьцей і часьцей. Настаўніца злавала. Урэшце Алёша зусім кінуў вучыщца. Я зайдросьціў яму.

Заўтра экзамен. На дварэ мажуць колы павозкі. Бегае настаўніца то да нас, то ў школу. Дзед мой, які павязе нас на экзамен, накладае ў торбу харчы. Матка дала мне чистую адзежу. А як-ж? Ого! Хлапец едзе на экзамен, да чужых людзей, за трышаць вёрст ад свае вёскі, -- трэба-ж хлопца прыбраць!

Вось мы й выехалі. Бацька нешта шапнуў дзеду й грозна памярэдзіў мяне:

-- Глядзі-ж! А то... шкуру зьдзяру.

У Выдрыцу, дзе павінен адбыцца экзамен, мы прыехалі рана. Пастух выганяў у поле кароў. Ля кожнай хаты ён спыняўся, падымаў трубу ўгару й трубіў. Труба аблівалася ўзыходзячым сонцам і ярка блішчэла.

-- Хутка экзамен, -- падумаў я. -- Як-бы так уцячы?!

Мы заехалі ў маленькі дворык. Усю ноч ліў дождж. Мы былі мокрыя. Старая бабулька, гаспадыня тae хаты, мне й Нічыпару сказала:

-- Лезьце на печ, пасыпце! Яшчэ рана!

Мы палезылі. Дзед мой павёў пасьвінь коні. Настаўніца некуды зынікла. Я быў змораны й хутка заснуў.

У дарозе настаўніца нам рассказала, хто будзе на экзамене, як будуць пытацца і як трэба адказваць. Я ўжо ведаў, што ў камісіі будуць напы, земскі начальнік, прыстай і яшчэ нейкія страшныя людзі. Ужо тады я прыдумваў прычыну для ўцёкаў.

Пасьля сну ў галаве пасьвятлела. Я надумаў такі плян: прабадзяцца дзе-небудзь гадзіны тры, нібы незнарок, нібы заблудзіўшыся, з такім разылікам, каб прыйсці ўжо ў канцы экзамену. Такім чынам я спадзіваўся выратаваць сваю шкуру і ад бацькі.

Я нікому нічога не сказаў, выйшаў на двор, пералез цераз плот, улез на нейкі нізенькі хлеўчык і азірнуўся навокал. Лес быў далёка. Але тут-жа, за вёскай, сярэбранай істужкай круцілася па залітым сонцам зялёным лузе рачушка. Дзе-нідзе, схіліўшы галовы, над ёй стаялі вербы. Я рашыў схавацца пад гэтymі дрэвамі.

Я сядзеў пад вярбой і глядзеў на свой цень у люстэрку вады. Па твары каціліся кроплі сълёз. Яны пададлі ў рот, мачылі вочы, і мне неяк рабілася прыемна. Тут-жа, на лузе,

пасьвіліся коні. Барабанілі званкі ля іх шыяў. Між імі хадзіў спутаны наш белагрывы й Нічыпараў гняды.

-- От, я сяду на каня й паеду дамоў, -- падумаў я.

Раптам на вуліцы пачуўся крык. Усьлед за tym на луг выбег Нічыпар, за ім -- дзед, за дзедам, як качка, на высокіх абцасах кавыляла, спатыкаючыся, настаўніца. Я дагадаўся, што шукаюць мяне. Дзе мне дзещца? Уцячы! Ужо позна. Убачаць. Сядзець на мейсы? Значыцца, выдашь намер. А дзед скажа потым бацьку. А бацька?.. Ой, і бацька! Я рашыў выдаць свае сховы, нагнуўся над рэчкай і стаў мышца. Крышталёвая вада змыла сълёзы з твару. Мяне ўбачылі!

-- Што ты робіш тут?

-- Чаго ты ўцёк?

-- Дзе ты быў?

Усе пыталіся разам. Я сказаў:

-- Прыйшоў памыцца.

Дзед зірнуў мяне ў твар, але нічога ня ўбачыў. Уцячы не ўдалося.

Экзамен

Мы ішлі ў школу. Сонца схавалася за невялікае воблачка, і на зямлю лёг цень. У мяне балюча сыцінула грудзі. Цымнела ў ваччу. Настаўніца, як відаць, угадала мой настрой. Яна сказала:

-- Ты ня бойся! Яны ня ўкусяць цябе.

Я падумаў: «Укусяць, гэта нічога...»

А яна навучала:

-- Ты ўсё ведаеш. Кажы, што будуць пытаща, вось і ўсё...

Гэтыя слова яшчэ горш палохалі мяне.

Мы падняліся па ўсходцах на ганак. У калідоры настаўніца спынілася, праpusыціла ўперад Нічышара, а мяне затрымала. Яна ўзяла аднекуль з кутка бельы кубачак і працягнула мне.

-- На, выпі! Гэта нічога, салодка.

Я спачатку адмаўляўся, потым выпіў. Настаўніца ўсміхнулася. Адразу-ж мне стала нібы весялей. Нешта цёплае і прыемнае цякло па жылах, бадзёрыла сэрца, стукала ў скроні. Стала горача ўнутры.

-- Ну, а зараз ідзі, -- сказала настаўніца. -- Толькі не забудзся, як толькі ўвойдзеш, направа пакланіца старэйшаму папу зь вялікім крыжам на грудзёх. Я ўвайшоў і адразу ўбачыў папа з крыжам. Я бухнуўся яму ў ногі. Поп не звяртаў на мяне анікай увагі. А настаўніца не сказала: доўга ляжаць перад папом ці зараз-жа падняцца. І я ляжаў. Настаўніца ўвайшла ўсьлед за мной і кранула мяне нагой. Я падняўся. Настаўніца ўказала мне мейсца ля Нічышара. Потым я даведаўся, што той, каму я кланяўся, -- вялікі папоўскі начальнік, і застаўся вельмі давольным майстрам увагай да яго.

У клясе было каля дванаццаці вучняў з розных царкоўна-прыходскіх школ нашай акругі. За столом, пакрытым зялённым сукном, сядзелі члены камісіі. Той стары, якому я кланяўся, быў пасярод. Абапал яго два папы, маладзейшыя і па ўзросце і, як відаць, па чынус. Каля іх, з аднаго боку, у чорным касыцюме, зь вялікім рыжымі вусамі, якія штомінуты шавяліліся ў бакі, як у сома, сядзеў земскі

начальнік. З другога -- прыстаў у залатым пенснэ, з пагонамі, зь вялікім шнурам праз грудзі і з шабляй. Ён часта перакладаў нагу на нагу. Зывінелі шпоры. Каля яго з чорнымі, страшэнна надзымутымі вусамі, аблакашіўшыся на стол, сядзеў ураднік. Усе здаваліся страшней адзін другога.

Пачаліся экзамены. Спачатку былі закрытыя задачы. Нягледзячы на тое, што ад нечага выпітага ў мяне ўсё больш і больш шумела ў галаве, з задачай я спрабуюся амаль першым, але вось усьлед за задачай той старэйши, якому я кланяўся, паклікаў нашу настаўніцу. Я ўвесі аж загарэўся. Мусіць, памылку ў задачы ўляпіў?! Што гэта будзе? Але, бачу, настаўніца ўсыміхнулася. Поп узяў да сябе паперку, на якой, пасля я ўбачыў, стаялі ўсе прозвішчы вучняў. Потым паклікаў мяне.

-- Пратаў! -- пранеслася думка ў мазгох.

І, разам з гэтым, сэрца ірвунулася, здалося, у бакі. Галава павяла ўправа. Ногі нібы раскірэчыліся, не хашелі ісці. Я абапёрся аб парту, выйшаў на клас, стаў перад камісіяй. Я адчуваў, як дрыжэлі мае павекі.

Старэйши запытаў яшчэ раз прозвішча, імя, імя па бацьку, колькі год і пачаў экзаменаваць. Я адказваў. Ён прасціў гаварыць мацней. Што ён пытаўся, ні тады, ні цяпер я сказаць не магу. Пытаныне пападала ў адно вуха, я адказваў, і яно ляцела далей, праз другое. І як я адказваў, таксама ня памятаю. Больш за ўсё мне запомніўся твар старога, таго, што пытаўся. І цяпер я помню яго намазаныя нейкай тлустасцю бліскучыя чорныя валасы, рабаватыя тоўстыя шчокі, чорныя бровы й вочы, вялікі, пасінелы на кончыку нос.

Чым больш стаяў я перад камісіяй, чым больш пыталіся ў мяне, тым больш і больш разьбірала выпітае. Тым мацней і машней кружылася ў мяне галава.

Урэшце падлога, здавалася, кранулася ў мяне пад нагамі, усё загушкалася, закружылася навакол. Стары і ўся камісія перавярнуліся ўверх нагамі й паплылі ў нейкім тумане. Твары іх распльываліся, толькі вочы сачылі за мной. Потым усё зъмяшалася, здавалася, загуло й паляцела ў нейкую прорву. Я хацеў крыкнучь, але да вушэй, нібы аднекуль здалёку, данеслася:

-- Хопішь!

Пакашліся слёзы. Я выскачыў на двор. У галаве стаяў нейкі чад. Мяне ірвала. Балеў жывот. Гарэла ў грудзёх, у роце была кісла і сълізка. Але хутка мяне ўзяў у свае абдымкі сон.

Ні мы, ні настаўніца ня ведалі, вытрымаў я экзамен ці не.

Бацька неяк сказаў:

-- Што-ж, наймайся ганянь у поле жывёлу!

Мы з Мацвеем наняліся пастухамі.

Лексычны камэнтар

Творы Міколы Цэлеша адлюстроўваюць пэўныя фанэтычныя, лексычныя і граматычныя асаблівасці, уласцівыя беларускай мове 30-х гадоў і мове паваенныя эміграцыі.

Лексычны камэнтар уключае слова (устарэлыя, рэдка ўживальныя, вузкаспэцияльныя, дыялектныя) і вобразныя ўстойлівия выслоўі, якія выяўляюць моўнае майстэрства аўтара.

Тлумачэнне слова ці выразу даеніца апісальна або падборам сіноніма. Прыклад з тэксту ілюструе ўживаныне слова ці выразу ў кантэксьце. Знак <...> паказвае на рэдактарскае скарачэнне.

У зборніку максімальная захаваны асаблівасці аўтарскага правапісу.

Аб'ездчык. Служачы лясніцтва, які адказвае за пэўны ўчастак лесу, працу ляснікоў. *Вунь як жыве наш **аб'ездчык!** Курылка.*

Аблога. Даўно ня воранае поле. *Для тых, хто ня пісаўся ў калгас, зямлю адмерый у Дубнікох на закінутых **аблогах**.* На межах.

Абое рабое. Адноўлька. *У вайну Масквы з Варшавай наш народ у балшыні стаяў убаку. Так? Ні туды ні сюды -- «**абое рабое**».* Вярнуўся чалавек.

Абора. Верайчаная або раменная завязка ў лапі. *Башка ўчягнуў у новыя лапі **aborы** і кінуў мне іх на зачышак.* Курылка.

Агіцірнік. Агітатар. За ім праехаў Антон Балабон -- хітрунок, падліжнік, боты чысыці і штаны падцягваў пры патрэбе, бывала, пану -- іхны сучасны важны **агіцірнік!** На межах.

Агу́л. Каляктыў. *Iхная-ж тут карысьць: будуць сядзець на карку агулу ды гарэлку смактаць.* У імя догмы.

Адцаць астатні ўзых. Памерці. *I вось ён прыйшоў сюды адцаць, бачу, астатні ўзых.* Вярнуўся чалавек.

Адкалоць. Тут: зрабішь або скажашь нешта нечаканае, недарэчнае. У школе, чым больш буй яго Курылка, тым горш ён вучыўся, тым больш розных штук *адколваў*. Курылка.

Адседка. Тэрмін зыняволенія. *I калі-б у камары было хоць крыху вальней, ён палчыў-бы гэта за лепшае да канца адседкі.* «Янка сеяў -- людзі жалі».

АЗЯРОД. Пярэплат. Прыстасаванье са слуноў і жэрдак для дасушванья збажыны, травы. *Будоў ніякіх ня было -- толькі там-сям азяроды,* частакол агародзікаў ды яблынькі й дулі... Хмары над Бацькаўшчынай.

Аір. Аер. Балатая шматгадовая расыліна. *Падышлі да новае вялікае выгарыны, суцэльна зарослай аірам,* пухоўнікам, чаротам... Хмары над Бацькаўшчынай.

Алавік. Аловак. *Тонкі хвост ягоны алавіком* выпрастаўся й дрыжэў. Хмары над Бацькаўшчынай.

Амбітны. Амбіты. З празмерным пачуццём асабістай годнасці, самалюбства. Людзі кажуць, што ён дужа *амбітны*, лезе ўверх! Пернікаве сэрна.

Амэрыканка. Турма ў Менску. Толькі час ад часу недзе далёка, мабысь, у *«амэрыканцы»*, аб існаванні якой ён чуў, недзе там ляскалі *нейкія зялезныя запоры.* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Аняго. Так, сапраўды, няўжо. -- *Што, пайшоў?* -- спытаў. -- *Аняго!* Ня будзе-ж ён тут спачь, як ты! Партыйны таварыш.

Апрычоны. Своеасаблівы, адасоблены. *I яшчэ тады, калі ўсё наша апрычонае, не падобнае ні на расейскае, ні на польскае, каралася законам і вынішчалася, зявіліся волаты нашага новага паўстання ж мёртвых...* Ападкі.

Атонак. Стары зношаны чаравік, бот. *Ёй было пад двашаць. На ногах мела старыя атонкі* ад бацьковых ботаў. Партыйны таварыш.

Аўгу́л. Аул. Паселішча на Каўказе і ў Сярэдній Азіі. Чыноўнікі партыйнага апарату <...> разъезджаюша па хвабрыках, заводах, шахтах, сёлах, вёсках і *аўгулах.* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Багнет (польск.). Штык. *Кузьма стаяў і чамусыі доўгага глядзеў на кончык багнeta, добра адточаны й таксама заліты сонцам.* «Янка сеяў - людзі жалі».

Балагол. Той, хто займаеша перавозам грузаў і людзей на ўласнай фурмани. *Завуць гэтага балагола Шаем.* Хмары над Башкайшынай.

Барджэй. Хутчэй. -- *Аняго, так табе й адчыняшь барджэй дзвёры: калі ласка, гаспадар, мейшце ахвоту выйсі...* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Баўэр (ням.). Селянін, жыхар сельскай мясцовасці. *Зъехаліся ня толькі баўэры з усяго kraю, але ўсе, хто толькі мог. Пернікавае сэрца.*

Бачына. Старонка. *А назаўтрае ў гаёце зявілася цэлая бачына, прысьвеченая «барашибіту за лепшую будучыню чалавечства Хвёдарку Скуратку»...* У імя дормы.

Благачыны. Святар, які кіруе цэрквамі некалькіх прыходаў. *У клас увайшоў благачыны.* Курылка.

Браць сябе ў рукі. Бысь стрыманым, валодань сваімі пачуцьцямі. Але ён **бярэць сябе ў рукі** й падыходзіць да вакна. Дзікі венер.

Бугай. Тут: начная балотная птушка сямейства чапляў, прозваная так за тое, что вясной самец яе, апусыішы дзюбу ў ваду, утварае гукі, подобныя да рову бугая -- быка. *У багнах калі Птыцы трубіў бугай...* Хмары над Башкайшынай.

Будзенаўка. Чырвонаармейскі суконны шлем. *Кілае на брудны ложак сваю будзенаўку...* Дзікі венер.

Будзік. Будзільнік. *Съмяшок памашнеў, ператварыўся ў нейкі супэльны мэханічны клёкат, бышам у таго, хто на печы, саскочыла, як у будзіку, накручаная спрунжынка...* Акупанты.

Быць на языках. Заўсёды помніць, думашь, гаварыць пра каго або што-небудзь. *Вось вам усім: буду ў вас на языках аж да вашага скананння...* Дзікі венер.

Валасы сталі дубка. Пра пачуцьцё жаху, вялікага страху, зъведенага кім-небудзь. У Курлыкі, злавалася, *валасы сталі дубка*. Курлыка.

Ваўчкі. Травяністая расьліна з учэпістымі калючкамі. Тады і юшыя немцы началі жартаваць з *Мацея і з ягонага каня*, які толькі пакручваў пасыль кожнага замаху ўдарыш яго сплеченым шэрымі «ваўчкамі» хвастом. Акупанты.

Вашэці, вашэць. Ваша міласыць. Ужываеца пры ветлівым звароце да мужчыны. *Пастанова гаворышь толькі: гаспадаркі вашэцяў зяднаць у адну гаспадарку.* Хмары над Бацькаўшчынай.

Вечарына. Вечар. *Раніца выдалася цудоўная -- ціхая й цёплая, як учараашняя вечарына.* Ападкі.

Вечка. Верхняя частка скрыні. *Калі ўзыялі вечка,* на дне, сярод усякае дробязі, убачылі невялікі плцены кошык. У імя догмы.

Вой. Воін. *На фабрышы, у войску і то кожны работнік і кожнывой розны...* У імя догмы.

Воласыць. Найдрабнейшая адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка, якая ўваходзіла ў склад павета, у дарэвалюцыйнай Беларусі. *Бывала, перад святам пойдзе ён у мястэчка, дзе была воласыць, двухкласная школа, і загуляе.* Курлыка.

Воўк у авечай скуры. Крывацішны чалавек. *Аддаю рагішю нашым нашдэмам, якіх, прызнаюся, раней не разумеў, -- парваць сяброўства з ваўком у авечай скуры!* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Вужлак. Зацьвярдзенне на целе. *Пазногіі ўпіліся ў далоні -- шурпяція, патрэсканыя ад працы, з шэрымі вужлакамі мазалёў...* На межах.

Вы́варань. Выварацень. Вывернутае з коранем дрэва. Злавалася ім: вось зараз выскача з-за *вывараці* мядзьведзь. На межах.

Вы́гар. Выгарына. Участак лесу, балота, сенажаці, выпалены агнём, пажарам. *Выбухалі трывожным крыкам на выгарах* сплоханыя лісам із ваўком крэжны... Хмары над Бацькаўшчынай.

Вы́жла. Выжал. Гончы сабака. -- *Ну, дык-жа ў добры час! -- зірнуў на Лорда.* -- Якраз -- *выжла?* Хмары над Бацькаўшчынай.

Выйгада. Выгода. -- Эх, -- уздыхнуў *Ігнат*, -- **выйгада** ім тутака! Хмары над Башкаўшчынай.

Вылюднены. Тут: апусьцелы. Зъ дзевяташцаі двароў застаўся цэлым толькі адзін: *васеннашашь вылюднены*, павысланы, звышчаны. У імя догмы.

Вышек. Пляма на скуры. *Намёк быў ясным*, і на твары *Маўры* зьяўліся чырвоныя **вышекі**. Пёрка й іншыя.

Выцерабіць. Тут: зньішчыць. *Выцерабіць* нас нанава, як у *1863!* Хмары над Башкаўшчынай.

Вышкі. Падлашак, гарышча, гара. Мейсна ад столі да страхі. Калі бялізна ўжо вісела на вышках, прыйшла суседка *Аўгіння...* Пёрка й іншыя.

Вышук. Съледства. *Прыехаў неўзабаве* прадстаўнік *ДПУ* з карагодам міліцыянэраў і з вышуковым сабакам і распачаў **вышук**. У імя догмы.

Вязыніца. Турма. *Забралі каго... у вязыніцу?* У імя догмы.

Галаме́нь. Дрэва без галін або малагалінастое. *Вечер сьвішча, гоне з поля хвалі снегу, кідае яго на сосны й круце ля галаме́й.* Дзікі вечер.

Гале́нь. Галёнка. Зыняў абодвы боты, паказваючы пакрамсаныя ікры *галеняյ*. «Янка сеяў -- людзі жалі».

Галота. Галечка, бедната. *Рыбкі хоча галота?!* Я пакажу табе рыбку! Дзе праўду шукаць.

Гáля (польск.). Зала. Тут: вялікае памяшканье. *Прайшоў разы два па гáлі, кінуў позіркам на ложак Кузьмы.* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Гамава́ць (польск.). Тармазіць. *Цяжка сапучы, паравік загамаваў рух і спыніўся на паўстанку.* Хмары над Башкаўшчынай.

Гáра. Тут: гарэлка. *Калі ён і быў барацьбітом, дык толькі за бутэльку гары...* У імя догмы.

Гарла́ч. Збан з вузкім горлам. *Узяла з паліны вялікі гарлач і вышила.* Хмары над Башкаўшчынай.

Гарт. Стойкасць, вынослівасць, сіла волі. *I я сам нарадзіўся тут, атрымаў ад маіх бацькоў гарт жыцця...* Партыйны таварыш.

Гáчак (польск.). Кручок. *А больш жа ўсё рыба тыркала добра, толькі на гачак не чаплялася.* Шчупак.

Глузд. Розум, развага. *Я гаспадар, разумееш? Свой глузд маю!* Акупанты.

Гміна (польск.). Адміністрацыйны цэнтр самай дробнай тэрэйтарыяльной адзінкі ў Польшчы. *От-жа, мне было ужо галоў за дващаць, як і ў школах, і ў гмінах, і ў судох -- усюды нашая мова была!* Першыя цаглінкі.

Гнéбіць. Гнібіць. Прыніжаць, прынясьняць, зьнішчаць. *Усіх гнебіла адна й тая-ж думка, адна й тая-ж пяжкая роспач, скруха. У імя догмы.*

Горан. Кавальская печ. *Кожны імкнуўся першым лабегчы, каб быць ля самага горна.* Курылка.

Градка. Града. Вышыгнутае ў даўжыню ўзвышша. *Матузок схіле галаву, глядзішь у вакно, за якім, як-бы ў сyne, разълягліся шырака балоты, лысеюш пясчаныя градкі.* На межах.

Гру́пка. Грубка. Невялікая пакаёвая печ для абагрэву. *Далей, у кутку, каля групкі, стаяла скриначка з набітай жарствой.* Курылка.

Гэст (польск.). Жэст. *Учора я ня быў п'яны й дасканала памятаю ня толькі кожнае маё слова, але й гэст, з якім яно было выказаны. «Янка сеяў -- людзі жалі».*

Даваць бухлянкі. Мочна штурхаць, біць. *Ён дае мне бухлянкі, а я злаўчыўся ды ўкусаў яго з-пад нізу.* Вярнуўся чалавек.

Двохто́нка. Аўтамашына грузападымальнайшчю ў дзьве тоны. *Я даў загад з гаража ўзяць крытую двохтонку -- у ёй будзе кулы выгадней і вам і вашым сабачонкам...* Партыйны таварыш.

Дзе Макар цялят ня пасьвіў. Вельмі далёка (трапіць, высланіць). *А сам ты паедзеш туды, дзе Макар ніколі цялят ня пасьвіў...* У імя догмы.

Дзе сабака закапаны. Пра сутнасць справы, сапраўдную прычыну чаго-небудзь. *Вось дзе сабака закапаны?* Пёрка й іншыя.

Дзесяціна. Мера зямельнай плошчы, роўная 1,09 га, якой карысталіся да ўвядзення мэтрычнай систэмы. *Жыў сабе проста,*

гаспадаркі вялікае ня меў: шэсьць дзесяцінаў зямлі, добры конь, са тры каровы, авечкі, сывіні ды юшы. У імя догмы.

Дзякуй у шапку. Выказванье нязгоды з чый-небудзь напрымальнай пранавай. *Дзякуй табе ѹ тваёй партыї ѹ шапку!* На межах.

Доба (польск.). Суткі. *Ці я калі адлуччуся з дому хоць на адну добу?* Дзікі вечер.

ДПУ. Дзяржаўнае палітычнае ўпраўленыне пры Народным камісарыяце ўнутраных спраў БССР (НКУС). Прыехаў унезабаве прадстаўнік *ДПУ* з карагодам мішыянераў і з вышуковым сабакам і распачаў вышук. У імя догмы.

Драбкі. Драбіны, лескі. *Драбкі* таксама былі крыху закароткія, тым ня менш Славік палез па іх да гнязда. Галчыны дзеці.

Дубальтам (польск.). Падвойны, у два разы. *Ігнат дубальтам зваліў дзве, але Кандрат на гэты раз хібіў.* Хмары над Бацькаўшчынай.

Дуля. Летні сорт ігруши з вялікімі салодкімі пладамі. *Я хочу выкапаць ямку ѿ салку, Ага! Пад тэй дуляй...* На межах.

Дупля́к. Дупель. Балотная птушка. *А дуплякоў і цепярукоў -- няма веры колкі.* Хмары над Бацькаўшчынай.

Дыхта (польск.). Фанера. *На вуліцы ён знайшоў скрынечку з дыхты.* Галчыны дзеці.

Ёйны. Яе. *Берагі ейныя* хаваліся ѿ гучарох лазняку і альшэўніку. Хмары над Бацькаўшчынай.

Ё. Ёсьць. *Брат у мяне, праўда, за мяжой ё, ты-ж сам ведаеш!* Дзікі вечер.

Ёміна. Харчы, прадукты. *Некаторыя з жаўнерадаў, ластаўшы із сваіх раннаў ёміну, началі закусваць.* Акупанты.

Ёўня. Асечь. Прыйдуова да тоха, у якой сушаць снапы. *Пеліт папаўдні нататую ёўню.* Воўчым съследам.

Жарства́. Драсва. Дробныя каменьчики. *А от як на жарству ставяш, гэта кепска.* Курлыка.

Жэрліца. Рыбацкая сиасьць для лоўлі драпежнай рыбы на жыўца. -- *Пэуна, жэрліцы там паставіў нанач!* -- зазначыў Ігнат. Хмары над Бацькаўшчынай.

Завадаты. Завадатай, завадатар. Верхавод, зачынічык. *Міцуў Дзяніс Галузя на пары коняў, з плугам на воже -- самы завадаты «іхны»...* Над межах.

Заварот кішок. Тут: неспадзянаваная падзея. Без вайны цяпер ніяк усяго гэтага не разбўльгаеш... Або зларыша які-небудзь *заварот кішок?*? Дзікі венер.

Замыкаць граніцу на замок. Надзейна ахоўваць. Дваццаць трох галы балбаталі пра абарону, умацоўваліся, ачышчаліся, зьнішчалі ворагаў, *замыкалі граніцу на замок...* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Заносіца. Тут: бысьць падобным. *Не заносіца на тое, каб ён выйграў...* Хмары над Бацькаўшчынай.

Заскочыць (польск.). Тут: зьдзівішь. *Пытаныне, відань, дужа заскочыла Балевіча.* Партыйны таварыш.

Засмарга. Вузел са свабоднай пятлёй, завязанай адным канцом. Адзін з іх зняў з крука ў съянне лейши, <...> зрабіўшы на адным з кантоў *засмаргу, выйшаў з хаты.* Акупанты.

Засынек. Хутар або невялікае паселішча дробнай шляхты, якая аранддавала гэтыя землі. *Жыў у нас на засынку чалавек.* У імя догмы.

За сэрца хапіць. Хваляваць. Мощна ўразіць. *I ў гэты час чую голос Захараў, але такі няпэўны, слабы, што мянуш аж за сэрца хапіла.* Варнуўся чалавек.

Заўвуч. Завуч (ад руск. *zavedu[]ij uhebnoj hast;[]*). Загадчык навучальны часткі ў школе, вучылішчы. *Часам да іх падыходзіў <...> заўвуч* або й зусім хто-небудзь з незнайомых... «Янка сеяў -- людзі жалі».

Зачынак. Выступ варыстай печы. *Бацька ўцягнуў у новыя лапіш аборы і кінуў мне іх на зачынак.* Курылка.

Збоку прышёку. Лішні, непатрэбны. Я тут зусім *збоку прышёку.* Дзікі венер.

Збэсьціца. Тут: дасть волю языку. *I ты таксама, Кузьма, сёныя нешта збэсьціўся...* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Зводзіць канцы з канцамі. Знаходзіць выйсьце зь цяжкага матэрыйяльнага становішча. *Яна ніяк не магла зьвесці канцы з канцамі.* Пёрка й іншыя.

З глуду зъехаць. Страніць разум, звар'янець. *Oго-ж ужо ад вялікага разуму з глуду зъехаў!* Аналкі.

Здрантава́ны. Здратаваны. Патантаны, вытаптаны (звычайна пра пасевы). *Здрантаванае жытга мітусіша ў ягоных вачох.* На межах.

Зеляні́зна. Зеляніна, зелень. *Там-сям рэчка срэбрам паблісквала з-за густой зеляніны расьлін.* Хмары над Башкайчынай.

З козырам зъявіўся. Ганарліва, з форсам. *З сотні двароў нашае вёскі толькі ён адзін з козырам зъявіўся на пункт.* Вярнуўся чалавек.

Злы́дзень. Тут: нягода, бяды. *Перакінешся яшчэ раз у нашы родныя мясціны, дзе кружылі мы ў жышы сцежкамі-дарожкамі, ня раз спатыкаючы й злы́дзень.* і галечу, і незаслужаную кры́ду-зьдзек... Аналкі.

Зьбіць з панталыку. Заблытаць. Выклікаць замяншанье. *I гэта зьбіла некаторых з панталыку.* Партыйны таварыш.

Зэдлік. Услончык. Нёс таксама складаны зэдлік, каб ямчэй было сядзець калі рэчкі. Аналкі.

Імшáра. Мохавае балота. *Направа ляжала катлавіна балачняных імшараў.* Партыйны таварыш.

Інтэнцыя (польск.). Намер, закід. Як гэта ня дзёуна, Кузьма зарагатаў, зарагатаў ад усіх гэтых бязглудзых інтэнцыяў і выдумак. «Янка сеяў -- людзі жалі».

І ў вус ня дзьмущ. Ні пра што не клапаціца, не зьвяртаць увагі. *Той, ад каго гэта залежа,* і ў вус не падзыме, як яны будуть замярзць. У імя догмы.

Кагál (старж.-яўр.). Тут: каляктыўная гаспадарка. *I шарада* таксама, што хутка пачнеша вялікі згон да **кагалу?** Хмары над Башкаўшчынай.

Каганéц. Свяцілнік з кнотам, у якім гарыць тлушч. *Машей* паднёс **каганец** і ў гэты мамэnt убачыў, што рукі ў бадзякі дрыжашь. Акупанты.

Кагу́цік (польск.). Певень. *Выйдзе вось гэтакі кагуцік і пачынае қукарэкашь аб «адпаведнасці» вытворчых адносін вытворчым сілам...»* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Казéльчык. Лугавы конік. *Недзє калі варот цвыркаў **казельчык**.* Хмары над Башкаўшчынай.

Калгáн. Тут: калгас. *Пазамарылі людзей гэнымі «**калганамі**»... ды яшчэ вайну наклікалі...* Акупанты.

Каломна (польск.). Калона. *З захапленнем і, разам з тым, з роспаччу пазіраў на бронзавыя **каломны** волатаў-дрэваў; з роспаччу таму, што мала ўжо іх уцалела.* Партыйны таварыш.

Каля́істы. Каляісты. З глыбокімі каляінамі. *Хурманка кацілася па **каляістай** і няроўнай дароже.* Хмары над Башкаўшчынай.

Кáмара. Камера. *I камі-б у **камары** было хоць крыху вальней, ён палічыў-бы гэта за лепшую да канца адселкі.* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Камэртон. Прылада для настройкі музычных інструмантаў і вызначэння асноўнага тону ў харовых съневах. *Курылка ўдарыў **камэртонам** па парце, нагнуў галаву, прыклала вуха і працягнуў:* -- А-а-а-... Курылка.

Камінак. Выемка ў варыстай печы, дзе раскладаеша агонь для асвятлення хаты і гатавання ежы. *Увечары на **камінку** трашчали смольныя карчы.* Курылка.

Каморнік. Спэцыяліст па межаванню зямельных надзелаў. *Ён быў інжынэр-**каморнік** і ўсё жыцьё выкладаў у Полацкім каморніцкім вучылішчы.* Пёрка й іншыя.

Каплічка. Невялікі царкоўны будынак зь іконамі бяз алтара, малельня. *Шарэла маленькая старожытная **каплічка**, куды прывозілі памерлых перад пахаваннем.* Акупанты.

Карты́га. Картыжнік. Заўзяты ігрок у карты. А зь ім заходзіць і сакратар партыйнай ячэйкі. Янук Бізун, асаба таксама выплатная: *картыга*, вышываха, хабарнік; у дзеятынаштатым папоў усё «расстрыгаў». У імя догмы.

Карчма́. Пітны дом з начлегам у дарэвалюцыйнай Беларусі. Гэта была старая, крытая цёсам будынка. Калісь у ёй была *карчма*. Курылка.

Каршэнь. Карак. Але той схапіў яго за *каршэнь* і з такой сілай тузануў, што хлонец кулём падкашціся яму пад ногі. Дзе шукань праўду.

Каса ўзаемаданамогі. Добраахвотнае аб'яднаньне працаўнікоў для ўзаемнай матарыяльнай дапамогі. Узяла пазытку з *касы ўзаемаданамогі*, а потым пляшка было выплачваць. Пёрка й іншыя.

Касы́. Тут: заяц. Але *касы* ўсё яшчэ недзе ляжаў, прышінуўшы да галавы вушы: авось, не заўажаш! Партыйны таварыш.

Катля́к. Цурбак, цурбан. Кароткае бервяно. Другі, карошенкі й гладкі, як *катляк*, з галавой, уросшай у плечы, тупаў за ім дробненькімі крокамі. Партыйны таварыш.

Каўзéль. Коўзаньне. Катаньне на лёдзе. Башка злаваў і лаяўся.
-- *Каўзель!* *Каўзель* ўсё гэта! *I-i-i-ix!* Лапшай не набраща. Курылка.

Кáчур. Качар. *Качур* перавярнуўся пузам угару і шлённуўся на ваду. Хмары над Бацькаўшчынай.

Класыці зубы на паліцу. Галадашь, бысь у нястачы. Цяпер на рынку нічога ня купіш, хоць *зубы кладзі на паліцу*. У імя догмы.

Клутнія (польск.). Сварка. -- А бачыце, што з гэтага выйшла?!
Клутній і няшчасны, кажуць, -- уставіў Кандрат. Хмары над Бацькаўшчынай.

Ключ. Тут: чарада птушак (гусей, жураўлёў), якія ляшчынъ клінам. *Пачынаў успамінаць родны край і родны кут*: бэз пад вакном, вазэрную глядзь, щумы бароў, *ключ* дзікіх гусей над галавой, калі яны вяртаюцца ўвесну на Бацькаўшчыну... «Янка сеяў -- людзі жалі».

Кляпáць. Тут: нагаворваць. Верыў Міхалку: Зымітрачок *кляпае* на яго! Вычуў гэта й сам ня раз. Дзікі венец.

Кодла. Пагардліва пра группу людзей, аб'яднаных агульным інтарэсам. *Тыя, хошь і з аднаго **кодла**, а зусім ня дбалі пра людзей: абяцалі рай, а далі пекла!* Акупанты.

Контра. Контррэвалюцыянер. -- *Адышыі ад сныяны!* -- крыкнуў. -- *Стась па чатыры! Контра* -- асобна, штана -- асобна! «Янка сеяў -- людзі жалі».

Корба. Ручка, якой прыводзяць што-небудзь у рух. *Ляпей жабрачы лёс, у рукі кій, за плечы торба; ляпей страха нябёс, бісконцы шлях і леры **корба**.* Партыйны таварыш.

Краж. Тут: старая магутная сасна. *Кіёмэтры за паўтара, праўда, сінела смуга маладога сасоньніку, сядрод якога вылучаліся ў старыя магутныя **кражы**.* Партыйны таварыш.

Кроквы. Апоры страхі. *Страха яе дзе-нідзе правалілася, і, як рэбры абліданай ваўкамі жывёлы, тырчлі **кроквы** і латы.* Курылка.

Крут. Тут: вугал. *Заяц пад прымым **крутам** ірвануўся ўбок і мячом пакашаўся па грэнню ўзгорка.* Партыйны таварыш.

Крыжна. Крыжанка, крыжань. Вадаплаўная птушка сямейства качыных. *Выбухалі трывожным крыкам на выгарах сплоханыя лісам ці ваўком **крыжны...*** Хмары над Бацькаўшчынай.

Крымінал. Тут: асуджаныя па крымінальнай справе. *Кузьма добра ведаў, што ў няволі **крыміналу** лепей, ніж палітычным.* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Крынка. Збан. *Паднёс да роту **крынку** і гвалтам уліў ёй глыток вільгасі.* У імя догмы.

Кулак. Міраед. У савецкі час -- заможны, спраўны гаспадар, залічаны ўладай да ворагаў народа. *Адно зьлэкі з народу нашага: былі нащэммы -- вучняў забіралі ў турмы, а пяперака **кулакі** -- высылкі ў сібірскую немарац...* У імя догмы.

Кулдыячыць. Гаварыць нявыразна, неразборліва. *Поп бегаў кругом нас, задэрала галаву і **кулдыячыць**.* як ішык. Курылка.

Кулёк. Мужчынская верхняя вопратка прамога пакрою з сукна або паўсукна без падкладкі (вядома больш на Вішбішчыне й Магілёўшчыне). *На ім быў шэры **кулёк** з сукна хатняга вырабу,* якія ў

нас насілі тады, як мелі права брашь воўну ад сваіх авечак для хатніх патрэб. Вярнуўся чалавек.

Ку́ля (польск.). Тут: зямны шар. *Хба тут, у гэтай бязломнай птушцы, не відавочны намёк на пралетарскую клясу, вясковую белнату й ліквідацыйную прыватнай уласнасці на аднай шостай зямной կулі? «Янка сеяў -- людзі жалі».*

Кунда́ль (польск.). Сабака. *Жыву на правох қундалія: захода -- пакіне, не захода -- скажа «пайшоў вон!»... Пёрка й інныя.*

Ку́ча Куча. Асыярожна згарнуў сышткі да կулы і недзе схаваў, падалей ад вачэй людскіх. У імя догмы.

Купава́ць (польск.). Купляць. *Грошы мне няма алкуль брашь, каб купаваць розныя рэчы на кірмашах. Пернікавае сэрца.*

Латы. Жэрдкі, прымасаваныя ўпоперак крокваў. *Страха яе дзе-нілзе правалілася, і, як рэбры абліданай ваўкамі жывёлы, тырчэлі кроквы і латы.* Курылка.

Лаху́дра. Неахайны, апушчаны чалавек. *А ну, адчыняй там, кулацкая лахудра!* Дзікі венер.

Лéра. Ліра. Даўнейшы народны беларускі струнны музычны інструмент з клавішамі і корбай. *Ляпей жабрачы лёс, у рукі кій, за плечы торба; ляпей страха нябёс, бясконцы шлях і леры корба.* Партыйны таварыш.

ЛесБел. Орган дзяржаўнага кіравання лясной гаспадаркай БССР. *Плян нарыхтовак лесу нашы бюракраты склалі, у Маскве запівердзілі і перадалі ЛесБелу для выканання, а пра тое, што няма каму і няма на чым вывезьші лес, забыліся...* Партыйны таварыш.

Лётнішча (польск.). Аэрадром. *Ня ведаю, дзе пяпер сям'я. Жыла тут недалёка, на лётнішчы.* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Літня. Рудня, рудніца. Невялікі завод, дзе вышпаўлялі жалеза, медзь, чыгун. *Паўстанцы Кастуся Каліноўскага ўрахумілі закінутыя лэзвія літні, у якіх выраблялася зброя...* Першыя цаглінкі.

Ліштва. Драўляная планка. *Пелін павёў позіркам па ліштве сваёй дубальтоўкі і потым націснуў на язычок курка.* Воўчым съследам.

Лонка (польск.). Луг. *А я ведаю такія цудоўныя мясыціны: лес, рэчка, як лосцэрка, лонка з краскамі!..* Пёрка й іншыя.

Макітра. Макашёр. Гліняная пасудзіна, вузкая ўнізе і шырокая зьверху, у якой звычайна трусь мак, ільняное і канаплянае семя. У *слоіках ды макітрах* ляжала масла ды сыры. У імя догмы.

Мана (польск.). Геаграфічна карта. *Прыготка гэтая паказаная толькі на самых падрабязных мапах...* Легапісная Няміза.

Мех. Тут: прыстасаванье для нагнітаньня паветра ў кавальскім горне. *Потым, калі мех начне ямчай раздзімаша, вуглі разгараща...* Курылка.

Млюсьць. Млюснасьць. Напрыемнае пачушцё слабасьці. *Млюсьць разылваеша па целу.* Дзікі венер.

Мрыйнік. Той, хто мрые, марыць; лятуценьнік. -- *А ўсё-такі прыехалі?!* -- *зьдзіўіся* -- Гэта ўжо *на мрыйнікі*, а цэлля пакутнікі... Хмары над Башкуюшчынай.

Мундур (польск.). Мундзір. *Бачыш, цураша цяпер стаў нашага мужыскага побыту, як начаніў энэральскія лычкі на мундур...* Ападкі.

Мутаўза. Моцны венер са сънегам. Але вось у *мутаўзе* мяцелішы вымалёўвающе будынкі Гарасёвага хутара. Дзікі венер.

Муштарда (польск.). Гарчыца. Гледзячы на яго, роліся ўспаміны з гадоў мінульых, і тады, бышам-бы наяве, пахла смажанай скваркай, вясковай каўбаскай: з часначком, перчыкам і нямолатай *муштардай*. Партыйны таварын.

Мяліньне. Адыходы ад пёrtага лёну. *Кузня была на замку. Я сеў на мяліньне, прыгуліўшыся плячамі да съняны. Курылка.*

Мянтэжынь. Непакой, трывожынь. Зенька пайшоў, а тое, што ён сказаў, яшчэ доўга *мянтэжыла* Богушавых. У імя догмы.

Мястовы. Гарадскі. *Вы людзі мястовыя, адукаваныя, лыж-жа мусіш ведаш усё...* Хмары над Башкуюшчынай.

Навет. Нават. *Вось бачыше, навет птушкі дзякуюць прыродзе, што яна дала ім магчымасць пражыць дзень!* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Навонкі. Тут: наверх. *Я-ж кажу, цяперашкі, пасля таго вусатага, усё гэта выкryваеша навонкі...* Вярнуўся чалавек.

Нáдысь. Нядаўна, надоечы. *Надысь* дык завязалі дзвёры зналворку ў хате *Міхалкі...* У імя догмы.

Напракудзіць. Зрабіць кепскае, няпрыемнае. «*Пэуна, дзе-небудзь лясныя хлонцы напракудзілі?*» -- падумаў. Акупанты.

Напята. Насцеж. І тады *Райна* з усёй сілы кінулася да дзвярэй, штурханула далонню засаўку і адчыніла зусім *напята* дзвёры. У імя догмы.

Нáрты (польск.). Тут: лыжы. *Ішоў ён да нас шырокімі крокамі, бышам нартамі соўтаў;* на правым плячы дубальтоўку трymаў. Партыйны таварыш.

Наругацца. Насьмяхаша; рабіць, гаварыць назло каму-небудзь. Язъ <...> то нырне глыбока ѹ перакуліца жоўтым пузам угару, то мільгне маланкай перад вачьмой, то моніча плёнхне вадой, як-бы некаму *наругаецца*. Шчупак.

Насоў. Верхніе адзеньне з даматканай тканіны. *Съязжа выкацілася зь ягоных вачэй -- ён хуценька змахнуў яе рукавом насову.* Першыя шаглінкі.

Насмараваць (польск.). Змазваць. *Можна насмараваць нашы стрэльбы ѹ схаваць іх надалей.* Хмары над Бацькаўшчынай.

Нахрапам. Тут: неасцярожна, сілай. *Кажаў табе: не цягні нахрапам.* Шчупак.

Наццэм. Нацыянальны дэмакрат. Па вызначэнні сакавіцкага (1924) пленума ЦККП(б)Б нацыянальна-дэмакратычная ідэалёгія («наццэмайшчына») заключалася «ў алмаўленыні дыктатуры пралетарыата і ў імкнені да палітычнага раўнаваньня сялянства з рабочым класам, у стаўны на кулашкія элемэнты ѹ вёсцы, адмаўленыні класавага расслаення ѹ ёй, у імкнені да ўплыву з боку інтэлігеныі на дзяржаўны апарат, у правядзені беларускага шавінізму». -- *Вышерабяць нас нанава, як у 1863!* <...> -- Дык, кажаш, вышерабяць? -- А ты што, ня бачыш і ня чуеш? «...Адсячы галаву наццэмайскай гадзіне...» Заклік: выбіць нашу інтэлігенцыю, пакінуць народ без кіраўнікоў. Хмары над Бацькаўшчынай.

Начыньне. Тут: набор предметаў, інструмантаў для выкананьня якой-небудзь работы. *Начыньня* німа, цвік або ломіща, або гнеша, ня йдзе. Пёрка ѹ іншыя.

Наш закрыты. Гл. Разъмеркавальнік. Ты быў у *нашым закрытым?* Не? зойдзеш калі-небудзь паглядзея. Балыкі, асятры, сёмга амурская, шынкі -- усё гэта вэндзанае, толькі ў рот кладзі! Дзікі вечер.

Наяў. Наяве. -- *Перанпрашаю!* -- сказала, імкнучыся ня дашь магчымасны вырваша *наяў* свайму гневу. Пёрка й іншыя.

Неаднокраць. Не адзін раз. Калейкаў Султан *неаднокраць* зьбіваў іх з трону... Партыйны таварыш.

Невашта. Нешта. Яны пра *невашта* доўгага спрачаліся... У імя догмы.

Недзялі́мцы. У часы грамадзянскай вайны прыхільнікі адзінай і недзялімай Расіі пад уладай цара. *«Недзялі́мцы»* наступалі з Дону, саветчыкі арганізоўвалі абарону на мясох, і ў чырвені дзвятнинштага мянен паклікалі ў войска. Аўтабіографія.

Ні пяра ні пуху. Пажаданыне посьпеху, удачы ў якой-небудзь справе. *Ну, дык ні пяра ні пуху.* Хмары над Башкуюшчынай.

Ні слыху ні дыху. Ніякіх вестак. *Дый ня дэ́ва:* пяць год ня было *ні слыху ні дыху...* Першыя цаглінкі.

НКУС. Народны камісарыят унутраных спраў БССР. А тут якраз і трэба найболыш высынерагаша, бо *НКУС*, бяспрэчна, ведае прыказку: *«Што ў цвяроўзага ў галаве, тое ў п'янага на языку».* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Ня варта аўчынка вырабу. Пра справу, ня вартую намаганьняў, затрачаных сродкаў. *Раней быў на ўтрыманыні UNRR'ы, а потым кінуў, ня варта аўчынка вырабу.* Пернікаве сэрца.

Нязавашта. Ні за што. *От, Ну прэй і падумаў, што ты пайшоў на той сьвет,* -- крываўдзіца на яго *нязавашта...* -- адазваўся ўрэшце. Першыя цаглінкі.

Ня йсьці ў галаву. Не запамінаеша, не засвойваеша. Узлў у рукі кніжку, але чытаныне *у галаву ня йшло.* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Ня кіем дык палкай. Адноўлькава, бяз розніцы. -- Зъяднаш?! Гэта значыць: *ня кіем дык палкай!* -- выклікнулі разам Ігнат з Кандратам. Хмары над Башкуюшчынай.

Паварочваць аглоблі. Тут: вярташа да старога. *Дык паварочвай,* брацец, *аглоблі назад.* Вярнуўся чалавек.

Павесіць нос. Адчайваша, маркошыца. *Я ўспомніў пагрозы і павесіў,* як гэта кажушь, *нос.* Курылка.

Павёт. Адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка ў Расійскай імпэрыйі і ў СССР да 1924 г., уваходзіла ў склад губэрні. -- *Няма ціпера*ка *ніякіх паветаў*. -- запярэчыў Богуш, -- раёны ўсюды... У імя догмы.

Пагосці. Могільнікавы. *Пасярод вёскі маркотна шумеў пагосці бярэзьнік.* Акупанты.

Падкулачнік. Селянін, які дзейнічаў у інтэрсах кулака. *Падкулачнік я! Падкулачнік! Хай ужо будзе й гэтак...* На межах.

Падлоўчы. Старшы аб'ездчык, лясьнічы. *Бацька мой быў падлоўчым і лічыўся «панам»...* Цётка Магда.

Падносак. Частка падэшвы ў абутку ад наска да палавіны ступні. *I яшчэ адно: якраз у гэты час у адным з ягоных чаравікаў адарвавуся падносак...* Пёрка й іншыя.

Паднасак. Памочнік пастуха, звычайна падлетак. *Машвей часта хадзіў з бацькам за паднасака.* Курылка.

Падступна. Вераломна, каварна. У 980 годзе Ўладзімер Святаславіч *падступна напаў на Полацак...* Летапісная Неміза.

Пайка. Паёк. Пэўная колькасць ежы, выдзеленая адпаведна ўстаноўленай норме (войсковая, турэмная пайка). Куды ні пойдзеш, зь кім ні пагамоніш, чуеш толькі адно: няма дроў, неханае *пайкі*, дзеши галодныя, не дасташь абутку, няма кватэры, усюды чарга... Пёрка й іншыя.

Пайсьці на той съвет. Памерці. *От, Ну прэй і падумаў, што ты пайшоў на той съвет...* Першыя цаглінкі.

Пакананы. Зынішчаны. Хутчэй за ўсё на Нямізе былі *пакананыя Яраславічы, а не Ўсяслаў.* Летапісная Няміза.

Памарацык (польск.). Апельсін. Любенькая, купіце мядку зь кілаграмік, ды сывіачнага маслыка, ды яечак зь дзесяніш, *памарацыкуў*, ды зварыше ўсё гэта разам, ды папаіце ім хлапчука -- усю хворасць як рукой зьміе. Пёрка й іншыя.

Панцырь (ням.). Браня, танк. Ты чуеш, Алесь, як недзе грукочунь *панцыры?* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Панявёрка. Тут: зынявага. Беларускі народ нясе іхныя імёны на сваіх шчытох і па-сёняня, не зважаючы на тэрор і *панявёрку...* Ападкі.

Папукаць (польск.). Пастукашь. Калі сцягнела, Богуш па агародах дабраўся да школы і ціха *папукаў* пальцам па шыбе. У імя догмы.

Паравік. Паравоз, поезд з паравозам. *Цяжка сапучы, паравік загамаваў рух і спыніўся на паўстанку.* Хмары над Башкайшчынай.

Пардва (польск.). Белая курапатка. Улетку на гэтых імшарах, сярод досыль густых, але дробных зарасьцяў, было даволі шмат пешярукоў і пардыў. Партыйны таварыши.

Парубежны. Пагранічны. У 1067 годзе Яраславічы напалі на *парубежны горад Полацкае дзяржавы -- Менск.* Летапісная Няміза.

Пархума. Парфум (франц.). Тут: пах. *Сена ляжала ў у копах, ад яго пахла размаітымі пархумамі траў.* Хмары над Башкайшчынай.

Пастронак. Частка збрui -- рамяні або вяроўкі, якія злучаюць ворчык з хамутом. *Падбег, замахнуўся сякерай па пастронках.* На межах.

Патас, тое, што і пафас. *Не, браток, вар'явашь нам ня трэба -- лепей праўдзіва перадашь той патас, зь якім мы вялі змаганыне, каб новае пакаленыне ведала, як прадоўжыць яго ў выпадку новай небяспекі...* Юрка Віньбіч.

Патомака. Потым. *А патомака, можа, такое прыдумаюць, што ѹжыш не захочаш...* Першыя наглінкі.

Паўкватэркі. Палова кварты. Кварты -- даўнейшая мера вадкіх і сыпкіх рэчываў, роўная чацвертай частцы гарца, або 0,7 літра. *Паставую чарку на найбольшую мерку -- прыблізна з паўкватэркі -- і наліў у ёе агністай вадкасці.* Хмары над Башкайшчынай.

Пачка. Тут: група людзей. Гэта, як я ўспамінаю, пачалося ада тае *першае цачкі, што панісаліся ў гэты самы хаўрус.* У імя догмы.

Паядышка (польск.). Аднастволка. -- *Пэўна, не адзін ён тут, -- заўважыў Кандрат, пасыпешна заганяючы новы набой у сваю паядышку.* Хмары над Башкайшчынай.

Перабіраць і перамываць костачкі. Абгаворвашь, пляткарышь. Але вельмі хутка спаўзае на тэму пра суседзяў: *перабірае і перамывае іх костачкі.* Пёрка ў іншыя.

Перамытнік (польск.). Кантрабандыст. Ён нас у *перамытнікі* ўпісаў; за мяжу, кажа, хадзілі, разам з таварам весткі пераносілі. Дзікі венер.

Пілінаўка. Тут: пост перад калядамі. *Падыходзе да ўслончышка, на якім стаіць вядро з вадой, і смачна, нібы то каляды, а ня пілінаўка, п'е ваду.* Дзікі венер.

Пінка. Люлька для курэння. Зенька не выпускаў з зубоў *пінку* -- пісну ў яе зубамі, грыз, пыхкаў ёю, хош у ёй ужо нічога й ня было. У імя догмы.

Плюгаўства. Кенства, подласць. Як ападкі, <...> гэтак і яны зынікнуць бяссыленна з памяші свайго народу, стаўшы служакамі чужынцаў у сваёй уласнай хаче й згодныя на ўсялякае *плюгаўства*, усхватляючы ўсё чужое! Ападкі.

Помрак. Страна разуму. Думаю: у *помраку* ал «гары» нехта ня можа знайсці трону. Варнуць чалавек.

Прамгас. Прамысловая гаспадарка. Не па меры купленыя ў *прамгасе* штаны зь вялізарнейшай ластавішай торбамі матляюща вакол ягоных ног. На межах.

Пранік. Плоскі драўляны бруск з ручкай для выбіванняя бялізны пры мышці ці для абмалоту лёну, канопляў, лубіну. *I пранік* выскачыў у мяне з рук. Цётка Магда.

Прапазыцыя. Прапанова. Учора, казаў Міхалка. Зымітрачок ездзіў з новымі «*прапазыцыямі*» у раён. -- успамінае Гарась. -- Якія там у сабакі *прапазышыі*?! Дзікі венер.

Прапустка (польск.). Пропуск. Пад аркай стаяла будка для міліцыйнера, які ва ўсіх уваходзячых пільна правяраў *прапусткі*. Перка й іншыя.

Праўнік. Юрыйст. Я, як *праўнік*, мушу вам сказаць: вы зрабілі вялікае злачынства... Партыйны таварыш.

Прыватка. Приятная кватэра. Жыву на *прыватцы*. Пернікавае сэрия.

Прыгнебены. Пригнечаны, занепакоены. Кузьма <...> быў усхватлявани або, *праудзівей*, *прыгнебены*. «Янка сеяў -- людзі жалі».

Прыклётнік. Прибудова да клеці; ганак перад клецьшчо, съвірнам. Калі Кастань узвайшоў у двор, Сымон стругаў абручы ў *прыклетніку*. Першыя цаглінкі.

Прымус. Награвальны прыбор з помпай, якая падае газу ў гарэлку. Раптам перадумала: зыняла рундальчык із пліты й паставіла на *прымус*, мяркуючы, што тут суп хутчэй згатуеша.. Перка й іншыя.

Прыўлашчыць (польск.). Присвоіць. *Прыўлашчыў*, значыць, народную працу... Дзе шукаш праўду.

Прышы́ць. Тут: абвінавацінь, абылгаць. *Баісея, каб ня прышылі месяцаў пяць за спазненне?* Пёрка й іншыя.

Псюк (польск.). Сабака. *Псюкі самыя шляхетныя з жывёлаў, што жывуць на зямлі!* Пернікаве сэрца.

Пухоўнік. Пухоўка, рогаз. Водная і балотная шматгадовая травяністая расыліна. *Падышлі да новае вялікае выгарыны, сушэльна зарослай афрам, пухоўнікам,* чаротам, а там, дзе крыху віднелася дно, асакой. Хмары над Башкайшчынай.

Пыса. Тут: твар. *Капейка цягнуў за імі Саладуху.* -- *Ну, ілі, ілі!* А то дам у *пысу!* Партыйны таварыш.

Пэндзлік. Тут: кутасік. *Зялёны баварскі каплюшык з белай вяровачкай і з пэндзалькамі на баку...* Пернікаве сэрца.

Пяць пятніц на тыдні. Пра таго, хто часта, лёгка мяняе свае намеры. Але хіба ёсьць у іх што-небудзь пэўнае, станоўкае? *Пяць пятніц на тыдні.* Дзікі венер.

Пячурка. Невялікая ніша ў съянне печы. *Нацягнуўшы на плечы кажух, Гарась падышоў да пячуркі, узяў ключ і выйшаў.* Дзікі венер.

Рагатка. Тут: рыбацкая снасць. Але на возера быті пушчаны *рагаткі з жыўцамі, і ён баіўся, што хвалі занясунь іх кулы-небудзь вельмі далёка...* Дзё шукаць праўду.

Разабра́цца. Распрануща. *Як толькі вярнуўся, зноў разабраўся і лёг на ложак.* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Разма́іты (польск.). Неаднолькавы, разнастайны. *Сена ляжала ў копах, ад яго пахла размаітымі пархумамі траў.* Хмары над Башкайшчынай.

Разъвёрстка. Тут: прадразъвёрстка. Сыстэма нарыйтовак сельскагаспадарчых прадуктаў савецкай дзяржавай, якая абавязвала сялян здаваць дзяржаве ўсе лішкі хлеба і іншых прадуктаў па цвёрдых цэнах. *От, дай ім гэтую «разъвёрстку», патомака накармі маскаля,* якога паставілі табе ў хату, дай фурманку, адбудзь цягла, заплаші падатак... Першыя наглінкі.

Разъмеркава́льнік. Спэцыяльная крама, якая абслугоўвала толькі партыйна-савецкую эліту. *А што будзем есці ў наступным годзе, ён пра гэта ня дбае, ён будзе сваё мень з разъмеркавальніка!* На межах.

Расстрыга́ць. Пазбаўляць съятара сану або манаха -- манаства. А зь ім заходзіць і сакратар партыйнай ячэйкі Янук Бізун, асоба таксама вышатная -- картыга, вышіваха, хабарнік; у дзвеятынаццатым папоў усё расстрыгаў. У імя догмы.

Ратáтарны. Зроблены на шапіографе. Я ўспомніў: праўда, выпускаў ён якісны рататарны лісткі і лістоўкі... Першавае сэрца.

Ру́ля. Дула. Ствол агнястрэльнай зброі. Сей на загадзя падрыхтаваныя снапы, прасунуўшы рулю сваёй дубальтоўкі ў вакенса. Воўчым сълем.

Ру́ндальчык (польск.). Кастрюля з ручкай. Рантам перадумала: зняла рундальчык із пліты й паставіла на прымус, мяркуючы, што тут суп хутчэй згатуеща... Пёрка й іншыя.

Ру́ра (польск.). Труба. Няміга, невялікая рапчула, цяпер узятая ў бетонныя руры, працякае цераз Менск і ўпадае ў Свіслач... Летапісная Няміза.

Сабатоўнік. Сабатажнік. Той, хто съядома зрываем выкананыне пэўнай справы. Ён чибэ таксама ў перамытнікі ўпісаў! Раней -- палкулачнік, зрыўшчык, сабатоўнік... Дзікі вечер.

Савéтчык. Прыхільнік савецкай улады. «Недзялімшы» наступалі з Дону, саветчыкі арганізоўвалі абарону на мясцох, і ў чырвени дзвеятынаццатага мяніе паклікалі ў войска. Аўтабіографія.

Салáш. Шалаш, будан. Часовае жыльлё з гальля, саломы і жэрдак. Сядзіш у сваім салашы й душы ня чуеш: ні пагутарышъ з кім, ні чаркі вышінь. Дзе шукаць праўду.

Самаабклада́нне. Збор сродкаў на мясцовыя грамадскія патрэбы, вызначаныя бышчам-бы добраахвотна самім насельніцтвам, рабочым каляктывам. Перастаўляе съветлячок на край стала, раскладае паперы: самаабкладанне, падаходны, цягла (гужавая павіннасць), культурны збор... Дзікі вечер.

Самі з вусамі. Ня горш за іншых. А калі гэтак, дык і гэць ад нас: мы самі з вусамі! Першыя цаглінкі.

Свэны. Швэды. От-жа сядзяць там сабе ціха гэныя швайцары ды свэны. Акупанты.

Скіпáць. Щапаць, калоць, секчы дровы. *Першы немец наставіў у варотах калодку, на якой Маней кляпаў косы й скіпаў дровы... Акупанты.*

Скірт. Сыцірт. Укладка, рад насечаных дроў. *На двары, каля съвірна, сохлі ў скіртах пашчапаныя дровы... Хмары над Башкаўшчынай.*

Скурат. Кавалачак, абрывак скуры. *Замахваеша зноў секчы настронкі, моцны скурат гойдаеща, не падаеща. На межах.*

Слухаўка (польск.). Тэлефонная трубка. *Палкаблук узяўся за адзін з трох, стаячых на стале, тэлефонаў. Потым перадумаў, паклаў слухаўку на мейсца і звярнуўся да Кузьмы... «Янка сеяў -- людзі жалі».*

Смочка (польск.). Нарост, лядзяніш. *Богуш ні то сядзеў, ні то ляжаў у перадку вазка, час ал часу мацаючи вусы й бараду і скідаючи зь іх смочкі намёршага лёду. У імя дормы.*

Смык. Тут: вузкая палоска зямлі. *З правага боку, на пясчаным смыку, чарнеў перасохлы лубін. Партыйны таварыш.*

Сноўдаца. Хадзіць туды-сюды (часта -- бяз мэты). *Насупрань вёскі, паміж іх, сноўдалялася бялявая посташь чалавека зь сеткай-тантухай на доўгім кі. Хмары над Башкаўшчынай.*

Собіць. Трапіцца, прыйсці ў галаву. *А дзе гэта табе собіла ицраз рэчку лазіць? Акупанты.*

Собскі. Уласны. *Некаторыя гісторыкі выказвалі думку, што ў летапісныя часы ўсякая малая рэчка бяз собскага імя называлася Нямізай. Летапісная Няміза.*

Соўгаць. Рухаша паволі, зь цяжкасцю. *Ішоў ён да нас шырокімі крокамі, бышчам нартамі соўгаў: на правым плячы дубальтоўку тримаў. Партыйны таварыш.*

Спалу́чына. Сувязь. *Гэта спалучына з грамадствам, з вашай функцыяй у ім... Пёрка й іншыя.*

Спаць як забіты. Вельмі моцна. *Ён бегаў, як юнак, ня ведаў ніякіх хваробаў, спаў як забіты... Ападкі.*

Спраўнасьць навесыці. Давесыці ўсё да ладу. *Трэба, кажа, раней у гаспадарцы спраўнасьць навесыці, а потым ужо пра стрэльбы думашь. Хмары над Башкаўшчынай.*

Спу́сціць. Тут: збавіць цану. *Доўга таргаваліся, урэшце ён* краху *спусціць*, мы набавілі. Хмары над Башкайшчынай.

Стадола. Канюшня, вялікі хлеў. *I ў гэтых-ж мамэнт рымнулі* вароты *ў стадоле*. Хмары над Башкайшчынай.

Станоўкае. Станоўчае. Але хіба ёсьць у іх што-небудзъ пэўнае. *станоўкае?* Дзікі вечэр.

Стáрац. Жабрак. *Мы, як старцы, сталі ля парога.* Курылка.

Стárка. Тут: старая птушка. *Старка!* Малых паходзала, а сама для адводу вачай узынялася... Хмары над Башкайшчынай.

Стасу́нак (польск.). Адносіны, сувязь. *Ягоная зямельная палітыка ў стасунку* да нашых умоў вельмі удалася. Хмары над Башкайшчынай.

Стонка. Варыўня. Невялікая гаспадарчая пабудова для захоўвання бульбы, гародніны. *Адчыні сваю стонку,* трэба замкнуш тэтага чалавека, паکуль прыедзе пагранічная ахова... Ападкі.

Стравіць. Пашкодзіць, зынічыць (пра пасевы). *Жыта тваё коні стравілі...* На межах.

Страхка́са. Каса сацыяльнага страхавання. *Страхкаса* заплаціла толькі шэсцьдзесят працэнтаў... Пёрка й іншыя.

Струг. Тут: інструмент для апрацоўкі драўніны. *Сымон адараўаў* вочы ад *струга*, які гладка й лёгка рэзаў мяккую ляшчыну, і зірнуў на ўвайшоўшага. Першыя наглінкі.

Сувора. Сурова, строга. *I потым сувора:* -- Пакаж мне свае паперы. Акупанты.

Судзьдзё. Тут: кухонны посуд. *Маўра <...> вышерла* ў паставіла на мейсца *судзьдзё...* Пёрка й іншыя.

Сызорак. Сыцзорык (польск.). Невялікі складаны кішэнны нож. *За сызорак* купіў каня, ды такога маладога?! Хмары над Башкайшчынай.

С্বірэпка. Пустазельле. *Што будзе тады, як замест збажышы на* нівах парады *свірэпка?!* На межах.

С্বітка. Доўгая сялянская верхняя вопратка з сукна. Але вечэр, злавалася, заходзіць з другога боку, забіраўся пад *світку*, пад сарочку, як ітолкамі, калоў маё цела. Курылка.

Сыціа́ць. Прасъледваць, даганяць. Я, як праўнік, мушу вам сказашь, што вы зрабілі вялікае злачынства, і ён цяпер вас усюды *сыціае*... Партыйны таварыш.

Талён. Талон. Паперка, якая дае права набыць пэўную рэч, атрымашь паслугу. Мабысь, прыйшоўся й вам *талён* на пашыўку паліто альбо гарнітура ў атэлье? Перка ѹ іншыя.

Тамака. Там. У мяне *тамака* ё *щупак*. Хмары над Баш্যкаўшчынай.

Тапчан. Пакаёвая шырокая лаўка, звычайна са сзыпкай. Становіща каленкамі на *тапчан* і мачае рукою за абразамі -- тут у яго квіткі, усі «канцылярыя». Дзікі венер.

Таргсін (ад руск. *torgovlq s inostrancami*). Назва крамаў, якія існавалі ў СССР у 30-я гг. і гандлявалі на золата і залатую валюту, пераважна з чужаземцамі. Але два срэбныя пярсыёнкі і два такіх самых крыжыкі, за якія тое-сёе можна было набыць у «*Targsine*», падзялілі паміж сабой. У імя догмы.

Твánкі. Тваністы. *Берагі гэтае рэчкі вельмі твankія* -- на іх і сапраўды могуць «топнучь коні»... Летапісная Няміза.

Тлустасыць. Тлущ. *I цяпер я помню яго намазаныя нейкай тлустасыцю бліскучыя чорныя валасы...* Курлыка.

Тоня. Вадаём, дзе ловяць рыбу закідным невадам. Я люблю баўгу ўжо некалькі год таму назад такія віры і ведаў, дзе трэба сесыі, куды й на якой *тоні* закідаць. Ападкі.

Траха. Трохі, -- *Горача сёняня траха!* -- прамовіла Марына, пазіраючы на нас ъ вясёлай усмешкай. Хмары над Башькаўшчынай.

Трап. Тут: дарога. Думаю: у помраку ад «гары» нехта ня можа знайсці *трапу*. Вярнуўся чалавек.

Трохполка. Трохпольле. Сыстэма паляводства з падзелам ворнай зямлі на тры палі, якія засяваліся спачатку азімымі, потым -- яравымі, а на трэці год пакідаліся пад папар. *Вісковыя люмпэны* -- прадукт палітыкі 1861 года, якіх *трохполка* й пераспалосіла парабіла жабракамі. Хмары над Башькаўшчынай.

Трыгу́біца. Рыбацкая снасть. *На плоце сушыліся: трывубіца, лыкавыя лапі з анучамі й шэрыйя нагавішы, запэнканыя водарасьцямі. Хмары над Башкаўшчынай.*

Тры́зна. У старожытных славянаў заключная частка пахавальнага абраду з ваеннымі гульнямі, спаборніцтвамі, а таксама памінальной вячэрай. У дахрысійскай эры на нашай Башкаўшчыне спраўляліся *трызны*. Галчыны дзені.

Трымаць вуха востра. Быть асыярожным, абачлівым. Падкапаюша ў пад сцяну, атрущыць і сабаку -- тут *трымай вуха востра!* Дзікі венер.

Тутака. Тут. Схадзіў-бы ты да Суkenіка, усё-ткі ён начальнік *тутака*, у павеце. У імя догмы.

Ты́лак (польск.). Зад. Але съмешча той, хто съмешча апошнім. Мы ім больш, чым яны нам, давалі ў «*тылэк*». Апошня цаглінкі.

Тыркаць. Тут: кляваць (пра рыбу). Знайшоў човен і, як звычайна, забраўся ў сітнікі, дзе рыба найбольш *тыркала*. Дзе шукаць праўду.

Тыркацéць. Ехаць з грукатам. За Антосем *тыркацелі*: Сымон, Паўлюк, Гліяр, Рыгор -- усе дванашашь -- «дванашашь юдаў»... На межах.

Тэчка (польск.). Парфель, сумка. Паказаў на груд ардэноў і мэдаляў, выкладзеных з *тэчкі*. Вярнуўся чалавек.

У гэтым і ўвесь цвік. Пра сутнасць справы. *Дык-жа вось у гэтым і ўвесь цвік*: што Маскве да нас? Хмары над Башкаўшчынай.

Удаводніць (польск.). Даказваць, пераконваць. Ён мерыйся перабегчы на другі бок з дачкой белагвардзейскага ахвішра -- гэта я дакладна *удаводніць*! Партыйны таварыш.

Ударнік. Работнік сацыялістычнай вытворчасці, які перавыконваў нормы... Учора былі запрошаны толькі «перадавікі-ударнікі», а Базыль у іх ня лічыўся. Пёрка й іншыя.

Узяць сэрца ў кулак. Авалодаць сваімі пачуцьцямі, настроем. *Вазьмі сваё сэрца ў кулак і скажы яму, каб яно маўчала*. У імя догмы.

Унезабаве. Неўзабаве. Прыехаў на райкомаўскай машыне ў Суkenік, а *унезабаве* й пракурор. У імя догмы.

Упакара́ньне. Тут: асуджэнне. Мы мусім ведаць ня толькі тое, што выклікае спачуванье, але й тое, што *упакара́ньне...* «Янка сеяў -- людзі жалі».

У пух і прах. Поўнасць, да тла. *A разъяцелася ўсё гэта ў пух і прах за няшэльня двашаць тры гадзіны.* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Ураднік. Ніжэйшы чын павятовай паліцыі ў дарэвалюцыйнай Беларусі. *Рантам у хату ўвайшоў ураднік.* Курылка.

Урахуміць. (польск.). Пускаць у ход, прыводзіць у дзеяньне. *Паўстанцы Каствуся Каліноўскага ўрахумілі* закінутыя дзве літні, у якіх выраблялася зброя для іх... Першыя паглінкі.

Усімі фарбамі душы. Усімі фірамі душы. Вельмі моцна, страсна (любіць, ненавідзець, пагарджаць). Гэта мая *Бацькаўшчына!* Люблю я *усімі фарбамі мае душы!* Партыйны таварыш.

Ускочыць у пры́сак. Трапіць у няпрыемнае, небясьпечнае становішча. *Зусім за нішто ўскочыў у пры́сак.* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Услончык. Пераносная лаўка на ножках. *Я сядзеў перад спыткам на ўлончыку.* Курылка.

Утока. Вусыне ракі. *Выраз у летапісе «Пойлоша к Неміз» <...>* «можа тлумачыша зусім не як рух да *ўтокі* гэтае рэчкі, а як пераход да сярэдняга ў верхняга ейнага цячэння... Летапісная Няміза.

Утранчáца (польск.). Умешваща. *I ратунку няма ніалкуль:* ніхто не захоча *ўтранчачаща* ў гэтую справу. Дзікі вечер.

Уцаліць (польск.). Зьберагчы, выратавашь. *Што датычысь мяне, то дай, Божа, сваё як-кольвец *уцаліць!* На што мне яшчэ куплённае сэрца?* Пернікавае сэрца.

Файка (польск.). Трубка для курэння. *Застаўся адзін толькі жаўнер,* ужо стараваты, з пасivelымі вусамі, што стаяў увесь час убаку ѹ, *пакурваючы файку,* моўчкі пазіраў, што робіша наўкола. Акупанты.

Фатэля (польск.). Крэсла. *Сядзіш сабе на мяккай *фатэлі* ды пакурваеш,* ды ў вакенца пазіраеш... Партыйны таварыш.

Фільцáк (ням.). Валёнак, фетравы бот. *Да воза набліжаўся, у вялікіх фільцах, немец.* Акупанты.

Фузэя (польск.). Крамянёвая гладкаствольная стрэльба. *Могбы й ты набышь новую фузэю...* Хмары над Башкайшчынай.

Футурáл (польск.). Футляр, кабура. *Мундур ягоны ў гэты час як-бы няўзнак расхінуўся, і я ўбачыў пад ём футурал ад браўнінга.* Ападкі.

Фуфайка. Тут: куртка, падбітая ватай, ватоўка. *Некаторыя з іх яшчэ ў даўнейшых дублёных кожухох, досьць ужо паношаных; другія ў ватных фуфайках фінскага тышу.* Вярнуўся чалавек.

Фэльдфэбаль (ням.). У царскай і некаторых замежных арміях -- званыне старшага ўнтэр-афіцэра ў пяхоце. *Белабрысы фэльдфэбаль зъ залежнай каскай на галафе загадаў жаўнерам праверышь махі.* Акупанты.

Фэнік. Пфэнінг (ням.). Германская дробная манета, адна сотая маркі. *Вохра, хоць і яму ня было дзе брашь грошаў, меў якіясь «фэнікі».* Пернікавае сэрца.

Халіна. Кепскае мокрае надвор'е, слата. *I халіна якраз, скліжа.* Вярнуўся чалавек.

Хаўрúс (яўр.). Суполка, аб'яднаныне, саюз. *Гэта, як я ўспамінаю, пачалося ал тae першае пачкі, што папісаліся ў гэты самы хаўрус.* У імя догмы.

Хмыліца. Касавурышь вочы, прыціскашь вушы (пра коней). *Коні хмыляща, прымыняюша, а потым скачучь цераз Матужа.* На межах.

Ходаныне. Тут: змаганыне. *Князь Ізяслав пачаў ходаныне за канчатковое вызваленыне башкайшчыны свайг пагвалчанай маші з-пад улады Кіева.* Летапісная Няміза.

Ходнік. Тратуар. *Пёрка крышыла бліжэйшыя тыны, здымала дошкі з драўляных ходнікаў і навет крыжы на бліжэйшым магільніку.* Пёрка й іншыя.

Хоць вока выкалі. Нічога ня відашь; вельмі ўёмна. *Іду, цемра хоць вока выкалі.* Вярнуўся чалавек.

Хоць кол на галаве цяшы. Пра немагчымасць пераканаць некага; пра ўпартага, няўступчывага чалавека. *I сумленыня ў іх, падобных яму, ніякага, хоць ты кол на галаве цяшы!* Ападкі.

Хэўра(яўр.). Група людзей, аб'яднаных для разбою, злачынства; банды. *Проста ўтварылася хэўра злачынаў, і злэжвающа зь людзей.* У імя догмы.

Цалка́ч. Сярэбраная манета вартасцю ў адзін рубель. *Пеліт захвалаўваўся: «Гэта-ж цэлы сорак пяць цалкачоў!»* Воўчым съедам.

Цераспалосіца. Разъмешчэнне замельных надзелаў адной гаспадаркі палосамі ўперамежку з суседнімі надзеламі. *Вясковыя лямпёны -- прадукт палітыкі 1861 года, якіх трохполка й цераспалосіца парабіла жабракамі.* Хмары над Башкайшчынай.

Цыдулька (польск.). Запіска, пісулька. *Патрэбны ёй гэтый цыдулькі?!* У імя догмы.

Цышэлін. Цэпелін. Дырыжабль зь металічным каркасам, абцигнутым тканінай. *У гаспадары спатрэбіша, як сказала адна бабуля, становічацца ў чаргу, дзе ёй сказалі, вылаштаваць цышэліны.* Перка й іншыя.

Цыранок. Дзікая качка. *На заваротах утвараліся затокі, і на аднэй зь іх мы заўважылі чародку цыранкоў!* Хмары над Башкайшчынай.

Цэтлік. Тут: пропуск, дазвол. *Мне-б вось цэтлік атрымаць на выйсьце адлюль -- зусім занішто ўскочкую у прысак...* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Цягла. Адзінка абкладаныя павіннасцямі. *Знайсыці цяпер хурманку амаль немагчыма з тae прычыны, што кожны стараеца збыш кана, калі мае яго, бо дужа вялікі і падатак і цягла.* Хмары над Башкайшчынай.

Цяпера́ка. Цяпер. *Вы, Максім, мусіш, і цяпера́ка ім засталіся, а я цяпера́ка Грукашень, а раней, як вам вядома, быў Пукаліч...* Пернікавае сэрия.

Цяперацькі. Цяпер. *Як-же вы цяперацькі будзеце безъ мяне?* У імя догмы.

ЧК (руск. Нрезвухажнаq Komissiq). У 1917-1922 гг. назва рэпрэсіўнага органа, створанага для бараўбы з контррэвалюцыяй і сабатажам. *Колькі нявінных тамака, у той ЧАКА, палягло?!* Вярнуўся чалавек.

Чырвонец. Грашовы крэдытны білет вартасцю ў дзесяць рублёў, які быў ва ўжытку ў СССР з 1922 да 1947 г. А то ў кішэні ў чалавека нічога: адно чырвонец недзе валаўся, які некалі прыслала дачка Райнка. У імя догмы.

Шалапут. Легкадумны, пусты чалавек; свавольнік. *I тады Богуш зноў ірвануўся да сякеры, але Янук загарадзіў яму дарогу. -- Куды, шалапут!* У імя догмы.

Швайцар. Тут: швайцац, жыхар Швайцарыі. *От-жа сядзяць там сабе ціха гэтая швайцары лы свэны?!* Акупанты.

Шворан. Мэталічны з плешкаю стрыжань ў перадку калёс. -- *A то вось: найлепшая зброя, без анікага гуку!* -- узяў з-пад лавы **шворан**: -- Дзёбнуч -- і гатова!.. Дзікі венер.

Шкáпа (польск.). Худы, замораны конь. -- *Шая, як ты можаш пускаша ў дарогу на такой шкáпе?* Хмары над Бацькаўшчынай.

Шмат, шматка. Адарваны кавалак тканіны, паперы. *Разгарнуўшы шмат, у які быў загорнуты хлеб, асыярожна, каб адмераць па-роўнаму й не пакрышыши, разрэзай яго на дзве часткі.* На межах.

Шнур. Тут: вузкая палоска зямлі. *На адным з шнуроў ляжалі кучкі неразబітага гною.* Хмары над Бацькаўшчынай.

Шпана. Злачынцы, бадзягі, бяспрытульныя. *Калі быў выведзеныя ёжанчыны, іх таксама пачалі ставіць па тым-же прынцыпе: контра -- асобна, шпана -- асобна.* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Шпіцаль (польск.). Шпік, даносчык. *Сярод іх німа «форагаў народу» і шпіцалий.* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Шу́ла. Слуп ці брус, на які падвесваеца створка дзвіварэй. *Першы немец паставіў у варотах калодку, на якой Мацей кляпаў косы ў скінаў дровы, стаў на яе ў прывязаў лейшы да перакладзіны паміж шуламі.* Акупанты.

Шурт. Рад, укладка сыілаванага лесу. *Улоуды ляжаў павалены лес: і ў шуртах, і праста калодкамі на зямлі.* Партыйны таварыш.

Шыкава́ць (польск.). Тут: рыхтаваць. *На ворагаў усё шыкующа!* «Янка сеяў -- людзі жалі».

Шынгельсы (англ.). Дранка, драніца, гонта. Тонкія дошчачкі для абівання сыцен пад тынкоўку або для крышыця даху. *Бывала, кладу шынгельсы і прыбываю іх цвікамі; раптам зъяўляенча цікавая думка, вобраз, пасаж...* Да чытача.

Этажэрка. Некалькі размешчаных адна над другой паліц на стойках. *Потым падышоў да этажэркі і ўзяў сямейны альбом.* Пёрка й іншыя.

Яды́нка. Ёд. *Пабеглі да настаўніцы па ядынку.* Воўчым съследам.

Які-колечы. Які-небудзь. *На целе Скуратка ня было нічога такога, што паказвала-б на смерць ад жойства ші іншага якога-колечы гвалту...* У імя догмы.

Як рукой здыме. Пройдзе, пранадзе. *Удо хворасць як рукой здыме.* Пёрка й іншыя.

БІБЛІЯГРАФІЯ

Аб паказальных калгасах. Надрукавана: «Шляхі калектывізацыі», 3, 1929, б. 21-22.

Аб падрыхтоўцы кадраў для паляўнічай гаспадаркі. Надрукавана: «Паляўнічы Беларусі», 10, 1931, б. 12-13.

А воз і зараз там: Аб захаваныні шэрай куранаткі. Надрукавана: «Паляўнічы Беларусі», 10, 1931, б. 13-14.

Акупанты. Машынапіс (Архіў БІНiМа). Надрукавана: «Беларуская думка», 16-17, 1973-1974, б. 22-26. Пад назвай Галгофа надрукавана: «Беларусь», 12(18), 4 каstryчніка 1952; 13(19), 18 каstryчніка 1952. Подпіс Мартын Люціч.

Апавяданыні паляўнічага. Менск, 1931, 56 б. Зъмест: Аповесьць пра ваўчыцу. На воўчых съежжках. Съмелы драч. Чарнавухая кумка.

Ападкі. Машынапіс (Архіў БІNiMa). Надрукавана: «Бацькаўшчына», 31-32(515-516), 14 жніўня 1960, подпіс Марцін Люціч; «Дзесяць апавяданняў». Нью-Ёрк, 1965, б. 68-76.

Аўтабіяграфія. Машынапіс (Архіў БІNiMa).

Барацьба за шкункі. Надрукавана: «Паляўнічы Беларусі», 3, 1932, б. 8-9.

Бязбожнікі (Апавяданыне). Надрукавана: «Сакавік», 1(2), 1948, б. 22-23. Подпіс Максім Лагода.

Воўчым сълемадам. Надрукавана ў кнізе: «Дзесяць апавяданняў». Нью-Ёрк, 1965, б. 88-91.

Вярнуўся чалавек. Машынапіс (Архіў БІNiMa). Пад назвай Чалавек вярнуўся... надрукавана: «Баявая Ўскалось», 8, 1969, б. 12-17.

Вясна ў паляўнічай гаспадарцы: За прадукцыйнасць паляўнічых промыслаў. Надрукавана: «Паляўнічы Беларусі», 2, 1932, б. 13-15.

Галгофа. Гл. Акупанты.

Галчыны дзеці. Машынапіс (Архіў БІНiМа). Надрукавана ў кнізе: «Дзесянь апавяданьняў». Нью-Ёрк, 1965, б. 92-95.

Дабіца бальшавіцкіх тэмнаў у пушна-механарыхтоўках. Надрукавана: «Паляўнічы Беларусі», II, 1931, б. 1-2.

Да канца пяцігодкі -- ніводнага ваўка. Надрукавана: «Паляўнічы Беларусі», 4, 1931, б. 6-7.

Да чытача. Машынапіс (Архіў БІNiMa).

Дзе шукаць праўду. Машынапіс (Архіў БІNiMa). Надрукавана ў кнізе: «Дзесянь апавяданьняў». Нью-Ёрк, 1965, б. 77-84.

Дзікі венцер. Машынапіс (Архіў БІNiMa). Пад называй **Кроў** надрукавана: «На крыжы». Апавяданыні. Менск, 1943, б. 26-39. Подпіс М. Лясун. Пад называй **Помста** надрукавана ў кнізе: «Дзесянь апавяданьняў». Нью-Ёрк, 1965, б. 18-27.

Дзічы прыбавілася. Надрукавана: «Паляўнічы Беларусі», 8, 1929, б. 5.

Жыдоўскае вяселльле. Надрукавана: «Голас вёскі», 44 (51), II сінегля 1942; «На крыжы». Апавяданыні. Менск, 1943, б. 52-62; «Беларускі работнік», 36, З верасьня 1944. Подпіс М. Лясун.

За новае шчасьце. Гл. Цётка Магда.

Зарніцы. Надрукавана: «Полымя рэвалюцыі», 10, 1939, б. 105-109.

Караальнік літасны, праўдзівы (Апавяданыне). Надрукавана: «Раніца», 5(225), 17 студзеня 1945; 6(226), 21 студзеня 1945; 7(227), 24 студзеня 1945. подпіс Максім Лагода; «Аб'яднаныне», 7, 1948, б. 8-16, подпіс Максім Лагода.

Курылка. Запіскі вучня царкоўна-прыходской школы. Надрукавана: «Польмія рэвалюцыі», 4, 1934, б. 33-50. Асобным выданыем: Курылка. Запіскі вучня царкоўна-прыходской школы. Менск, 1935, 56 б. зъ ілюстрацыямі. Рэцэнзіі: С. Кунішкі. «Польмія рэвалюцыі», 9, 1935, б. 143-146; С. Шушкевіч. «Літаратура і мастацтва», 49, 1935.
Летапісная Няміза і ейнае мейсца на мапе. Надрукавана: «Беларуская моладзь», 25, ліпень 1966, б. 4-6.

Лістапад. Надрукавана: «Беларус», 17(23), 13 сінэжня 1952; 18(24), 25 сінэжня 1952. Подпіс Мартын Люціч.

Лясныя шумы. Надрукавана: «Іскры Ільліча», 3, 1940, б. 12-13.

Мера гвалту. Гл. На межах.

Метыс: Нарыс пра сабаку. Надрукавана: «Палляўнічы Беларусі», 9, 1930, 6. 19-20.

М. Мусоргскі. Надрукавана: «Веда», 2(7), люты 1952, б. 44-45. Подпіс Мартын Люціч.

Мы ня хочам быць абкрадзенымі. Надрукавана: «Беларуская газэта», 70 (188), 15 верасня 1943. Подпіс М. Лясун.

На крыжы. Гл. У імя догмы.

На межах. Машынапіс (Архіў БІНiМа). Пад назвай **Мера гвалту** надрукавана ў кнізе: «Дзесяць апавяданыняў». Нью-Ёрк, 1965, б. 27-34. Пад назвай **Чужая зямля** надрукавана: «Голос вёскі», 12 (66), 26 сакавіка 1943; «На крыжы». Апавяданыні. Менск, 1943, б. 40-51; «Беларускі работнік», 19, 7 траўня 1944. Подпіс М. Лясун.

Пад знакам Задзіяка. Гл. У імя догмы.

Падрыхтавацца да справаздачна-перавыбарчай кампаніі. Надрукавана: «Палляўнічы Беларусі», 10, 1931, б. 10-II.

Палескія мрыйнікі. Гл. Хмары над Бацькаўшчынай.

Паляўнічая і рыбацкая кааперацыі павінны быць аб'яднаны.
Надрукавана: «Паляўнічы Беларусі», 3, 1931, б. 8-9.

Партыйны таварыш. Машынапіс (Архіў БІНiМа). Надрукавана ў кнізе:
«Дзесяць апавяданняў». Нью-Ёрк, 1965, б. 34-51.

Пекла. Надрукавана: «Голос вёскі», 39 (93), 3 кастрычніка 1943. Подпіс
Мікола Лясун.

Пёрка й іншыя. Машынапіс (Архіў БІNіMa).

Пернікавае сэрца. Рукапіс (Архіў БІNіMa).

Першыя крокі: Трусарадоўля Мінскага гаралдскага таварыства паляўнічых.
Надрукавана: «Паляўнічы Беларусі», 3, 1931, б. II-13.

Першыя цаглінкі. Машынапіс (Архіў БІNіMa). Надрукавана: «Беларус»,
180, красавік 1972. Заўвага: «Урывак з аповесы «Укрыжаваныя», над якой
чяпер пісьменынк працуе».

Помста. Гл. Дзікі вецер.

Правакашыя працягваеца (Пісьмо ў рэдакцыю). Надрукавана: «Беларускі
голос», 46, чырвень 1958.

Простыя людзі. Гл. Іётка Магда.

Прыязнь. Надрукавана: «Беларуская газэта», 63 (181), 21 жніўеня 1943.

Са стрэльбай і сабакам. Апавяданыні паляўнічага. Менск, 1932, 190
б.

Слава (Апавяданыне). Надрукавана: «Работніца і калгасыніца Беларусі»,
21, 1935, б. 10-II.

Спэзыненае каханье. Надрукавана: «Бацькаўшчына», 12-13(242-243), 25 сакавіка 1955. Подпіс Мартын Люціч.

Съмелы драч: Малюнак з натуры. Надрукавана: «Паляўнічы Беларусі», 5, 1930, б. 12-13; у кнізе: «Апавяданыні паляўнічага». Менск, 1931.

«Трагэдывія Paceі». Ч. II. Надрукавана: «Бацькаўшчына», 8-9(190-191), 28 лютага 1954. Заўвага: «Першую часць артыкулу гл. № 49». Подпіс Мартын Люціч.

У імя догмы. Машынапіс (Архіў БІНіМа). Пад назвай **Пад знакам Залзвіяка** надрукавана ў кнізе: «Дзесяць апавяданняў». Нью-Ёрк, 1965, б. 5-17. Па назвай **На крыжы** надрукавана: «Голос вёскі», 21 (75), 28 траўня 1943; 22 (76), 3 чэрвеня 1943; 23 (77), 10 чэрвеня 1943; «На крыжы». Апавяданыні. Менск, 1943, б. 7-25. Подпіс М. Лясун.

Хмары над Бацькаўшчынай. Машынапіс (Архіў БІНіМа). Пад назвай **Палескія мрыйнікі** надрукавана ў кнізе: «Дзесяць апавяданняў». Нью-Ёрк, 1965, б. 51-68.

Цётка Магда. Машынапіс (Архіў БІНіМа). Пад рэдакцыйнай назвай **Задзінства** надрукавана: «Бацькаўшчына», 7(591), 8 красавіка 1962; 8(592), Вялікдэнь 1962. Заканчэныне апавядання пад назвай **Простыя людзі** (патрабаваныне аўтара) надрукавана: «Бацькаўшчына», 9(593), 20 траўня 1962.

Чалавек вярнуўся... Гл. **Вярнуўся чалавек.**

Чатыры блакітных плюс энтузіазм. Надрукавана: «Паляўнічы Беларусі», 6, 1932, б. 7-9.

Чорныя мроі. Надрукавана: «Беларуская газэта», 44(262), 3 чырвень 1944; 45(263), 7 чырвень 1944; 46(264), 10 чырвень 1944; 47(265), 14 чырвень 1944. Подпіс Максім Лагода.

Чужая зямля. Гл. **На межах.**

Шапка. Надрукавана: «Беларуская газэта», 42 (160), 5 чэрвяня 1943.
Подпіс Мікола Лясун.

Шчупак. Машынапіс (Архіў БІНіМа). З падзагалоўкам «Апавяданьне, узятае з архіву» надрукавана: «Бацькаўшчына», 5(84), 3 лютага 1952.
Надрукавана ў кнізе: «Дзесяць апавяданьняў». Нью-Ёрк, 1965, б.
84-87.

Юрка Віцьбіч. Машынапіс (Архіў БІНіМа). Надрукавана: «Беларус», 216,
красавік 1975.

Як звычайцу скуранога авадня. Надрукавана: «Шляхі калектывізацыі»,
10, 1932, б. 14.

«Янка сеяў -- людзі жалі», Машынапіс (Архіў БІНіМа). Надрукавана:
«Бацькаўшчына», 31-32(162-163), 16 жніўня 1953; 33-34(164-165), 30
жніўня 1953; «Ля чужых берагоў», Мюнхэн, 1965, б. 195-215. Подпіс
Мартын Люшч. Аўтарскі пераклад зь беларускай мовы: Мартин Лютич.
«Янка сеял -- люди жали». Надрукавана: «Пёстрые рассказы». Сборник
эмігрантскай прозы. Под ред. В. Александровой. Нью-Йорк: Изд. Чехова,
1953, б. 147-182.

Ярылаў агонь. Надрукавана: «Бацькаўшчына», 6(541), 5 лютага 1961;
7(542), 12 лютага 1961.

Яшчэ раз пра ягады і грыбы. Надрукавана: «Палаёнічы Беларусі», 7,
1932, б. 14.

Пераклады

С. Розанаў. Прыватны Траўкі. Для дзіней малодшага ўзросту. Пераклад з
расейская мовы **М. Цэлеша**. Менск, 1934, 55 б. з ілюстрацыямі.

Гермінія Цурмулен. Сыны Айшы. Казка. З расейская мовы пераклаў **М. Цэлеш**. Менск, 1929.

Зъмест

Палімпсэст, або Ўратуе нітка, што ня будзе рваша.

Крытычны нарыс Лявона Юрэвіча

Slava Celesz Brown. Memory

Вітаўт Кіпель. Аб Міколу Цэлешу... колькі словаў

Аўтабіяграфія

Хмары над Бацькаўшчынай

Да чытача

Хмары над Бацькаўшчынай

У імя догмы

На межах

Дзікі венер

Партыйны таварыш

Пёрка й іншыя

Дзе шукашь праўду

Ападкі

«Янка сеяў -- людзі жалі»

Вярнуўся чалавек

Галчыны дзені

Шчупак

Цётка Магда

Акупанты

Воўчым сълемад

Пернікаве сэрца

Першыя цаглінкі

Юрка Віщбіч

Летапісная Няміза і ейнае мейсна на мапе

Курылка

Лексычны камэнтар

Бібліяграфія

Зъмест